МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧОГО ІЗОЛЯТОРА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ЧЕРНІГІВ 2020

УДК 159.9-051:343.8(075)
О-75

Рекомендовано до друку вченою радою Академії Державної пенітенціарної служби (протокол № 16 від 24 грудня 2020 р.).

Укладачі:

Данильченко Т. В. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби (розділ 3 (у співавторстві з Мірошниченко О. М.), розділ 4, 5);

Волеваха І. Б. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби (розділ 6);

Мірошниченко О. М. – кандидат психологічних наук, доцент, начальник кафедри психології Академії Державної пенітенціарної служби (розділ 1, 2; розділ 3 у співавторстві з Данильченко Т. В.).

Рецензенти:

Бушай І. М. доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки Національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Чебоненко С. О. кандидат педагогічних наук, доцент, проректор Академії Державної пенітенціарної служби.

О-75 **Основні** напрямки діяльності психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора: навчально-методичний посібник / уклад.: Данильченко Т. В., Волеваха І. Б., Мірошниченко О. М.; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2020. 286 с.

Навчально-методичний посібник підготовлено відповідно до робочої освітньої програми первинної професійної підготовки психологів відділів соціально-виховної та психологічної роботи УВП та СІЗО ДКВС України.

У посібнику розглянуто особливості впливу умов виконання покарань на психіку засуджених під час відбування кримінального покарання. Розкрито питання, які пов'язані з розвитком індивідуально-психологічних якостей засуджених, психічними процесами та станами засуджених. Висвітлено психологічні проблеми груп та колективу засуджених, злочинних угрупувань, конфлікту серед засуджених та адаптації засуджених до умов життя на волі. Проаналізовано питання, пов'язані з особливостями здійснення психодіагностичної, консультативної, психокорекційної роботи психолога відділу соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими в умовах відбування кримінального покарання.

Видання орієнтовано на слухачів курсів підвищення кваліфікації, психологів відділів соціально-виховної та психологічної роботи УВП та СІЗО, магістрів, студентів, курсантів, аспірантів, ад'юнктів Академії ДПтС, викладачів факультетів психології та юридичних закладів вищої освіти України, працівників кримінально-виконавчої служби, а також всіх, хто цікавиться проблемами пенітенціарної психології.

УДК 159.9-051:343.8(075)

© Данильченко Т. В., Волеваха І. Б., Мірошниченко О. М., уклад., 2020
© Академія Державної пенітенціарної служби, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1. ВПЛИВ УМОВ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ НА ПСИХІКУ ЗАСУДЖЕНИХ 7

1.1 Основні категорії психології особистості засудженого 7

1.2. Особливості психічних станів та процесів засуджених під час адаптації до умов відбування покарань 11

1.3. Психічні процеси особистості засудженого 24

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ОКРЕМИМИ КАТЕГОРІЯМИ ЗАСУДЖЕНИХ 37

2.1. Класифікація засуджених та її врахування при формуванні відділень та плануванні соціально-виховної та психологічної роботи з засудженими 37

2.2. Психологічні особливості особистості засуджених, які вчинили корисливо-насильницькі злочини 48

2.3. Особливості соціально-виховної та психологічної роботи з особами що вчинили сексуальні злочини 60

2.4. Психологічні особливості осіб, які засуджені до довічного позбавлення волі 72

2.5. Соціально-психологічний портрет засуджених жінок та чоловіків, особливості соціально-виховної та психологічної роботи з ними 77

РОЗДІЛ 3. ПСИХОДІАГНОСТИЧНА РОБОТА ПСИХОЛОГА УВП ТА СІЗО 88

3.1. Поняття про психодіагностику, методи психодіагностики, психодіагностичні методики 88

3.2. Виявлення індивідуальних особливостей ув'язнених/засуджених 111

3.3. Особливості первинної та вторинної психодіагностики психолога УВП та СІЗО 123

РОЗДІЛ 4. КОНСУЛЬТАТИВНА РОБОТА ПСИХОЛОГА УВП ТА СІЗО 141

4.1. Особливості психологічного консультування засуджених та ув'язнених 141

4.2. Етичні принципи психологічного консультування 147

4.3. Етапи ведення та основні техніки психологічного консультування 149
4.4. Специфіка консультування окремих категорій клієнтів 174
РОЗДІЛ 5. ПСИХОКОРЕКЦІЙНА РОБОТА ПСИХОЛОГА УВП ТА СІЗО 184
5.1. Поняття про психокорекцію, напрямки, види та особливості проведення 184
5.2. Психокорекційна робота психолога в установах виконання покарань 200
5.3. Реалізація корекційних програм роботи із засудженими 208
5.4. Методологічні засади проведення тренінгових занять в умовах позбавлення волі 215
РОЗДІЛ 6. ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА ПСИХОЛОГА УВП ТА СІЗО 218
6.1. Особливості проведення профілактичної роботи в УВП та СІЗО 218
6.2. Психологічна профілактика масових ексцесів та втеч з місць позбавлення волі 227
6.3. Соціально-психологічна профілактика конфліктів у середовищі засуджених 231
6.4. Психологічна профілактика суїцидальної поведінки серед засуджених 234
6.5. Основні напрямки профілактики ВІЛ-інфекції серед засуджених 240
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ 247
ДОДАТКИ 251

ВСТУП

Зміни, що відбуваються в країні, кардинальна зміна соціально-економічних відносин, відродження міжнародних відносин, спільні зусилля цивілізованих країн у боротьбі зі злочинністю - все це дозволило більш ефективно використовувати іноземний досвід у реформуванні Державної кримінально-виконавчої служби України.

Водночас ці зміни не могли не торкнутись морально-психологічної атмосфери суспільства, що призвело до зміни особистих якостей наших громадян, у тому числі тих, хто відбуває покарання у місцях позбавлення волі. Це пов'язано, перш за все, зі значним розшаруванням громадян на соціальних і майнових засадах, тоді як міжнародні стандарти, особливо правила-рекомендації, що містяться в Мінімальних стандартних правилах поводження з ув'язненими (1955), розраховані на країни з досить високим рівнем економічного розвитку і відповідним рівнем благополуччя населення.

Гуманізація кримінальної та кримінально-виконавчої політики держави, зміна закону в цьому напрямку призводить, з одного боку, до скорочення чисельності «тюремного населення», з іншого – до погіршення кримінального складу засуджених, концентрації у місцях позбавлення волі лише найнебезпечніших злочинців. Очевидно, що ефективність реформи не може не базуватися на врахуванні цієї обставини, постійному моніторингу змін, що відбуваються в суспільстві, вивченні та прогнозуванні основних тенденцій розвитку Державної кримінально-виконавчої служби України, аналізі демографічних, кримінальних та психологічних особливостей засуджених.

Руйнування старих стереотипів мислення людей і переосмислення моральних орієнтирів, зміна ціннісних орієнтацій, про явище нетерпимості, агресивності, жорстокості та інших негативних якостей, поряд зі збільшенням частки

осіб, які направляються в установи виконання покарань (далі УВП) та виховні колонії (далі ВК), що мають низький освітній рівень, без трудових навичок, які втрачають соціально корисні зв'язки, обов'язково слід враховувати при визначенні напрямків соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, особливо з неповнолітніми злочинцями.

Гуманне ставлення до осіб, що вступили в конфлікт з законом свідомо, або в силу обставин і через недогляд, передбачає докорінну зміну проведеної з ними роботи на значно більш високому професійному рівні. Для цього потрібне глибоке знання особистості засудженого, провідних мотивів його поведінки. Іншими словами, персоналу органів і установ виконання покарань, необхідно мати уявлення про те, якими якостями володіє сучасний засуджений, що саме підлягає психологічній корекції з метою забезпечення законослухняної поведінки. Персонал УВП та СІЗО, в тому числі і ВК, повинен також уявляти ті суб'єктивні (особистісні) фактори, які заважають ресоціалізації і призводять до рецидивопасивної кримінальної поведінки.

Виходячи з вищезазначеного, а також у зв'язку зі змінами, що відбуваються в країні, які сприяють підвищенню актуальності подальшого реформування кримінально-виконавчої служби та кримінально-виконавчого законодавства, перегляду низки концептуальних положень про соціально-виховну, психологічну та просвітницьку роботу із засудженими, виникла нагальна потреба в відображенні у навчальному посібнику більш широкого кола проблем, з якими стикається персонал УВП та СІЗО, для висвітлення питань, які необхідно враховувати в практичній діяльності.

РОЗДІЛ 1
ВПЛИВ УМОВ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ НА ПСИХІКУ ЗАСУДЖЕНИХ

1.1 Основні категорії психології особистості засудженого
1.2. Особливості психічних станів та процесів засуджених під час адаптації до умов відбування покарань
1.3. Психічні процеси особистості засудженого

1.1. Основні категорії психології особистості засудженого

Кожна людина індивідуальна, по-своєму унікальна, тому, говорячи про психологію особистості засуджених, необхідно мати на увазі тільки ті спільні психологічні риси, які зустрічаються в статистично значущій вибірці цієї соціальної групи і мають утилітарну, практичну цінність. Тільки в цьому аспекті слід розглядати поняття «особистість засудженого».

Особистість засудженого – це інтегральна якість вчинених злочинних дій людини, що представляє взаємопов'язаний комплекс соціально-демографічних, психологічних, кримінально-правових та інших ознак, які прямо або побічно обумовлюють злочинну поведінку, а в місцях позбавлення волі сприяють або перешкоджають виправному впливу.

Виправлення засуджених є основною метою проведення пенітенціарною системою заходів, основою яких є успішна **ресоціалізація** засуджених, тобто комплексне рішення широкого кола питань в галузі соціальної, виховної та психологічної роботи, що дозволяє забезпечити якомога успішне і менш хворобливе повернення їх в суспільство в якості законослухняних і соціально корисних громадян.

Ресоціалізація - процес повернення в суспільство індивіда, який певний час знаходився в стані соціальної дезадаптації. Відносно особи, засудженої за скоєння правопорушення, під ресоціалізацією розуміється свідоме

відновлення засудженого у соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (КВК, ст. 6).

У процесі ресоціалізації відбувається **соціальна реінтеграція** – набуття індивідом нового соціального статусу, поновлення соціальних зв'язків, повторне входження в основні соціальні інститути (навчання, виховання, трудова та культурно-дозвільна діяльність тощо) та **соціальна реадаптація** – пристосування до нових умов життя.

Соціальна дезадаптація – стан індивіда, що характеризується конфліктом його цінностей і поведінки з нормами та цінностями соціального середовища. Соціальна дезадаптація виражається в тому, що індивід виявляється нездатним задовольнити власні потреби прийнятним для даного середовища засобом і, таким чином, або зазнає страждань, або порушує встановлені норми та правила поведінки. Наслідком соціальної дезадаптації можуть стати соціальна ізоляція, втрата ним соціального статусу, соціально корисних зв'язків девіантна або саморуйнівна поведінка індивіда. Скоєння правопорушень вказує на те, що особа перебуває у соціальній дезадаптації. Суд та кримінальне покарання можуть загострити соціальну дезадаптацію.

Соціальна реабілітація – діяльність, спрямована на відновлення стану повноцінної життєдіяльності і соціального функціонування індивіда або соціальної групи, що опинилися в стані соціальної дезадаптації. Соціальна реабілітація правопорушника, передбачає подолання особистісних якостей та особливостей соціального середовища, що сприяли вчиненню ним правопорушення, надання йому допомоги у ресоціалізації та у соціальній адаптації.

Технологія соціальної реабілітації – система послідовних і координованих дій (процедур), що використовуються для досягнення мети та вирішення завдань соціальної

реабілітації. Кожна процедура (крок, етап, напрям роботи) технології соціальної реабілітації має вирішити окремі завдання і може бути виконана за допомогою різних методів. Вибір того чи іншого методу залежить від умов здійснення діяльності, особливостей об'єкту реабілітації, виконавців та наявних ресурсів.

Ресурси соціальної реабілітації – матеріальні і духовні цінності суспільства, знання, вміння, особистісні якості, відносини особи чи соціальної групи, що можуть використовуватись для досягнення мети соціальної реабілітації. До соціальних ресурсів відносяться можливості, що створює законодавство, економічний стан суспільства, соціальна інфраструктура, матеріальні умови життєдіяльності людини, можливості безпосереднього соціального оточення (сім'ї, трудового колективу тощо). До особистісних ресурсів відносяться мотивація людини до позитивних змін, її знання, вміння, професійні навички, індивідуальні якості (особливості темпераменту, інтелектуальної та емоційно-вольової сфери людини, її світогляду, ціннісних орієнтацій та спрямованості, що впливають на поведінку людини), соціальні зв'язки тощо.

Психологічна робота із засудженими – це комплексне застосування психологічних та правових знань, що є невід'ємною частиною предмету пенітенціарної психології, методів і технологій (психотехніка) для вивчення та зміни (корекції) особистих особливостей, ставлення, цінностей та стереотипів поведінки осіб, які порушили закон, з метою недопущення їх злочинної поведінки, як в установі виконання покарань, так і після відбування покарання.

Соціальна робота з засудженими є діяльність, яка здійснює соціальний захист цієї категорії населення, засновану на дотриманні основних прав і свобод людини і привиття йому позитивних навичок соціального життя і самостійного вирішення власних життєвих проблем, а також надання необхідної індивідуальної допомоги у вирішенні приватних

питань забезпечення основ життєдіяльності, відновлення соціально корисних зв'язків, що сприяють соціальній адаптації в суспільстві після відбуття покарання.

Важливою особливістю соціальної роботи з засудженими є проведення її не тільки всередині установи виконання покарань, але також, протягом певного часу після відбуття покарання, в умовах життя на свободі (допомога в забезпеченні житлом, працевлаштування, оформленні втрачених документів, відновленні прописки тощо). Для вирішення багатьох питань необхідна взаємодія з рядом соціальних структур: міграційною службою, з соціально-реабілітаційними центрами, бюро з працевлаштування, медичними і освітніми установами, органами опіки і піклування, представництвами уповноважених з прав людини, недержавними громадськими організаціями тощо.

Виховна робота із засудженими спрямована на їх виправлення і являє собою систему педагогічно обґрунтованих заходів щодо прищеплення їм соціально схвалюваних моральних якостей, правових і загальноосвітніх знань, трудових навичок, сприяючих їх законослухняної поведінки та успішної *соціальної адаптації*.

Соціальна адаптація – процес і результат активного пристосування індивіда до умов соціального середовища. Засобом соціальної адаптації є засвоєння норм і цінностей соціального середовища, прийнятих у ньому форм соціальної взаємодії. Результатом успішної соціальної адаптації є повноцінна життєдіяльність індивіда за умов конкретного **соціального середовища**, задоволення ним основних потреб, суб'єктивна задоволеність своїм становищем.

Соціальне середовище - суспільні, матеріальні і духовні умови існування і діяльності індивіда. Середовище в широкому розумінні (макросередовище) охоплює економіку, суспільні інститути, суспільну свідомість і культуру. Соціальне середовище у вузькому розумінні (мікросередо-

вище) включає місце її проживання, роботи або навчання та безпосереднє оточення людини - родину, трудовий колектив, навчальну й інші групи.

1.2. Особливості психічних станів та процесів засуджених під час адаптації до умов відбування покарань

Слід пам'ятати що, засудженим, які прибувають в установи виконання покарань, властива підвищена тривожність, напруга. Деякі з них не приховують свого роздратування і відчаю. Характерним є прояв агресивності, в тому числі словесної, а також неврівноваженість психічних процесів. Агресія для них, мабуть, є одним з основних способів вирішення проблем, пов'язаних з бажанням зберегти індивідуальність, і служить формою психологічного захисту. Накопичені емоційні переживання в результаті попереднього тривалого впливу стресових факторів (очікування арешту, утримання під вартою, досудове провадження, судовий розгляд, етап до місця позбавлення волі тощо), часто не дозволяють контролювати їх поведінку і емоції, а іноді і призводить до невротичних розладів і реактивних станів.

Перш за все, слід зазначити, що більшості засуджених притаманні специфічні емоційні стани – недовіра, підозрілість, тривожність, дратливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності тощо.

Вони викликаються наступними чинниками:

– ізоляцією від суспільства і розміщенням в замкнутому середовищі;

– обмеженням в задоволенні потреб, в першу чергу біологічних, через тотальну регламентацію поведінки;

– примусовим включенням до одностатевих соціальних груп;

– режимом місць позбавлення волі.

Від усього цього занепокоєність може набувати хронічного характеру нагнітаючи постійно внутрішню напруженість.

По-друге, емоційним станам засуджених притаманна певна загальна динаміка. Динаміка особистості в умовах позбавлення волі – це сукупність «критичних» змін у психічному стані людини від арешту до звільнення.

Можна виділити наступні її етапи:

– після арешту – у психічному стані людини домінує страх перед майбутнім покаранням;

– після набуття вироком законної сили – психічний стан засудженого характеризується апатією, можливо, готовністю спокутувати провину;

– після прибуття до установи виконання покарань – розпочинається адаптація до нових умов життя, коли дуже гостро відчувається обмеження потреб, зміна звичних стереотипів;

– від 3-4 до 6-8 місяців перебування в установі – поява та розвиток інтересів у нових умовах життя (утворення неформальних груп, праця, побачення із родичами тощо.), що сприяє виникненню у засудженого позитивних емоцій та підвищує ступінь його психічної активності;

– адаптаційний період. Виділяють два види адаптації – соціальну і психологічну.

Соціальна адаптація полягає в тому, що за нових умов людина обирає такі види діяльності, які полегшують пристосування, завдяки чому посідає певне місце у соціальній групі та середовищі. Психологічна адаптація пов’язана з продукуванням окремих видів психологічного захисту або їх системи. Найпростіший з них – вважати вирок стосовно власного злочину неправедним.

За даними проведених досліджень, майже 90% засуджених розцінюють винесений щодо них вирок як несправедливий. Одні доводять, що вони взагалі не робили інкримі-

нованих їм дій; інші впевнені, що здійснили лише частину з переліченого у вироку; треті переконані, що покарані занадто суворо. Ставлення до вироку як до несправедливого допомагає самовиправданню, а отже і збереженню позитивної самооцінки та певного рівня самоприйняття.

– період перед звільненням (3-8 місяців) – є дуже складним у зв'язку з очікуванням волі та труднощів, що можуть при цьому виникнути.

Таким чином, потребують особливої уваги перші місяці ув'язнення. У цей час спостерігається найбільше виявів агресії, що призводить до самокаліцтва. Потім настає заспокоєність, яка мовою відомчих документів називається «початком виправлення і ресоціалізації». Психологи ж називають цей стан «психічним паралічем», коли людина ніби вклякає, поринувши в тужливе очікування того, що ж буде з нею далі. Так, Ч. Беккарія, італійський просвітник і гуманіст, вважав, що позбавлення волі не поступається за своєю болісністю смертній карі. Він писав: «Нещасний бачить, що стражданням його немає кінця, що із ув'язненням вони лише починаються. Дух наш здатен скоріше витримати і тяжчу, але швидкоплинну муку, аніж довгу і нескінченну». Згасання нервово-психічних проявів робить механізми поведінки неврегульованими, а спалахи агресії ще менш передбачуваними. Частішають випадки самогубства, причиною якого є втрата сенсу життя.

У *періоди перед звільненням* занепокоєність посилюється, а внутрішня напруга зростає. Здавалося б, мусить бути навпаки: наближення очікуваної волі має приносити відчуття задоволення та умиротвореності. Персонал місць позбавлення волі знає, що найнебезпечніший період у житті засуджених – останні місяці перед звільненням. Часто засуджені у цей період навіть намагаються тікати, що іде всупереч усякому здоровому глузду. Психологи називають це явище виникнення нездоланного страху перед моментом досягнення давно очікуваної мети «***ефектом уникнення***

***об'єкту*».** Засуджений розуміє, що свобода може перетворитися для нього у тяжке випробування: як зустрінуть його родина та колишні друзі, чи буде можливість знайти роботу та житло, як поставиться до нього оточення? Отже, керуючись принципами гуманістичної психології, можна стверджувати, що на кожному етапі перебування в місцях позбавлення волі засудженому потрібна психологічна допомога, яку може надати лише кваліфікований фахівець.

Позбавлення волі по-різному сприймається та переживається засудженими вперше, та тими, хто засуджений неодноразово; жінками та чоловіками, молодими та особами літнього віку, засудженими на короткі та тривалі строки тощо. Але в усіх випадках в психічних станах цих людей є багато спільного, що дає право говорити про типові психічні стани засуджених.

Психічний стан представляє собою тимчасову зміну психіки засудженого, обумовлену впливом зовнішніх чи внутрішніх причин.

Психічні стани первісно виникають у якійсь одній сфері: пізнавально-інтелектуальній (здивування, очікування, радість), емоційній (страх, зловтіха, депресія), комунікативній (агресія, опір, підлеглість). Але надалі вони, як правило, охоплюють всю особистість засудженого. Можна сказати, що психічний стан це прояв узагальненої характеристики пізнавальних, емоційних, вольових та поведінкових аспектів психіки людини в залежності від її індивідуальних властивостей у конкретний проміжок часу.

Психічні стани засуджених – це складне за своєю структурою психічне явище, яке поєднує настрій думок, почуттів, прагнень, та відношення людини до себе і оточуючого світу, обумовлений впливом зовнішніх чи внутрішніх причин, викликаних умовами відбування покарання та ставленням до скоєного злочину.

Засудженим до позбавлення волі характерні наступні психічні стани:

Стан очікування. В цьому стані відбувається завчасне програмування людини на майбутні умови життя та діяльності. Психологічний зміст очікування може бути різним. Це і ***страх*** перед можливими стражданнями, наприклад, вперше засудженого лякає відправка до УВП, де він повинен відбувати покарання; і ***тривога***, коли невідомий наслідок подій, що цікавлять людину (чи буде він звільнений від відбування покарання за актом амністії або умовно-достроково).

В стані очікування людина може відчувати ***нетерпіння***. Воно охоплює засудженого напередодні події, результат якої йому не відомий, але дуже хвилює (наприклад, напередодні звільнення). Нетерпіння проявляється також по-різному: від бурної радості до афективно-гальмівних реакцій.

В стані очікування у людини проявляється підвищена, іноді нерівномірна ***напруженість***, загострюються психічні; та фізіологічні функції. Майбутнє звільнення з одного боку радує, з другого – лякає, новизною та невідомістю обстановки на волі.

Стан безнадійності, приреченості. Нерідко засуджені переживають дуже тяжкі стани *безнадійності*, *приреченості*, коли їм здається, що життя втратило всякий сенс та перспективу. В такому стані у них подавляються воля, мислення, пам'ять. Вони, або зовсім не реагують на зовнішній вплив, або навпаки бурхливо, хворобливо реагують на них і здатні здійснити злісне порушення (злочин) в місцях позбавлення волі. Стани безнадійності та приреченості особливо проявляються у засуджених на тривалі строки позбавлення волі та у засуджених неодноразово.

Туга. Психічним станом засудженого являється також *туга*. Туга за домом, рідними, друзями, з особливою силою впливає на засудженого, у нього проявляються зацінепеніння в рисах обличчя, підвищена збудженість та роздратованість, виникає *персервація – нав'язливе повторення одних і тих самих образів в пам'яті і уяві.* Особливо гостро

туга проявляється напередодні різних свят; в дні закінчення побачень тощо.

Нудьга. Від туги слід відрізняти *нудьгу*, стан в якому знижується увага та інтерес до навколишньої дійсності. Нудьга – це неприємний стан, з якого засуджені намагаються вийти різними шляхами: одні зусиллям волі зосереджуються на корисній діяльності, другі шукають розваг, треті знущаються над слабкішими.

Апатія. До типових психічних станів належить *апатія* – стан байдужості, який викликається не тільки одноманітністю вражень, а часто і, їх непомірною кількістю. Вона тяготить ще в більшій мірі, ніж нудьга, та породжує пасивність, паралізує волю та інтелект.

Ці чи інші психічні стани засуджених, як правило, не виступають ізольовано, а проявляються в комплексі. Так, на загальному фоні стану очікування часом проявляється нудьга, тривога тощо. Важкі психічні стани можуть призводи слабовільних до втрати власної індивідуальності. Це проявляється не тільки в ході, але і в сумному погляді, пустоті думок, бідності мови. Для психолога УВП ці прояви служать сигналом для аналізу причин, які породжують важкі стани, і прийняття заходів до попередження небажаних вчинків, обумовлених такими станами.

У результаті еволюції за певними психічними станами закріпились характерні ознаки поведінки. Моторний компонент обов'язковий при будь-якій емоційній реакції. Визначити психічні стани і наміри можливо за допомогою певних ознак зовнішності та манері поведінки таких як: міміка, жестикуляція, положення тіла і ніг, особливості мови, дихання, фізіологічні реакції.

Важливість такого визначення психічних станів засуджених під час спілкування та спостереження за ними пов'язана з тим, що психічні стани безпосередньо впливають на дії засуджених, надаючи їм форму безпосередніх реакцій на різні події. Зненацька може настати момент "вибуху"

(короткого замикання), що супроводжується бурхливою агресією, яка, на перший погляд здається немотивованою. Найчастіше такій поведінці передує зовнішній спокій, що маскує глибокі психічні переживання, робить їх непомітними для стороннього ока. Однак причина агресивності завжди існує: вона полягає у гранично сконцентрованій внутрішній напрузі, для миттєвої розрядки якої буває досить зовсім незначного поштовху. Тому необхідно також врахувати, що бурхливо протікаючи психічні реакції набувають ознак афекту. Вони характеризуються втратою самоконтролю, імпульсивними і хаотичними діями, значною втратою психічної енергії. Зразу після цього наступає емоційна спустошеність, пізнавальна апатія, безвілля, фізична пасивність. Як наслідок, засуджений стає психологічно беззахисним.

Реактивні дії та вчинки, зумовлені психічними станами, як правило, не мають під собою чітко усвідомлену, далеку мету. Найчастіше, це розрядка, образно кажучи, вихід назовні. Психічні стани тісно пов'язані з намірами. Вони можуть трансформуватися у наміри чи супроводжувати їх. З психічними станами наміри поєднує ще й те, що вони можуть бути ситуативними, недостатньо усвідомлюваними та контрольованими.

Недостатнє усвідомлення і некерованість призводить до того, що психічні стани та наміри засуджених виразно проявляються у зовнішності і манері поведінки. Слід зазначити, що знання та уміння діагностувати (визначати) психічні стани засуджених, дозволяють співробітнику попередити порушення психічного здоров'я засудженого, стримати його від необдуманих вчинків з тяжкими наслідками, та вчасно надати психологічну допомогу.

Візуальні ознаки психічних станів та намірів засуджених

1. Пози, положення тіла, ніг.

Основні варіанти: сидячи, стоячи.

Тіло – нахилене вперед, назад, сутуле, пряме, розслаблене, напружене, повернуте боком.

Ноги стиснуті у колінах, розкинуті, закинуті одна на одну, витягнуті вперед, підігнуті під себе, схрещені,

Механічні рухи – постукування об підлогу, покачування, тремтіння.

Осанка і поза мають велике значення в формуванні образу людини: наприклад негативні емоції - сковують фігуру, а позитивні - її розкривають. Пози у людини бувають однотипні, різнобічні, стереотипні, звичайні, штучні, граціозні.

2. Жестикуляція — положення рук.

Основні варіанти: притягнуті до стегон, заведені за спину, схрещені на грудях, зведені до серця, викидання вперед долонями вгору, піднімання над головою, вертикальні рухи зверху вниз.

Механічні рухи: маніпуляції з випадковими предметами і речами (ручка, папір, кашкет тощо.), торкання та потирання частин обличчя (підборіддя, носа, вуха, скроні), покусування нігтів.

Окремі рухи: потирання долонь, стискання пальців у кулак, зчеплення пальців, тремтіння.

3. Міміка – вираз обличчя.

Міміка буває: багатою, живою, бідною, в'ялою, невиразною, спокійною. По визначенню К. Ізарда емоції, що відображаються на обличчі сприймаються краще ніж мова. Погляд тісно пов'язаний з мімікою і часто виступає засобом встановлення контакту.

Брови: зведені до перенісся, підняті вгору, опущені вниз.

Очі: широко відкриті, заплющені, примружені, прискорене моргання.

Погляд: прямо на співбесідника, відведений вбік, осмислений, відсутній.

Губи: стиснуті "у ниточку", нижня губа піджата під верхню, ієна вниз, верхня чи нижня губа прикушені, куточки губ підняті вверх, опущені вниз.

М'язи обличчя: розслаблені, напружені, перекачування жовен), тік – механічне посмикування м'язів біля очей та губ.

4. Мова, звуки, дихання.

Темп мови: звичайний, прискорений, уповільнений, переривчастий, плутаний, заїкання.

Голосність: звичайна, підвищена (крик), знижена (шепіт), тимчасове мовчання (втрата мови).

Звуки: покашлювання, вигуки (ого! ах! ой! тощо.), ниття.

Сміх: адекватний, нещирий – підхіхікування, ввічливо попереджувальний.

Дихання: звичайне, прискорено-поверхневе, глибоке, затримка дихання, зітхання.

5. Вазомоторні реакції.

Зміна кольору шкіри (обличчя, шия, руки): загальне почервоніння, збліднення, плями.

Слиновиділення: збільшене слиновиділення – мимовільне ковтання слини; зменшене слиновиділення – пересихання губ та їх облизування, відчуття "кома у горлі".

Потовиділення: збільшене виділення поту на долонях, окремих частинах обличчя – скронях, лобі, над верхньою губою.

Сльозова рідина: збільшення виділення – зволоження очей, сльози у куточках очей, прискорене моргання.

Перед визначенням конкретних психічних станів і намірів звертається увага на те, що кожний психічний стан і намір проявляється цілісно, тобто через певну сукупність ознак. При цьому деякі ознаки можуть співпадати, а самі психічні стани та наміри динамічно змінювати один одного.

Засуджені (особливо зі значним життєвим та кримінальним досвідом) інколи намагаються стримувати окремі прояви, маскувати їх. Але повне стримування, а тим більше маскування не можливе, воно проявляється в некерованих реакціях. Особливо слід звертати увагу на природні фізіологічні реакції в різних психічних станах, які важко піддаються вольовому контролю, і тому дають більш об’єктивну інформацію. До них відносять (див табл.1).

Таблиця 1

Позотонічні маркери прояву психоемоційних станів засуджених

Маркер	Сильний негативний	Слабий негативний	Слабий позитивний	Сильний позитивний
1. Рот	Кути рота сильно опущені, губи сильно зжаті або тремтять.	Кути рота опущені, губи зжаті.	Інколи в посмішці.	Сміх
2. Очі	Дуже незадоволений, напружений, похмурий погляд	Незадоволений напружений погляд	Світло в очах, веселий погляд	Світло в очах, дуже веселий радісний погляд
3. Брови	Сильно здвинуті до переніссся, направлені від центра вниз при астенічному стані, від центру вверх при стенічному стані	Звинуті на переніссі	Нормальні	Нормальні
4. Колір обличчя	Значне почервоніння або збліднення	Почервоніння або збліднення	Вільне	Вільне
5. Рухи рук	Сильно тремтять, дуже напружені або в'ялі	Напруження або в'ялі	Вільне	Вільне
6.Дихання	Інколи дуже прискорене з частими затримками	Інколи прискорене з затримками	Спокійне	Спокійне
7.Інтонація мови	Дуже низька, незадоволена, пригнічена	Різка незадоволена пригнічена	Весела радісна	Дуже весела радісна

Таблиця 2

Фізіологічні реакції та відповідні психічні стани

Фізіологічні реакції	**Психічні стани**
Почервоніння обличчя	збудження, сором, гнів
Збліднення обличчя	страх, ознака вини
Розширення зіниць ока	зацікавленість, сильний біль, вживання алкоголю чи наркотиків;
Звуження зіниць ока	злість, незадоволеність
Підвищення частоти серцевих скорочень	тривога, збудження, страх, обман
Пониження частоти серцевих скорочень	підвищена увага, спокій

Коротке дихання через ніс	злість, агресія
Пересихання ротової порожнини	страх, обман
Миттєвий оскал	готовність до агресії
Посилене потовиділення	гнів, обман, хвилювання
Тремтіння	страх, очікування болі
Скрегіт зубів	сильний гнів, злість

Сором, почуття вини характеризуються, такими фізіологічними реакціями, як серцебиття, почервоніння шкіри, інколи спазми в шлунку. Для таких людей характерно уникання соціальних контактів. Переживаючи вину людина низько опускає голову, відводить очі, інколи косо кидає погляд на того хто його звинувачує.

Страждання, горе, переживання – це основні прояви дистресу. Типовими ознаками являються: неможливість зосередитись на чомусь, проявляється моторна загальмованість, ігнорування своїм зовнішнім виглядом. пригніченість, небажання діяти, неспокій, "нещасний" вираз обличчя, порушується сон, втрачається апетит.

Під час спілкування засуджених між собою та з персоналом УВП достатньо виразно проявляються такі важливі психічні стани і наміри, що виражаються у відповідних ознаках:

– *Стан агресії та наміру заподіяти шкоду;*
– *Стан захисту, намагання чинити опір;*
– *Стан психічного програшу, наміру підкоритися;*
– Розгубленість, переляк;
– Роздуми, пошук рішення.

Основні поведінкові маркери психічних станів та намірів засуджених:

Стан агресії та наміри заподіяти шкоду

Загальні ознаки: тонус м'язів, рух напружений, мимовільне здригання тулуба, сильне тремтіння, намагання скоротити дистанцію, зайняти однакове чи домінуюче положення.

Поза: тіло злегка нахилене вперед, плечі відведені назад, груди випнуті.

Жестикуляція: руки зігнуті в ліктях, вперті в боки, притиснуті до тулуба. Пальці стиснуті в кулаки, постукування кулаків один об другий чи об щось, рухи рук – вертикально зверху вниз.

Міміка: Брови нахмурені, кути рота сильно опущені, очі примружені, погляд спідлоба, прямо на суперника. Губи піджаті, стиснуті, прикушені зубами, зуби вищирені, міцно стиснуті. М'язи обличчя напружені.

Мова: Прискорена, голосна, окремі вигуки, перепитування, інтонація дуже різка.

Вазомоторні реакції: Загальне почервоніння, плями на обличчі, ковтання слини. Дихання поверхове з частими затримками, або прискорене зі звуками повітря.

Стан захисту, спроба чинити опір

Загальні ознаки: тонус м'язів підвищений, рухова активність незначна, рухи переважно плавні, не амплітудні. Намагання збільшити дистанцію, виставити фізичну перешкоду (стіл, стілець та ін.), сховатися за щось чи когось.

Поза: тіло відхилене назад чи повернути боком, голова відхилена назад, ноги – сидячи, стиснуті у колінах і ступнях, підтягнуті під себе; стоячи - одна виставлена вперед.

Жестикуляція: руки зігнуті в ліктях, виставлені вперед долонями; перехрещені на грудях; заховані у кишенях; долоні розвинуті до свого тіла; закривання долонями обличчя чи однією долонею рота.

Міміка: короткочасне заплющення очей, відведення погляду, погляд збоку; губи піджаті, злегка розведені.

Мова, звуки, дихання: мова по темпу – звичайна, уповільнена, по голосності знижена; окремі заперечуючи вигуки і фрази (ні!, не буду і т.п.) мугикання, можлива затримка дихання.

Вазомоторні реакції: прискорене моргання, зменшення слиновиділення, спітніння.

Стан психічного програшу, наміру підкоритися

Загальні ознаки: Тонус м'язів розслаблений, рухова активність низька, чи взагалі відсутня.

Поза: Тіло нахилене вперед, спина сутула, плечі опущені, зведені вперед, переминання з ноги на ногу, у положенні сидячи зведені.

Жестикуляція: Протягування руки для потискування долонею вверх, руки звисають вздовж тіла, лежать на колінах.

Міміка: брови опущені вниз, при схиленій голові погляд у підлогу чи знизу вверх, губи розслабленні, куточки опущені, улеслива посмішка.

Мова: Мова уповільнена по темпу, шепіт, відповіді із затримкою чи невпопад, хіхікання, шмаркання носом, глибокі видихи повітря, зітхання.

Вазомоторні реакції: можлива поява слини в куточках губ, витирання їх рукою.

Стан розгубленості, переляку

Загальні ознаки: поєднання короткочасного завмирання (ступору) з руховим неспокоєм, рухи хаотичні, різкі за швидкістю та амплітудою. Періодична втрата контролю за джерелами небезпеки, поведінкою інших осіб.

Поза: різке відхилення назад від джерела загрози, у положенні сидячи – сування, різкі зміни пози вставання, бігання, падіння навколішки; піднімання, поводження плечей.

Жестикуляція: охоплення руками голови, розведення в сторони; хапання, хаотична маніпуляція з предметами та речами, їх пошкодження; покусування нігтів, пальців рук, інтенсивне тертя скроні.

Міміка: у стані ступору - погляд відсутній, широке розкриття очей; у стані збудження - бігаючи очі, уникнення погляду на об'єкт загрози: швидке прикушування губ, клацання зубами.

Мова, звуки, дихання: незв'язна, переривчаста мова, паузи, заїкання, стогін, голосний регіт, можливі ознаки плачу. Дихання прискорене.

Вазомоторні реакції: збліднення, що змінюється на плями, почервоніння обличчя: значне спітніння, сльози на очах.

Стан роздумів, пошуку рішення

Загальні ознаки: тонус м'язів незначний, розслаблений; повільні, незначні за амплітудою рухи. Відсутність контролю за поведінкою інших осіб.

Поза: тіло розслаблене, стоячи - опору на одну ногу, спирання боком, спиною об щось; сидячи - спирання на спинку стільця; періодична зміна положення ніг.

Жестикуляція: руки зчеплені на животі, великі пальці поступають один об один, підбирання щоки, підборіддя; торкання та потирання частин обличчя і потилиці; спокійне, механічне маніпулювання з речами та предметами.

Міміка: брови підняті, на лобі зморшки; погляд відсутній, періодичне переведення погляду з підлоги на стелю і навпаки; губи - одна закриває іншу, витягнуті вперед трубочкою: м'язи обличчя розслабленні.

Мова, звуки, дихання: невиразне шепотіння, інколи зітхання, перепитування. Дихання спокійне.

Вазомоторні реакції: помітно не виражені.

1.3. Психічні процеси особистості засудженого

Психічні процеси особистості засудженого можна поділити на три групи:

1. Пізнавальні (когнітивні) процеси – відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, увага та уява, мова;
2. Емоційні;
3. Вольові.

1. Пізнавальна сфера особистості засудженого

ВІДЧУТТЯ - єдине джерело усіх наших знань, передумова і основа інших складних пізнавальних процесів. З відчуття починається сприйняття людиною оточуючої дійсності. З їх допомогою людина відображає окремі властивості предметів та явищ, які безпосередньо діють на його аналізатори: світло, колір, звук, запах, тепло, холод тощо.

Персоналу УВП слід мати на увазі, що від стану органів відчуття залежить самопочуття людини. Для оптимальної роботи кори головного мозку необхідно щоб в мозок людини постійно поступала інформація. При недостачі інформації «*сенсорному голоді*» або її монотонності може різко погіршитись самопочуття людини. Сенсорний голод найчастіше зустрічається в умовах одиночного ув'язнення, УВП максимального режиму безпеки, а також в ПКТ, карцерах, ДІЗО.

Більш складним пізнавальним процесом ніж відчуття є СПРИЙНЯТТЯ. Воно являє собою відбиття в свідомості людини предметів та явищ, які безпосередньо впливають на органи чуття в цілому.

Особливості сприйняття проявляються у засуджених у сприйнятті часу, частіше зустрічається недооцінка коротких проміжків часу та переоцінка довгих. Уповільнюють біг особливі психічні стани (очікування, фрустрація, туга), одноманітність вражень в місцях позбавлення волі, незайнятість, невміння організовувати свій вільний час. При цьому засудженому здається, що час йде повільно, він намагається якось «вбити» його, в тому числі і азартними іграми.

Багато засуджених не намагаються розібратися в подіях суспільного життя, правильно зрозуміти ступінь своєї відповідальності, критично оцінити вчинені ними злочини, а тому сприймають покарання як несправедливе. Спостерігається така особливість засуджених як суб'єктивізм у сприйнятті подій та явиш суспільного та особистого життя.

У деяких засуджених спостерігається моральна невихованість сприйняття, що виражається у невмінні слухати інших людей, в загостреній тязі до інтимних боків життя тощо. В зв'язку з цим має велике значення виховання культури сприйняття у засуджених,

Образи які виникають в процесі відчуттів та сприйняття не зникають безслідно, а зберігаються у свідомості людини. Образи раніше сприйнятих предметів та явиш називаються УЯВЛЕННЯМИ.

В умовах ізоляції від зовнішнього світу у деяких засуджених, особливо при одиночному ув'язненні, або під впливом мікросередовища, формуються викривлені чи помилкові уявлення про свої права та обов'язки в установі, про майбутнє життя на свободі тощо. Це негативно впливає на процес ресоціалізації та адаптації до вільного життя. Тому виправляючи і перевиховуючи засуджених, потрібно одночасно формувати у них правильне уявлення про життя у суспільстві, у місцях позбавлення волі, про вимоги режиму, обов'язків та прав.

УЯВА – це складний психічний процес, який виражається у створенні нових образів та думок на основі накопиченого досвіду.

Так, у засудженого, який чекає відправки із СІЗО до УВП на основі розповіді інших у свідомості виникають умови відбування покарання в місцях позбавлення волі.

Своєрідним видом уявлень є МРІЯ, як образ бажаного майбутнього. Мрія тісно пов'язана з емоційним відношенням засудженого до того, що він уявляє; вона являє собою не тільки передбачення того, чого ще не має, але і включає пристрасне бажання здійснити задумане. Тому мрія може суттєво стимулювати його поведінку.

Позбавлення волі викликає у засудженого в самих потайних куточках свідомості жаль про те, що сталось, та мрію про те, чого не було, але могло бути.

«...Мрійливість – це загальна доля ув'язнених поза будь-якою залежністю від їх розвитку» відзначав М.Г. Гернет.

Важливе місце, особливо у сімейних засуджених, займають мрії про зустріч з рідними. Холості мріють про майбутні зустрічі і майбутніх своїх коханих. При цьому під впливом постійних розмов в середовищі засуджених особливого значення набувають мрії; які мають сексуальний відтінок; вони наштовхують їх на статеві стосунки в місцях позбавлення волі та нерозбірливий пошук статевих партнерів після звільнення.

Якщо мрія носить реальний характер, вона допомагає засудженому мобілізувати себе на досягнення поставленої мети та подолання труднощів, які виникають при відбуванні покарання. За своїм змістом реальна мрія в одних засуджених спрямована на здійснення суспільно-корисної мети (швидше виправитись, спокутувати свою вину), в інших, навпаки, на здійснення нікчемної, а іноді і суспільно шкідливої мети (помстися тим, хто його образив, «тим, хто посадив»).

Якщо мрія нереальна; вона розслаблює волю засудженого, відволікає його від боротьби з труднощами, понижує активність, гальмує процес виправлення та ресоціалізації. Такі нереальні та безслідні мрії,відірвані від дійсності називаються – МАРЕНЯМ.

Для боротьби з необґрунтованими уявленням та маренням важливо вміти зайняти та ефективно використовувати вільний час засуджених вчасно приходити на допомогу тим, хто живе в світі марення, не бачить реальної дійсності. Для цього необхідно знімати стани, які негативно впливають на поведінку засуджених; розвивати у них критичність мислення, вміння управляти своїм уявленням.

ПАМ'ЯТЬ – це процес запам'ятовування, зберігання та відтворення, або впізнавання того, що людина сприймала, робила, переживала. Завдяки пам'яті людина здатна накопичувати досвід, навчатись, вдосконалюватись, ставати особистістю, оскільки вона дозволяє йому зберігати та використовувати свій минулий соціальний досвід.

Займаючись певним видом діяльності, людина розвиває свою професійну пам'ять. Що стосується засуджених, то займаючись тривалий час злочинною діяльністю, дехто з них формує в себе особливий тип пам'яті, що включає в себе швидке, точне та міцне запам'ятовування того, що має відношення до специфіки злочинної діяльності.

У зв'язку з тривалими перервами у навчанні у деяких засуджених спостерігається зниження точності пам'яті, відсутність навиків та усвідомленого запам'ятовування матеріалу. Суттєво послаблюють їх пам'ять наркотики та алкоголь.

Перенесення пам'яті засудженого на корисну для суспільства діяльність походить в результаті впливу на всі сторони його особистості: мотиви праці та навчання, відчуття обов'язку та відповідальності, характеру, волі, тощо. Розвитку пам'яті сприяє створення у процесі ресоціалізації атмосфери зацікавленості та змагання.

Відбиття того, що не доступно суттєвому пізнанню людини, передбачення результатів діяльності досягається завдяки мисленню.

МИСЛЕННЯ це опосередковане відбиття людиною предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх суттєвих властивостях, в зв'язках та відношеннях. Хоч мислення всіх людей протікає для них за загальними закономірностями, однак у кожної людини є свої особливості, які називають якостями розуму. Якості розуму, розвиваючись, стають якостями особистості, теоретичною підготовкою, природними задатками та іншими факторами.

Сама злочинна діяльність також впливає на розвиток мислення засудженого та формує якості його розуму. Спостерігається суттєва різниця в мисленні людини, яка вперше потрапила в місця позбавлення волі та в мисленні неодноразово засудженого рецидивіста, для якого злочинний спосіб життя є норма. Якщо у першого, позбавлення волі може на деякий час сковувати розумову діяльність, то у другого, навпаки, активізувати її. Засуджені-рецидивісти, які мають особливо глибокі пороки в моральній сфері відзначаються рядом негативних якостей розуму. Декотрим з них властива несамостійність, вони і злочини здійснювали частіше як співучасники, виконавці волі інших людей. Розум інших, глибокий та гнучкий, але не самокритичний, що не дозволяє їм адекватно оцінювати свою поведінку та робити правильні висновки.

Серед засуджених часто зустрічаються особи з розірваністю, загальмованістю, в'язкістю мислення. Згубно впливають на розум засуджених та на його інтелектуальну діяльність

наркотики та алкоголь, статеві збочення: вони дезорганізують розумову діяльність засудженого, всю його психіку.

Завдання персоналу УВП полягає в тому, щоб розвивати позитивні якості розуму: швидкість мислення, самостійність, критичність, рішучість, цілеспрямованість, гнучкість, що допомагає засудженим позбавитись негативних якостей.

Під МОВОЮ та мовною діяльністю розуміють процес спілкування людей між собою з допомогою мови. Мова засуджених специфічна. В ній спостерігається дві крайності: або невиразність, нелогічність та непослідовність, або більш емоційна насиченість, експресивність. В цьому випадку супроводжуючі мову засоби невербального спілкування приймають підкреслено карикатурний характер. Замість того щоб говорити спокійно, засуджений нерідко кричить, жестикулює. Значна особливість мови багатьох засуджених – це кримінальний злодійський жаргон, що понижує їх моральність, викликаючи у відповідь грубість та роздратування. Суттєву роль в боротьбі з жаргоном відіграє мова персоналу, яка повинна бути еталоном для наслідування.

2. Емоційна сфера особистості засудженого

Відношення до оточуючого світу, до праці і до самого себе розуміється не тільки людиною, але і проявляється в її діях, а також переживається у вигляді емоцій та почуттів.

Емоції та почуття людина не тільки переживає. Вони проявляються зовні у вигляді міміки, пантоміміки, зміни тону голосу, темпу, виразності мови та ряду вегетативних явищ (зміна частоти серцевих скорочень, почервоніння або збліднення обличчя, тремтіння, потовиділення тощо, а також різноманітних більш чи менш глибоких біохімічних змін в організмі.

Сам факт позбавлення волі є потужним емоційним фактором. Необхідно пам’ятати, що багатьом засудженим притаманні:

– аморальні почуття;

– підвищена емоційна збудженість;

– невміння, а часто небажання стримувати себе;

– підвищена експресивність (від латинського, exprgessio – виразність) проявів емоцій (якщо горе, то «ридаючи», якщо образа, або сварка, то з істерикою та скандалом);

– відсутність співчуття, байдужість до чужого горя;

– виражена залежність свого емоційного стану від впливу групи;

– почуття своєї неповноцінності та безперспективності;

– маскування істинних переживань.

Формування емоційних станів і ресоціалізації почуттів у засуджених невід'ємна від корінної перебудови особистості, а тому є складним виховним завданням в діяльності персоналу УВП.

1. Вольові процеси особистості засуджених

ВОЛЯ – свідома організація та саморегуляція людиною своєї діяльності та поведінки, спрямована на переборювання перешкод та проявів зусиль при досягненні поставленої мети.

Вольові властивості особистості:

– цілеспрямованість – проявляється в умінні ставити та досягати суспільно-значущої мети;

– рішучість – проявляється в швидкому та продуманому виборі мети, визначені способів її досягнення; свідчить про високий рівень розвитку волі;

– наполегливість – проявляється в здібності тривалий час спрямовувати і контролювати поведінку у відповідності з поставленою метою;

– витриманість (самовладання) – проявляється в здібності стримувати психічні і фізичні прояви, що заважають досягненню мети; властивість особистості, в якій відображена і закріплена гальмівна функція волі;

– самостійність – властивість особистості, яка відображена в умінні за власною ініціативою ставити мету, знаходити шляхи її досягнення та практично виконувати прийняті рішення;

– інші – сміливість, відвага, мужність, стійкість, дисциплінованість.

Найважливіші ланки вольового акту – прийняття рішення та виконання нерідко викликають особливі емоційні стани, які визначаються як вольове зусилля.

Волове зусилля – це стан емоційного напруження, який мобілізує внутрішні ресурси людини (пам'ять, мислення, уявлення та інше), утворюючи додаткові мотиви до дії, які відсутні або недостатні, та переживається як стан значної напруги.

Вольові властивості особистості – це відносно стійкі, звичні способи подолання особистістю труднощів та перешкод на шляху до свідомо поставленої мети.

У багатьох засуджених, особливо з числа неодноразово засуджених, раніше перекрученою виявляється спрямованість вольової активності. В мотивації їх поведінки і діяльності домінуючу роль відіграють мотиви, що пов'язані із задоволенням миттєвих потреб, прагнення у всьому мати тільки особисту вигоду, вузько егоїстичне відношення до життя та оточуючих людей, перекручене розуміння обов'язку та відповідальності. Наряду з перекрученнями в області спрямованості вольової активності у них визначаються недоліки і в динамічному боці волі, що виражається в нерозвиненості здібностей стримувати негативні мотиви, підвищеній афектації та імпульсивності поведінки.

Виходячи із змістовної та виконавчої сторони вольових проявів **виділяють наступні групи засуджених:**

– засуджені з позитивною спрямованою та достатньо розвинутою волею, це в основному ті, що здійснили злочини з необережності;

– засуджені з позитивною спрямованою, але слабкою волею, слабкість їх волі проявляється в підвищеній навіюваності, невмінні долати труднощі, в здійсненні злочину під чиїмось впливом; нерідко їх воля дезорганізована невірою в себе;

– засуджені з негативною спрямованістю, слабкою волею, це в основному молоді люди, втягнуті в злочинне життя рецидивістами, ще в підлітковому віці, особи що не вміють чинити опору чужій волі;

– засуджені з негативною спрямованістю, сильною волею, це особи, що вчинили навмисні злочини; грають роль організаторів, лідерів, намагаються підпорядкувати своїй волі інших.

Також, можна виділити наступні типи засуджених (Г.Ф. Хохряков).

1. Особи, які намагаються грати роль сильної людини, що може підкорити собі інших, примусити їх служити своїм інтересам — вони демонстративно порушують правила поведінки в УВП, провокують та беруть участь у бійках, змушують інших ув'язнених виконувати роботу за неформальних лідерів («паханів»). За схильність до бійок та утиски інших ув'язнених їх часто карають, але практично безрезультатно. Порушення, які набувають хронічного характеру, поведінка, що не піддається корекції навіть шляхом застосування найжорсткіших заходів, дозволяють припустити наявність у цих засуджених певних особистісних рис, сформованих у результаті попереднього досвіду. Біографічне психологічне дослідження показує, що такі механізми формуються у процесі виховання, а потім закріплюються. їх батьки, як правило, зловживали алкоголем, у родині панував розлад, часто виникали сварки або навіть бійки. Основними виховними заходами були лайка, глузування та побої.

Приниженість, почуття неповноцінності примушують таких дітей доводити свою однаковість із однолітками. Вони намагаються продемонструвати сміливість і впевненість у собі, але у минулому досвіді немає інших способів самоствердження, окрім брутальності, кулака, насильства над іншими. Оскільки насильство як засіб здобуття авторитету рідко досягає мети, виникає зосередженість на

явищах, котрі сприймаються як ворожі. Озлобленість, що існує всередині, видається за зло, яке іде ззовні; формується постійна готовність дати комусь відсіч, що провокує постійну напруженість.

У місцях позбавлення волі ці властивості акцентуються: гостріше почуття приниження та неповноцінності, жорсткіші правила поведінки, більш напружена обстановка. Такі люди інтуїтивно шукають прихистку в оточенні лідерів, «паханів», оскільки це нібито дає їм незалежність. Однак виходить по-іншому: конфронтація з адміністрацією спричиняє низку покарань; відсутність витримки та поміркованості, невміння прорахувати можливі варіанти своєї поведінки не дає можливості висунутися в лідери. Люди, котрим притаманні згадані особистісні якості, приречені на довге життя у місцях позбавлення волі.

За даними К. Леонгарда, акцентуйованих особистостей немало серед громадян – близько 40%, причому переважній більшості з них вдається компенсувати, врівноважити відповідні якості. У засуджених, навпаки, акцентуації посилюються; серед ув'язнених доля неакцентуйованих у чотири рази менша порівняно з вільними громадянами. Чим жорсткіший режим утримання засуджених, тим більше серед них акцентуйованих особистостей. Особливо багато їх у жіночих колоніях (96%), а також у колоніях для неповнолітніх злочинців. Це явище викликане тим, що жінкам і підліткам важче компенсувати потреби, аніж чоловікам, а відповідно ускладнюється процес їхньої адаптації до нових умов життя.

2. Демонстративні особи – постійно зорієнтовані на зовнішню оцінку та справляння позитивного враження на оточуючих. Це непогані актори, що уміють добре говорити, вловлювати загальні настрої та висловлювати їх. Разом із тим, вони зухвалі, нахабні та брутальні, не соромляться виставити себе на посміховисько, щоб дошкулити адміністрації. Засуджені цього типу користуються популярністю у

своєму оточенні, оскільки постійно відкрито конфліктують з адміністрацією, провокують її на зриви, чим приносять задоволення спостерігачам. Але самі вони більше страждають, аніж мають задоволення від свого становища, хоча й не виказують цього. Попри зовнішній успіх, їх адаптованість погана. Акцентуація особистісних властивостей, за допомогою котрих вони утримують свою позицію, поступово стає патологічною, особистість руйнується.

3. Особи пластичні, досить добре адаптовані до умов позбавлення волі – покора, стриманість, конформність, достатній контроль за власними емоціями, гнучкість у міжособистісних стосунках. Засуджені цього типу не схильні до конфліктів,уникають прийняття самостійних рішень і складають «мовчазну більшість», яка існує в будь-якому суспільстві. Вони без сумнівів підтримують адміністрацію, коли та контролює ситуацію, не протестують проти влади неформальних лідерів, оскільки розуміють їхню реальну силу. Основна особистісна риса цього типу – висока інтровертність при яскраво вираженій активності та ефективному контролі над власною поведінкою.

Такі засуджені, як правило, виховувалися в родинах, де життєві негаразди батьків призвели до позбавлення дітей ласки, уваги та любові. Відсутність емоційного тепла та підтримки і наявність природнього розуму спонукали замкнутися у собі, водночас розвиваючи спостережливість. Характерні способи їхнього психологічного захисту: аналізуючи певну ситуацію, вони ніби відкидають її емоційну частину і аналізують лише раціональний компонент. У результаті тривожні моменти нейтралізуються, викликаючи продуману і холоднокровну поведінку. Інший спосіб психологічного захисту також сформувався в дитинстві: схильність звинувачувати у власних негараздах когось іншого. Несвідомо намагаючись виправдати своїх батьків, такі діти

(а потім і дорослі) вороже ставляться до оточуючих, приписуючи їм негативні якості.

Ув'язнені такого типу відносно легко стають неформальними лідерами. Замкнені, розумні та сторожкі, вони агресивні та помірковані, намагаються заволодіти компрометуючою інформацією на своє найближче оточення для того, щоб змусити інших постійно відчувати провину та залежність. Ці характерологічні особливості вдосконалюються та розвиваються у місцях позбавлення волі.

Звичайно, приведена типологія не вичерпна і потребує подальших наукових розробок. *Процес корекції та ресоціалізації особистості засуджених, хоча і є надзвичайно складним, але може бути здійсненим за допомогою наступних психологічних методів:*

1) переконання – реалізується, як правило, під час індивідуальних співбесід і поєднує цілі вивчення та впливу на особистість засудженого За допомогою переконання роз'яснюється сутність і кінцева мета дій адміністрації; обґрунтовуються шляхи та засоби її досягнення; змінюються ціннісні орієнтації та погляди засуджених;

2)навіювання – передбачає прямий (безпосереднє звернення до засудженого) або непрямий (за допомогою фільмів, музики, художньої літератури), вербальний або невербальний, емоційно забарвлений вплив на психіку з метою формування певного психічного стану чи спонукання до певних дій. Навіювання здійснюється за рахунок послаблення свідомого контролю та завдяки безумовному авторитету людини, що впливає;

3)регулювання міжособистісних стосунків – здійснення системного та цілеспрямованого впливу на сферу міжособистісного спілкування засуджених, на стосунки, які формуються між ними і співробітниками установи, родиною з метою профілактики та вирішення конфліктів, формування доцільної структури групи засуджених тощо;

4)передачі інформації – спеціальний і цілеспрямований добір інформації позитивного чи негативного змісту, що надходить до засудженого (наприклад, про життя його родини) з метою поширення соціального досвіду, регулюючого впливу на психічний стан, підвищення трудової активності тощо;

5)«вибуху» – специфічний метод миттєвого впливу (наприклад, створення спеціальної ситуації завдяки попередній домовленості з іншими її учасниками, де б виявились його несвідомі прагнення чи можливості), який може раптово перевернути основні цінності та бажання людини. Метод передбачає тривалу попередню роботу вихователя по накопиченню певних передумов ефективності впливу, а також тривалу роботу після застосування «вибуху» для закріплення у засудженого почуттів, моделей поведінки, що виникли.

Рекомендована література

1. Академічний курс кримінально-виконавчої психології: підручник /за заг. ред. Бочелюка В. Й. Чернігів: Десна, 2019. 608 с.

2. Засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків: Кросроуд, 2011. 323 с.

3. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. Київ: Леся, 2002. 312 с.

4. Крейдун Н. П. Основи пенітенціарної психології: навч. посіб. / [Крейдун Н. П., Лактіонов О. М., Сорока А. В., Скоков С. І.]. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 140 с.

5. Мороз Л. І. Психічні стани жінок у період відбування покарання в місцях позбавлення волі: посібник. Київ: ПАЛИВОДА А. В, 2012. С. 13–23.

6. Морозов О. М. Психологія особистості: оперативна аудіовізуальна діагностика: навчальний посібник. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2008. 328 с.

РОЗДІЛ 2
ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ОКРЕМИМИ КАТЕГОРІЯМИ ЗАСУДЖЕНИХ

2.1. Класифікація засуджених та її врахування при формуванні відділень та плануванні соціально-виховної та психологічної роботи з засудженими
2.2. Психологічні особливості особистості засуджених, які вчинили корисливо-насильницькі злочини
2.3. Особливості соціально-виховної та психологічної роботи з особами що вчинили сексуальні злочини
2.4. Психологічні особливості осіб, які засуджені до довічного позбавлення волі
2.5. Соціально-психологічний портрет засуджених жінок та чоловіків, особливості соціально-виховної та психологічної роботи з ними

2.1. Класифікація засуджених та її врахування при формуванні відділень та плануванні соціально-виховної та психологічної роботи з засудженими

Класифікація засуджених уявляє собою стійке угруповання певної категорії осіб за їх окремими характерними ознаками.

Класифікацію засуджених можна проводити за різними ознаками, серед яких можна виділити дві основні групи: правові та соціально-психологічні (в тому числі соціально-демографічні).

Вказані ознаки використовуються для визначення виду установи виконання покарань, в якій повинен відбувати покарання засуджений.

Класифікація засуджених в місцях позбавлення волі з практичної точки зору обумовлена необхідністю диференційованого підходу до проведення заходів виховного впливу на підставі індивідуальних програм соціально-психологічної роботи із засудженими, зниження негатив-

ного впливу на особистість умов позбавлення волі, мінімізації міжгрупових і особистісних конфліктів.

Класифікація засуджених повинна проводитись під час перебування засуджених у дільниці карантину, діагностики та розподілу за підсумками їх вивчення перед розподілом до відділень соціально-психологічної служби.

Класифікаційна інформація дозволяє прогнозувати не тільки варіанти очікуваної поведінки засуджених після розподілу до відділень, але й вибирати оптимальні засоби контролю з боку персоналу установи для забезпечення належного рівня безпеки.

Крім того, класифікаційна інформація надає можливість персоналу УВП більш ефективно взаємодіяти з представниками інших служб установи по визначенню оптимальних заходів виховного впливу на засуджених.

При формуванні відділень (дільниць ресоціалізації) доцільно виходити з наступних класифікаційних критеріїв:

– кримінально-правові;

– особистісні, тобто психолого-педагогічні;

– соціально-демографічні (вік, рівень освіти, соціальне положення, рід занять до засудження тощо);

– медичні.

При розподілі слід знаходити оптимальне співвідношення між засудженими різних класифікаційних груп. Не бажано формувати відділення, наприклад, лише з осіб однакового віку та зі схожим кримінальним минулим, оскільки це може призвести до групової замкненості та формування серед них негативних ціннісних орієнтацій.

В залежності від наявності у засудженого певних класифікаційних ознак складається індивідуальна програма соціально-психологічної роботи та визначаються форми і методи виховної роботи.

Кримінально-правова характеристика засуджених

Відповідно до кримінально-правової характеристики слід враховувати характер скоєного злочину та криміно-

генну зараженість особистості (тобто глибину і стійкість антисуспільної спрямованості особистості).

Залежно від характеру скоєного злочину (склад, мотиви та засоби вчинення злочину) доцільно виділяти групи осіб засуджених за:

1) **Корисливі злочини** – крадіжки, шахрайство та деякі інші кримінальні способи заволодіння чужим майном без застосування насильства.

2) **Агресивні (насильницькі) некорисливі злочини** – це усі види кримінальної агресивної поведінки, крім тієї, яка має корисливу мету серед яких в першу чергу виділяються:

– агресивні злочини проти життя, здоров'я, статевої недоторканості, честі та гідності особи;

– насильницькі дії, що кваліфікуються в законі як зазіхання на державну, громадську думку, громадський порядок і порядок управління.

Агресивна поведінка може здійснюватись без фізичного або психічного насильства (вандалізм, пошкодження матеріальних та культурних цінностей, ненасильницькі посягання на честь, гідність, волю та інші права людини).

3) **Корисливо-насильницькі злочини** – бандитизм, грабежі, розбої, вимагательство тощо.

– **Економічні злочини** – корисливі зазіхання на чуже майно, які проявляються в розкраданні цього майна шляхом привласнення, розтрати та зловживання службовим становищем, а також інші корисливі злочини службовців і підприємців.

– **Неагресивні злочини** – правопорушення у галузі правосуддя, порядку управління, громадського порядку та громадської безпеки тощо. До цієї ж групи злочинів відносяться засуджені за необережні злочини.

Залежно від криміногенної зараженості особистості можливо використовувати таку класифікацію засуджених:

1) **Послідовно-криміногенний тип** – формується в мікросередовищі, де норми моралі і права систематично порушуються. Злочин витікає зі звичного стилю поведінки і обумовлюється стійкими антисуспільними поглядами, установками та орієнтаціями суб'єкту. Як правило, ситуація скоєння злочину активно створюється такими особами. У відношенні цих осіб можна з більшою долею достовірності прогнозувати негативну поведінку в місцях позбавлення волі, прагнення пристосовувати у своїх інтересах інших засуджених.

2) **Ситуативно-криміногенний тип** – характеризується порушенням моральних норм та скоєнням правопорушень не злочинного характеру; формується та діє в суперечливому мікросередовищі. Злочин в значній мірі обумовлений несприятливою соціально-економічною, моральною та правовою ситуацією (знаходження в злочинному формуванні, конфлікти з іншими особами тощо). До злочину таку особу призводить його мікросередовище та попередній спосіб життя, закономірним розвитком якого є ситуація скоєння злочину. Поведінка таких засуджених суперечлива, вони діють в основному стихійно. У даному типі переважають особи, які зловживають алкоголем, наркотичними засобами

3) **Ситуативний тип** – це засуджені, які скоїли злочин під вирішальним впливом ситуації, у деякій мірі для них незвичної і у якій іншими суб'єктами порушуються встановлені норми поведінки. Аморальні елементи свідомості і поведінки такої особистості виражені незначно. У той же час такі засуджені можуть виправдовувати свою і чужу протиправну поведінку, оскільки не знають правомірних і моральних засобів вирішення конфліктів.

Соціально-психологічна класифікація засуджених та особливості роботи з різними класифікаційними групами.

При здійсненні класифікації засуджених за їх соціально-психологічною (особистісною) характеристикою пропонується враховувати такі критерії, як:

- рівень суспільної небезпеки;
- сформованість правосвідомості та рівень моральної занедбаності;
- ставлення до умов відбування покарання;
- наявність або відсутність лідерських якостей.

Виходячи із ступеня виразності в особистості засудженого вказаних властивостей, умовно виділяються шість класифікаційних груп засуджених і, відповідно, пропонуються рекомендації щодо диференційованого виправного впливу на них.

До першої класифікаційної групи відносяться засуджені з позитивною соціальною установкою, сильним типом особистості, лідерськими якостями.

Характерними рисами даного типу особистості є:

- достатньо високий рівень інтелекту, що дозволяє здійснювати надійний контроль над емоціями;
- висока стійкість структури особистості;
- прагнення до організаторської діяльності;
- високий рівень мотивації, спрямованої на досягнення цілі;
- відсутність виражених агресивних тенденцій;
- розвинуте почуття соціальної чуйності
- товариськість;
- спроможність до швидкої пристосовуваності до навколишнього середовища і оточуючих;
- позитивне ставлення до праці.

Рекомендації: З боку начальника відділення варто уникати дріб'язкової опіки таких засуджених, обмежуючись здійсненням заходів загального контролю за їх поведінкою. Доцільно в різноманітних ситуаціях підтримувати авторитет даних засуджених.

Друга класифікаційна група – це засуджені, які мають потенційно позитивні соціальні установки, слабкий тип особистості. Вони конформні, легко піддаються чужому впливу, лідерські риси в них відсутні.

Характерологічні риси цієї категорії в основному збігаються з першою групою, відрізняючись від неї наявністю таких якостей, як завищена оцінка власних можливостей, соціальна наївність.

***Рекомендації*:** в силу конформних рис особистості за ними бажано здійснювати більш детальний контроль, тому що, незважаючи на загальну позитивну спрямованість, існує небезпека влучення їх під вплив лідерів негативної спрямованості.

Третя класифікаційна група включає засуджених, які не мають виражених особистісних якостей (так зване "болото").

Приблизно кожний третій представник даної групи характеризується наявністю стійко виражених психічних відхилень від норми. Вони можуть виявлятися в перекрученому сприйнятті дійсності, виникненні ідей переслідування, що за певних умов може супроводжуватися неадекватними поведінковими реакціями, аж до криміногенних.

У зв'язку з цим осіб, у яких виявлені такі аномалії, необхідно ставити на психіатричний облік і проводити корекційну роботу з урахуванням рекомендацій лікаря.

Рекомендації: начальнику відділення треба ретельно аналізувати поведінку таких засуджених.

Психологу слід застосовувати різноманітні додаткові методики для більш глибокого вивчення особистості таких засуджених.

У четверту класифікаційну групу входять засуджені, які мають асоціальні установки, слабкий конформний тип особистості, без чітко виражених задатків лідерства.

Для представників даного типу характерна наявність психічних відхилень, ***що ускладнюються наявністю таких якостей:***

- схильністю до вживання алкоголю, що нерідко призводить до значної алкогольної зміни особистості;

- погано стримуваної імпульсивності в поведінці;
- неприйняттям і ворожим відношенням до існуючих соціальних норм;
- нездатністю регулювати конфліктні ситуації примирливо;
- цинізмом, упередженим відношенням до оточуючих.

Дана група засуджених потребує до себе постійної і пильної уваги з боку начальника відділення, оскільки загальна негативна спрямованість поведінки і нездатність прогнозувати наслідки своїх учинків сприяє потраплянню їх під вплив лідерів негативної спрямованості і скоєнню криміногенних вчинків.

Головною якістю, що визначає поведінку таких засуджених, є агресивність, яка виявляється в негативному відношенні до інших осіб (вони часто сваряться, затівають бійки тощо.). Високий рівень агресивності характеризується загальним негативізмом, постійною готовністю до конфліктних ситуацій, внутрішньою схильністю до емоційних спалахів по самому незначному приводу, недовірливістю у відношенні до оточення.

При проведенні індивідуальної роботи з ними необхідна коректність, дотримання етикету. Провокуючими чинниками можуть бути надмірна грубість, безтактність, окрик, зазіхання на особисту гідність.

Як правило, загострення агресивності відбувається в ситуації приниження престижу особистості, застосуванні заходів покарання. У таких ситуаціях краще обходитися без додаткових міркувань, не вступати з ними в затяжні дискусії, використовувати при спілкуванні нейтральні або упевнені інтонації.

У повсякденному житті агресивність може виявлятися в міжособистісних конфліктах. Часто провокуючим чинником їхніх прояв є несправедливі вимоги і погроза покарання без бажання розібратися в суті справи. При загост-

ренні конфлікту не можна доходити до взаємних образ, а необхідно діяти відповідно до закону, суворо додержуватися при цьому педагогічного такту.

При несподіваному зіткненні з проявами агресивності (наприклад, ставши невільним свідком гострої ситуації), необхідно під будь-яким приводом розвести опонентів. Якщо і цим конфлікт не вдасться погасити, потрібно провести профілактичну роботу установити причину конфлікту, усунути, якщо можливо, умови його виникнення, тобто спробувати глибше розібратися в ситуації, а не просто покарати винного. Необхідно відзначити, що в спілкуванні з більш слабкими засудженими вони виявляють тенденцію до психологічного пресингу. Виходячи з цього доцільно ставити їх на такі види діяльності, що потребують зосередженості і ретельності, копіткості і відповідальності за доручену справу. Доцільно призначати цих людей на роботи, пов'язані з застосуванням значних фізичних зусиль.

У повсякденному житті їм властива погано стримувана імпульсивність поведінки, тобто схильність діяти під впливом раптового спонукування.

При постійному прояві реакцій зазначеного типу можна проконсультуватися з приводу конкретного засудженого у психіатра. Якщо явних відхилень не виявлено, то доцільно корегувати поведінку шляхом включення цієї людини в систему відношень взаємної відповідальності і при виконанні відповідних видів діяльності.

Наявність розумової відсталості у деяких засуджених даної групи також визначає деякі особливості їхньої поведінки (фіксується множина дрібних порушень режиму тримання, через нерозуміння пред'явлених вимог). По кожному факту необхідний ретельний розгляд і роз'яснення ситуації. Варто пам'ятати, що розумово відсталі засуджені бувають байдужі до таких заходів впливу, як поміщення до

ДІЗО, ПКТ і більш адекватно сприймають легкі, але психологічно значимі для них види покарань.

Досить часто у засуджених четвертої класифікаційної групи виявляється тривожність, як відносно стійка специфічна характеристика особистості, що визначає особливість її реагування на різноманітні ситуації. Тривожність характеризується суб'єктивними емоціями занепокоєння, що провокують запальність і конфліктність.

Рекомендації: у виховному плані рекомендується ставити завдання обережно і намагатися уникати пред'явлення категоричних вимог. Заохочувати таких засуджених слід тільки за явно видимі і стабільні результати.

При виникненні в середовищі засуджених конфліктів, тривожну особистість необхідно ізолювати від оточуючих. Проводячи бесіди з даною категорією засуджених, не варто вступати з ними в сперечання. При переведенні з одного місця роботи на інше необхідно виявляти обережність, тому що вони довго звикають до нових умов життя і діяльності.

П'яту класифікаційну групу складають засуджені з асоціальними установками, сильним типом особистості.

Характерними рисами представників даної групи є:

- егоцентризм;
- стійка схильність до порушення вимог;
- злочинність;
- низька соціальна чуйність;
- упереджене негативне ставлення до оточуючих.

Засуджені цієї групи, як правило, рідко допускають грубі порушення режиму тримання, ведуть декілька відокремлений образ життя, піддаються впливу неформальних лідерів як позитивної, так і негативної спрямованості.

Володіючи багатим життєвим досвідом і підприємливістю, добре розвиненими навичками спілкування, ці засуджені вміють поводитися належним чином. Достатньо честолюбні, прагнуть до комфорту і матеріального добробуту,

добре контролюють емоції, об'єктивно оцінюють себе і навколишніх. Поведінка їх у цілому носить послідовний і продуманий характер.

Як правило, у період відбування покарання такі особи не доставляють особливої турботи адміністрації установи.

***Рекомендації*:** при проведенні виховних заходів головна умова – не випускати їх з-під контролю, частіше переміщати з одного місця роботи на інше. Проте визначити ступінь їх виправлення дуже проблематично. У індивідуальному плані важливо не допустити їхнього негативного впливу на найближче оточення.

Шоста класифікаційна група включає засуджених, які мають асоціальні установки, сильний тип особистості з об'єктивними задатками лідерських якостей та прагнуть до заняття високого соціального статусу в неформальних групах.

Домінуючими рисами представників даного типу є:

- занепокоєність проблемою власного авторитету;
- крайній егоцентризм;
- стійка схильність до порушення існуючих соціальних норм;
- злочинність;
- підвищена збуджуваність;
- імпульсивність;
- низька соціальна чуйність.

Для них є типовою така модель поведінки: прагнення до організаторської діяльності, високий рівень мотивації, спрямованої на досягнення чітких цілей, виражене прагнення маніпулювати іншими, незалежність суджень, рішучість, схильність до ризику.

З психологічної точки зору таких осіб навряд чи доцільно зовсім позбавляти сфери впливу, інакше можливий їх перехід у статус стійкого неформального авторитету. Виходячи з цього необхідно доручати їм керівництво організованими групами в різноманітних видах діяльності, щоб

їх особистий вплив на інших був не настільки тривалий. Слід у міру можливості, зацікавити їх такими видами діяльності, що можуть вплинути на зміну системи їх ціннісних орієнтацій.

Варто не розвінчувати лідера при першій зустрічі з ним, а спробувати використовувати його вплив у бажаному напрямку. Якщо не вдасться це зробити, те необхідно перенести акцент на тих людей, що складають оточення цієї людини. Пошук підходів до них - перехід від залежності, розвиток почуття власної гідності. Поступово втрачаючи опору, лідер може залишитися на самоті, і тоді виникнуть сприятливі передумови для залучення його до соціальної діяльності під постійним контролем з боку адміністрації.

Як правило, лідери негативної спрямованості не прагнуть самі порушувати режим тримання, а віддають перевагу здійсненню протиправних дій через інших засуджених.

У цьому зв'язку говорити про індивідуально-орієнтований підхід при їхньому виправленні проблематично. Більш реально і переважно використовувати їх індивідуальні риси, головна з яких – спроможність впливати на інших засуджених.

Психологу УВП та СІЗО необхідно прагнути до об'єктивної і всебічної оцінки індивідуальних особливостей лідера, використовуючи для цього повсякденне і цілеспрямоване спостереження, включаючи виявлення його соціального оточення. Цінну інформацію про особливості його особистості можна одержати від тих засуджених, які з ним конфліктують або можуть бути потенційними жертвами конфлікту.

Остаточне судження про індивідуальні особливості лідерів і засобах впливу на їх поведінку бажано робити лише на основі детального аналізу результатів психологічного тестування, спостереження за реальними видами діяльності.

2.2. Психологічні особливості особистості засуджених, які вчинили корисливо-насильницькі злочини

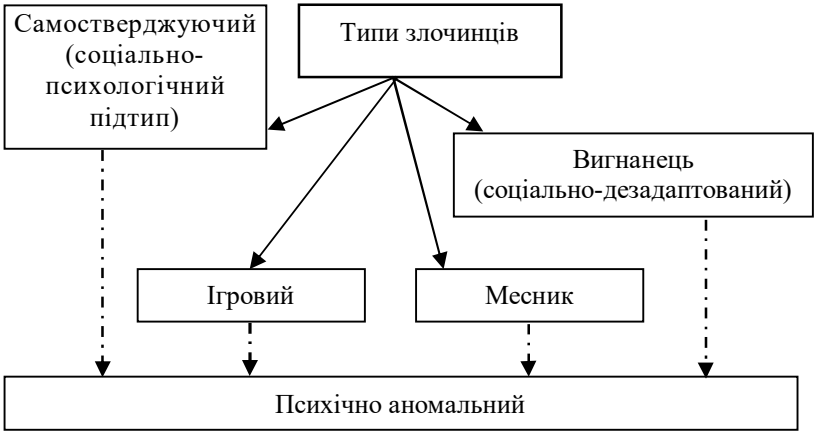
Злочини, пов'язані з корисливо-насильницькими діями (грабіж, розбій) є найбільш актуальними видами правопорушень в нинішніх умовах, в першу чергу завдяки стійкій тенденції збільшення їх частки в загальній структурі злочинів, скоєних усіма категоріями злочинців – чоловіками і жінками, а також неповнолітніми обох статей.

Причини такого зростання пов'язані як з соціально-економічними умовами (майнове розшарування суспільства, занепад моралі, зниження соціально-виховної ролі сім'ї, школи та інших державних установ), так і з недоліками в кримінальному праві, що дозволяє слідчим органам часто довільно трактувати типові, особливо в молодіжному середовищі, агресивні прояви і хуліганство, як серйозні і особливо тяжкі злочини.

Однією з важливих умов для ефективності профілактики рецидивів та індивідуальної соціально-виховної роботи з цими категоріями засуджених до позбавлення волі, особливо, УВП є виявлення причин, що призвели до вчинення злочину.

Соціально-виховна і психологічна робота із засудженими, які вчинили корисливо-насильницькі злочини, має базуватися на тому, до якого типу вони належать.

Ідентифікація наступних видів злочинців базується на визначенні провідного мотиву злочину. Звичайно, наприклад, мотивація «самоствердження» може бути в основі злочинів зовсім іншого характеру і типу, але саме в пограбуваннях і розбоях вона найбільш яскраво характеризує особу злочинця. Основні типи злочинців, які вчинили корисливо - насильницькі злочини представлені на малюнку 1.

**Мал.1. Основні типи злочинців,
які вчинили корисливо-насильницькі злочини**

«**Самоствержуючий**» тип – основним особистим мотивом злочинної поведінки є ствердження себе як особистості у власних очах: «Тварь ли я дрожащая или право имеющий» («Преступление и наказание», Ф.М. Достоевский), або серед найближчого оточення, у колі малих груп («соціально-психологічний підтип»).

«**Ігровий**» тип – частіше зустрічається серед молоді та підлітків. Для цих осіб вчинення злочину є своєрідною грою, в якій вони задовольняють свої потреби в гострих емоційних переживаннях, а відбирати цінності у жертви часто розглядається як продовження «гри» або як «законний трофей» і компенсація за ризик.

У деяких випадках є елемент хуліганства (мотивація «лякати», «морочитися» тощо). Іноді вилучення цінностей у цих випадках здійснюється через невідповідність одного з учасників «гри» (у разі вчинення групового правопорушення), що дає підстави для кваліфікації дій всіх «гравців» за статтями ККУ ст.*187 (розбій, вчинений групою осіб, і навіть «організованою» групою).* Учасників таких «ігор» часто об'єднує «бездумне проведення часу», нудьга, пошук

розваг, інфантилізм, вживання алкоголю, бажання продемонструвати «друзям» свою «крутизну» і ексклюзивність.

Тип «**Вигнанець**» – об'єднує людей, які знаходяться поза нормальними людськими зв'язками і відносинами. Особистим змістом злочинної поведінки є бажання отримати засоби до існування (підтип «розбійник або розбійник мимоволі»). Серед них багато вуличних дітей, вихованці інтернатів та дитячих будинків, підлітки з дисфункціональних сімей, бродяги та так звані «мандрівники», особи без певного місця проживання, наркозалежні та алкоголіки, особи, які відбули покарання, але зіткнулися в цілому з непередбаченими труднощами (втрата житлової площі, посвідки на проживання на час відбування покарання, сім'я, батьки; неможливість оформити втрачений паспорт та інші документи, вирішити проблему працевлаштування, зіткнення з відверто бюрократичним або ворожим ставленням з боку чиновників тощо).

Значну частку займають також «***алкогольні» або «наркотичні»*** підтипи, до яких відносяться особи, які вчиняють грабежі та розбої з метою придбання коштів на випивку та наркотики.

Злочинці, що належать до типу **«Месник»,** вчиняють грабежі або пограбування щодо близьких родичів і знайомих не стільки з метою заволодіння грошима або цінними речами, скільки для помсти, часто за уявні образи. Цей тип характеризує:

– епілептичний акцент або психопатія;

– параноїдальні риси особистості, які сприяють появі надцінних утворень або ілюзій в контексті процесуальних психічних захворювань, що протікають в прихованій формі;

– маячні розлади при хронічному алкоголізмі та наркоманії.

Такі напади часто призводить до вбивств або тяжких тілесних ушкоджень. Представники всіх перерахованих

вище типів можуть страждати певними формами психічних відхилень різного ступеня тяжкості. Однак у більшості випадків вони здатні зрозуміти суспільну небезпеку своїх дій і керувати ними, тому вони відбувають покарання у вигляді позбавлення волі.

Індивідуальна виховна, соціальна, психологічна робота з засудженими «самоствердкуючого» типу в умовах УВП або ВК базується або на їх прагненні до лідерства, або, що набагато частіше зустрічається, на підсвідомому бажанні підвищити свою низьку самооцінку. Причому ці прагнення можуть бути реалізовані як серед порушників режиму, так і через активну участь в роботі самодіяльних організацій УВП, в тому числі ВК, або в сфері праці.

Позитивна або негативна спрямованість поведінки засудженого залежить від індивідуальних особливостей та цінностей, на які він орієнтований.

Якщо «самоствердкуючий» засуджений проявляє прагнення до лідерства і створює відповідну антисоціальну репутацію серед порушників режиму, то необхідно з'ясувати, чим обґрунтовано обраний ним стиль поведінки, його плани на майбутнє, їх реалістичність.

Якщо обраний стиль поведінки продиктований спробами компенсувати відчуття власної неповноцінності і дискомфорту, необхідно з'ясувати істинне воно або уявне, вказати на можливість досягнення душевного комфорту іншими, більш схваленими способами, знайти «**сильні**» сторони особистості і сферу їх можливого застосування, сприяти кращій соціалізації засудженого поза цінностями кримінальної субкультури.

Також, слід мотивувати засудженого до умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі шляхом активної участі в самодіяльних організаціях, успіху у виробничій діяльності, дотримання режиму тощо, постанов-

ки конкретних і доступних цілей, заснованих на його здібностях і «сильних» рисах характеру.

Залежно від особистості, поведінки, навколишнього середовища та інших важливих обставин підбирається тип корекційного впливу.

Для засуджених з негативною спрямованістю доцільно застосовувати в першу чергу ті заходи впливу, які можуть привести до свідомої переорієнтації поведінки. Наприклад, з апробованих методик психолого-педагогічного впливу на засуджених з негативною спрямованістю поведінки заслуговує система, розроблена В.Г. Дєєвим, яка включає наступні етапи впливу.

– з урахуванням спрямованості особистості засудженого, його захоплень і життєвих планів, тих позитивних якостей і властивостей, на які можна покластися у виховній роботі;

– виявляючи і демонструючи впевненість, спрямовуючи засудженого відновити свої позитивні якості. Наприклад, якщо засуджений має організаційні здібності і досить високий статус у субкультурі, йому може бути доручено управління групою засуджених на виробництві.

Попередження! У разі низького стратифікаційного становища в субкультурі засудженого залучення його у якості керівника, лідера взагалі протипоказане, оскільки це неминуче призведе його або до конфлікту з іншими, або до того, щоб догодити реальним лідерам в мікрогрупі, щоб заручитися їх підтримкою, або до гострого та затяжного реактивного стану, а також до суїцидально-небезпечної поведінки;

– можливим залученням засудженого до участі у самодіяльних організаціях тощо;

– необхідно засудженим постійно давати доручення з урахуванням їх можливостей, здібностей, бажання, зовнішньої ситуації і традицій, що панують в УВП (ВК) тощо;

– робота на довірі відбувається крок за кроком – від разових доручень до призначення бригадиром, майстром, керівником секції самодіяльної організації. Доцільність початкового надання разового доручення обґрунтовується можливістю психологічного вивчення особистості засудженого;

Метод довіри повинен поєднуватися з моніторингом поведінки засудженого з метою корекції його активності та недопущення можливих порушень і зловживань. Цей метод має велике значення для робот із засудженими з негативною спрямованістю, згоді на здійснення разових, а потім більш відповідальних і постійних доручень адміністрації;

– одним з головних завдань соціально-соціально-виховної та психологічної роботи з особами негативної спрямованості є дистанціювання їх від неформальних груп, до яких вони особливо тяжіють. Важливим тут є вміле застосування **методу заохочення**, який використовується вслід за методом довіри, за умови досягнення успіху у виконанні доручень. **Публічність заохочення** має велике значення в даному випадку. Для цього необхідно організовувати загальні збори засуджених, стінгазети, засоби масової інформації тощо. Такий метод переорієнтації спрямованості досить ефективний лише при врахуванні індивідуальних особливостей особистості засудженого.

Попередження! Метод заохочення слід використовувати дуже обережно і поступово, починаючи з оголошення заохочення в індивідуальній розмові. Тільки після цього, можна застосовувати гласні методи заохочення.

Якщо переорієнтація спрямованості засудженого не можлива, і він активно продовжує порушувати режим, залучати інших до неформальних груп, які виступають проти адміністрації, необхідно застосовувати **колективні методи впливу**. Важливо також враховувати той факт, що серед засуджених велика частка рецидивістів з високим автори-

тетом у кримінальному середовищі. Тому необхідно заздалегідь і вдумливо підготувати певну думку про засудженого в колективі.

Це включає формування негативного ставлення до необачних дій порушників режиму, особливо тих, хто зазіхає на законні права та інтереси інших. Існування одностайного колективного засудження винуватця підвищує ефективність дисциплінарних заходів впливу та ускладнює їм використання ДІЗО або ПКТ з метою зміцнення своєї репутації в неформальних групах.

Попередження! Необхідно суворо дотримуватись законності, такту, етичних та професійних норм. Категорично забороняється розголошувати ганебну інформацію, пов'язану, наприклад, з інтимним життям засудженого. Водночас важливо переконати решту засуджених, що заходи адміністрації є лише справедливими і не прагнуть принизити людську гідність.

Виховна робота з засудженими позитивної спрямованості також вимагає ретельного вивчення особи, в першу чергу, з метою виявлення актуальних мотивів поведінки.

Використання методу довіри в цій категорії також має здійснюватись покрокова, оскільки відсутність контролю і надання окремих управлінських функцій може призвести до різних зловживань або конфліктних ситуацій.

Попередження! Будь-яке залучення засудженого до діяльності, що включає функції розподілу або матеріальну відповідальність, має ґрунтуватися на поглибленому вивченні особистості засудженого, після перевірки здатності засудженого справлятися з такими завданнями.

Слід починати з доручень, пов'язаних з господарюванням, і тільки потім включати в ці завдання елементи управління діяльністю інших. Якщо такі засуджені мають будь-які виражені навички або спеціалізовані вміння, вони по-

винні бути використані для активної роботи в самодіяльних організаціях.

Оскільки основним мотивом поведінки «самоствердджуючого» типу правопорушника є прагнення до самоствердження, індивідуальна робота з ними повинна бути спрямована на її реалізацію в соціально прийнятній формі.

Бажано використовувати **метод стимулювання поведінки** для цих завдань. Початковими прийомом цього методу є поєднання заохочення, довіри і конкуренції.

На ранніх стадіях індивідуальної роботи необхідно відзначити найменшу зміну поведінки в потрібному напрямку. Види винагород повинні відповідати базовій особистісній якості засудженого, в даному випадку прагнення до самоствердження.

Соціально-виховна робота на всіх етапах поєднується з психологічною, важливою частиною якої є індивідуальні бесіди. В ході бесіди можна не тільки краще зрозуміти особистість засудженого та його спрямованість, але і вплинути на нього в позитивному напрямку. Засуджені такого типу, особливо молодого віку, дуже чутливі до перспектив свого життя. Тому рекомендується серйозно обговорити з ними майбутнє, життєві перспективи, можливі перешкоди для повернення до нормального життя і шляхи їх подолання з урахуванням можливостей особистості, її «сильних» сторін, навичок і вмінь.

Успішність соціально-виховної роботи з засудженими «самоствердджуючого» типу багато в чому визначатиметься правильно підібраною, з врахуванням особистісних якостей, трудовою діяльністю. Призначення їх на «непрестижну», на думку засуджених, роботу, може призвести до конфліктів і різних порушень режиму. Якщо в цих роботах є виробнича потреба у використанні такого типу засуджених, то спочатку заздалегідь з ними треба провести бесіду, щоб переконати їх у важливості та доцільності такої робо-

ти, наприклад, підкресливши, що ніхто, крім них, не зможе впоратися з цією частиною роботи добросовісно і якісно.

Провідним мотивом поведінки злочинців «ігрового» типу є бажання ризикувати, тому індивідуальна робота з ними найбільш ефективна тільки в тому випадку, якщо будуть знайдені способи реалізації таких якостей в соціально прийнятній формі.

В ході індивідуальної роботи необхідно спільно виявляти і обговорювати в ході бесіди з засудженим ігрові мотиви скоєного ним злочину. Розуміння психологом фактичного мотиву такої поведінки має величезне психокорекційне значення. У розмові важливо залучати подібні приклади з реального життя засудженого та інших людей, в тому числі відомих, і поступово доводити засудженого до логічних висновків про реальні причини його поведінки. Таким чином, важливим стає розвиток здатності засудженого до самоаналізу та критичного ставлення до дій та вчинків.

Бажано залучати засудженого такого типу до суспільно корисної діяльності в складних умовах, де його основні особисті якості були б реалізованими в повній мірі (наприклад, діяльність, пов'язана з необхідністю оцінки багатьох факторів, різних видів операцій в напруженому ритмі, звичайно, з урахуванням можливостей УВП).

Засуджений «ігрового» типу через потяг до ризику і гострих ситуацій може сприяти створенню конфліктних ситуацій (іноді навіть несподівано для себе) як між засудженими, так і між засудженими і адміністрацією. Часто такі конфлікти викликані порушеннями цими особами неформальних правил поведінки, прийнятих серед засуджених. Іноді вони самі не беруть участі в цих конфліктах, але всіляко сприяють їх розвитку, часто через бажання «балансувати на межі».

Слід враховувати, що засуджені такого типу схильні до азартних ігор, налагоджуванні заборонених відносини і

шахрайських комбінації, в яких вони ризикують самі постраждати.

Індивідуальна робота з такими засудженими, як «Вигнанець» (соціально-дезадаптований), а також «алкогольні» та «наркотичні» підтипи суттєво відрізняються від виховного та психологічного впливу описаних вище типи.

Серед цих засуджених частіше виявляться особи з нестійкою спрямованістю поведінки. Зазвичай вони не прагнуть брати участь у житті УВП (ВК), часто займаючи низькостатусні ролі. Деякі з них можуть підтримувати порушників режиму, інші – замкнуті. Вони не бажають залучатись до навчання і праці, якщо вони беруть в них участь, то лише під загрозою дисциплінарного стягнення. Ініціатива відсутня, вони легко потрапляють під вплив лідера з негативною спрямованістю.

Тому одним з головних завдань у виправленні та ресоціалізації цієї категорії засуджених є нейтралізація всіх негативних впливів з боку порушників режиму та заміна їх позитивним впливом з боку засуджених, які стали на шлях виправлення.

Метод індивідуальних бесід має особливе значення в роботі з такими засудженими. Основним завданням бесід та психологічної роботи із засудженими «дезадаптованого» та «алкогольного» типів – подолання соціально-психологічної ізоляції, навчання навичкам соціальної поведінки, включення до позитивного кола спілкування, формування ставлення до суспільно-корисної діяльності. Вони повинні бути адаптовані до умов УВП, зокрема, включатись до позитивно орієнтованих групп засуджених. Під час бесіди необхідно критикувати їх минулий спосіб життя, розкривати цінність і суб’єктивну корисність тісних зв’язків з суспільством, особливо з такими соціальними групами, як сімейні та трудові колективи, вказувати на привабливість іншого, «нового» життя.

Найбільш підходящим для цих цілей є застосування **методу організації поведінки**. Він спрямований на набуття досвіду правильної поведінки, розвиток моральних і вольових якостей і відповідних звичок. Початковим методом є директивний характер вимог, що реалізуються в прямій, безпосередній формі («Не запізнюйся в їдальню», «дотримуйтесь санітарних норм» тощо.). Більш того, будь-яка вимога повинна супроводжуватися поясненням та інструктажем про те, чому і як вона повинна бути реалізована.

Система доручень для таких засуджених з метою включення до колективу та накопичення комунікативних навичок повинна бути продуманою та враховувати індивідуальні особливості засудженого, його кримінальний досвід, вік, причини та тривалість дезадаптації, неформальний статус у субкультурі тощо. Важливе значення має організація їх повсякденної діяльності (**метод вправ**), його регламентація та контроль.

Велику увагу варто приділити відновленню та розвитку зв'язків засуджених з рідними та знайомими. Цей процес також вимагає чіткого моніторингу та фокусування. Перш за все, необхідно визначити коло осіб, з якими реально і доцільно налагодити контакт із засудженим. Бажано, наскільки це можливо, застосовувати більше стимулів, таких як, наприклад, надання позачергових побачень, а при чергових – надавати якомога більше днів.

Серед усіх типів засуджених, які розглядаються, значна кількість осіб з психічними аномаліями повинна бути класифікована як дезадаптивні фактори. До них відносяться розлади особистості (психопатія), функціональні невротичні розлади, інвалідність психічного розвитку, психічні захворювання та їх наслідки. Ці особи, що відрізняються надмірною збудливістю, імпульсивною поведінкою, нетримання сечі, агресивністю, надцінними ідеями, проблемами комунікації тощо, зазвичай погано орієнтуються в

різних життєвих ситуаціях, часто порушують режим і вступають в конфлікт з іншими засудженими та адміністрацією. Тому індивідуальна робота з ними вимагає від психолога, вчителя гарного знання особистісних особливостей, ретельного вивчення особливостей поведінки в різних життєвих ситуаціях. При плануванні та проведенні просвітницької роботи також необхідно зосередитися на рекомендаціях психіатра.

Таким засудженим рекомендується вибирати найпростіші види робіт, які не потребують незалежності, особливих вольових зусиль, складного технічного оснащення.

В індивідуальній роботі з засудженими з психічними аномаліями, а також з «дезадаптивними», здійснювати діяльність, що сприяє раціональним соціальним контактам, включенню в соціальну, виробничу діяльність і підготовці до суспільного життя в цілому. Необхідно сформувати перспективи життя в цілому, обговорити можливість повернення його на колишнє місце проживання, труднощі, з якими він може зустрітися через свої особисті особливості, і способи їх раціонального подолання.

При накладенні дисциплінарного стягнення на таких засуджених необхідно особливо дбати, щоб не викликати дезадаптації до умов УВП (ВК).

У виховній і психологічній роботі з такими засудженими, як «Месник», які вчинили протиправні дії проти своїх батьків або знайомих, одним з головних завдань має стати переорієнтувати свої стосунки в сім'ю і на родичів. Найкраще, якщо, звичайно, може виникнути потреба в тому, щоб домагатися відновлення (або встановлення) нормальних відносин навіть з тими особами, щодо яких були вчинені злочинні дії, а також з іншими родичами, обізнаними з цими фактами. Якщо є надцінні утворення (надцінні ідеї ставлення, ревнощів тощо), які були причинами злочину, необхідно взаємодіяти з психіатром.

2.3. Особливості соціально-виховної та психологічної роботи з особами що вчинили сексуальні злочини

Засуджені за злочини сексуального характеру складають неоднорідну групу, як за особистими так і поведінковими ознаками. Мотиви скоєння злочинів не завжди стосуються розладів в сфері сексуального потягу, часто вони викликані патологічними змінами психіки або різного роду особистісними девіаціями (відхиленнями).

Часто цінністю для злочинця, що скоїв сексуальний злочин, особливо серійного, є не сам злочин, а все, що з ним пов'язано – маніпуляція жертвою, полювання на неї, найменші супутні деталі. Спочатку представляючи неіснуючий епізод у своїх фантазіях, потім вони усвідомлюють це в своєму житті, а згодом неодноразово «прокручують» деталі злочинів в пам'яті, залишають фото, відео або записи, щоб не забути подробиці «експерименту». Під час попереднього розслідування вони часто готові дати зізнання через страх потрапити в «общак», де вірогідність застосування до них неформальні санкції з боку засуджених досить високі.

В інших випадках сексуальні злочини вчиняють у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння або «провокативної» поведінки, з точки зору винуватця, жертви.

Тому успіх в індивідуальній виховній роботі з засудженими, які відбувають покарання за злочини сексуального характеру, залежить від знання мотивів злочинів, характерологічних особливостей особистості.

В УВП ця категорія злочинців здебільшого характеризується позитивно, рідко порушує режим, тому привертає мало уваги. Однак говорити про корекцію і реабілітацію значної частини з них до моменту звільнення передчасно. Більшість з них, швидше за все, знову вчиняють серйозні злочини сексуального характеру.

Тому перед психологічною службою та адміністрацією УВП стоїть непросте завдання підвищення ефективності психологічного та виховного впливу на цю категорію злочинців з урахуванням поглибленого вивчення їх особистісних якостей.

Всі засуджені що вчинили злочин сексуального характеру діляться на три групи:

1. Особи з психосексуальними розладами;

2. Особи з вираженими характерними або психопатологічними характеристиками;

3. Особи з міжособистісними розладами.

У кожній групі існує кілька видів засуджених, що відрізняються характером скоєного злочину, провідним мотивом і особистим змістом, а також рекомендаціями щодо проведення бесід, психологічного та просвітницького характеру.

І. Особи з психосексуальними розладами представлені наступними типами:

1 тип:

– зґвалтування або його спроба зазвичай вчиняється проти незнайомих жінок;

– злочинці зазвичай можуть заздалегідь почекати або шукати відповідну ситуацію;

– дії нагадують мисливця, який чекає або відстежує свою здобич, не зумовлений конкретним об’єктом нападу;

– напад супроводжується побиттями, іноді досить жорстокими, активними спробами фізично зламати опір потерпілого;

– провину у злочині зазвичай визнають, оскільки не можуть, на відміну від інших категорій засуджених за зґвалтування, посилатися на те, що потерпілий не чинив опору і добровільно вступив у статевий контакт;

– психологічний мотив - бажання подолати психологічне домінування протилежної статі. Іншими словами, вони

сприймають (в тому числі несвідомо) жінок як домінуючих і більш активних по відношенню до них;

– особистісним сенсом такого злочину є своєрідний «протест», спроба здобути психологічне домінування, стверджувати себе і при цьому принижувати жінку, в першу чергу у власних очах;

– більшість осіб такого типу мають сім'ю, дітей, і тому пояснення причин їх злочину лише за сексуальними мотивами не може бути достовірним. З іншого боку, у власній сім'ї займають зазвичай підпорядковану позицію відносно дружини. З цієї точки зору, їх злочинну поведінку можна розглядати як своєрідну спробу змінити існуючий стан, як протест проти їх пасивності і домінування з боку інших (не тільки дружини, але і жінок в цілому).

При розгляді особової справи такого засудженого необхідно звернути увагу на спосіб вчинення злочину (напад на раніше невідому жінку, його раптовість, спроба фізичного придушення, побиття, пошук можливої жертви тощо.).

Під час бесіди необхідно з'ясувати особливості стосунків з жінками, їх сприйняття засудженим, звернути увагу на характер стосунків з дружиною, а в ранньому віці - з матір'ю.

Загальний характер життєвої позиції по відношенню до осіб протилежної статі у таких людей є підпорядковано-агресивним.

2 тип:

– зґвалтування малолітніх (до 6 років), а іноді і жінок похилого віку (старше 60 років);

– злочин часто має характер масованого афективного спалаху: ці особи зазвичай не пам'ятають, що вони вчинили, і не можуть пояснити причини своїх дій;

– супутниками такого виду злочину можуть бути алкогольне або наркотичне сп'яніння. У випадках вчинення злочину в стані сутінкового порушення свідомості або іншого ви-

няткового стану, якщо такі доведені судово-психіатричною експертизою, визнаються неосудними (божевільними) Однак на практиці виняткові стани (патологічна інтоксикація, патологічний афект, патологічний просоночний стан) зустрічаються вкрай рідко, оскільки їх діагностика надзвичайно складна, а людина, яка скоїла злочин, «хоча і не пам'ятає про це», зазвичай відразу погоджується визнати це, «виправдовуючи» себе незвичайною дією алкоголю;

– прихованим мотивом може бути прояв афективних наслідків, що збереглися в психіці в несвідомому вигляді. Ці сліди залишилися через психотравмуючі обставини, пов'язані з взаємодією з конкретними жінками або жінками у дитячому віці засудженого. Характерне зняття фіксованого афекту, затриманого у часі;

– багато засуджених такого типу раніше були судимі за розпусні дії з неповнолітніми (не характерно для виняткових станів).

Під час бесіди з засудженим необхідно з'ясувати всі обставини його життєвого шляху, особливо ті, що приходяться на дитинство. З'ясувати не тільки зміст дій і поведінки в цілому, але і характер емоцій, які він переживав під час подій, в яких він брав участь. Такі особи мають сексуальне невдоволення і труднощі при налагодженні контактів і стосунків з жінками. Іноді потяг до дівчат може базуватися на компенсації за дефекти в спілкуванні з протилежною статтю в підлітковому віці.

3 тип:

– неодноразові епізоди сексуального задоволення з неповнолітніми жінками;

– відсутність грубого насильства над жертвою, перевага діяти шахрайським шляхом;

– в основі сексуального потягу до неповнолітніх лежить затримка психосексуального розвитку і порушення контактів зі старшими особами протилежної статі;

– бажання задовольнити сексуальний потяг з неповнолітніми пов'язане з ситуацією, коли сексуальний контакт з дорослими жінками незадовільний і є психотравматичним;

– в дитинстві суб'єкт мав контакт з неповнолітньою, що викликав сексуальне збудження.

Під час бесіди необхідно з'ясувати особливості стосунків з жінками, чи є сексуальний контакт з жінками у віці, адекватному віку засудженого. Якщо є або була сім'я, то варто детально запитати про характер відносин, в тому числі сексуальних. Визначити особливості дитинства, потрібно дізнатися про контакти з жінками, з'ясувати обставини першого і подальшого кохання, характер відносин тощо.

4 тип:

– злочинні дії спрямовані спочатку не на жінок, а на чоловіків, які знаходяться поруч з ними (чоловік, співмешканець, знайомий тощо);

– зґвалтування жінки слідує за фізичним насильством або фізичним придушенням (або вбивством) чоловіка поблизу;

– психологічні дефекти, що утворились у підлітковому віці. Агресія спрямована не на одного чоловіка або жінку, а на чоловіка і жінку, пов'язаних деякими стосунками;

– мотивом є афективний досвід підліткового віку, пов'язаний з потраплянням в ситуації, в яких він був гіршим за когось іншого, що сформувало потужні конкуруючі тенденції і агресивність, спрямовані на відносини між чоловіком і жінкою;

– під час бесіди, необхідно запитати засудженого про стосунки з жінками. Зверніть увагу на причини формування тенденції суперництва. Запитати про життєві ситуації, в яких він був "третім зайвим" і супутні емоційні переживання. З'ясувати випадки, коли засуджений зазнав «поразки» у залицяннях за жінками, тому що у нього був більш щасливіший суперник.

Засуджені, які належать до цієї групи, при відбуванні покарання в УВП, як правило, не є порушниками режиму і не входять до неформальних груп з негативною спрямованістю. Деякі з них беруть участь в самодіяльних організаціях, добросовісно працюють на робочому місці. Однак значна частина таких правопорушників продовжуватиме вчиняти злочини сексуального характеру.

Основна мета індивідуальної роботи з цими типами засуджених повинна бути спрямована не стільки на виправлення їх поведінки і розвиток соціально позитивних навичок, скільки на виявлення справжніх мотивів злочинної поведінки і прагнення до того, щоб засуджений їх повністю усвідомив. Якщо ця мета індивідуальної роботи не буде досягнута і, таким чином, основна причина злочину нейтралізована, будуть збережені всі внутрішні умови для рецидиву аналогічного характеру.

З цих причин основним методом роботи з даним типом засуджених є бесіда. Необхідно з'ясувати у засудженого весь шлях, яким він пройшов своє життя, буквально роками відтворити всі контакти в його минулому з особами протилежної статі, приділити особливу увагу змісту емоційних переживань, які супроводжували ці контакти.

Під час психокорекційної роботі з першим типом необхідно виявити причини викривлення сексуально-рольових уявлень. Ви можете запросити засудженого зробити історію або описати будь-яку ситуацію, де чоловік і жінка беруть участь (відповідну картину або малюнок легко підібрати з будь-якого журналу).

Аналіз історії або відповідей надасть уявлення про особливості сприйняття засудженим протилежної статі, що допоможе краще зрозуміти мотиви злочинної поведінки. Тоді необхідно спробувати в розмові довести його до усвідомлення причин його злочинної поведінки. Деяку допомогу також може надавати психологічний плей-офф засу-

джених в різних ситуаціях, включаючи взаємодію з особами протилежної статі. Існує необхідність зменшити агресію і тривогу по відношенню до жінок в цілому.

З засудженими другого типу індивідуальна робота психолога має будуватися на основі специфіки скоєного злочину. Тут необхідною умовою ефективності психологічної роботи є виявлення афективного досвіду дитинства, який є основою скоєного злочину. Мотиви злочинної поведінки повинні бути повністю зрозумілі. Оскільки є афективний слід, бажано домогтися зняття існуючої психічної напруги.

Для цього в штучній формі можна спробувати змусити засудженого відтворити ситуацію, яка призвела до формування афекту, роблячи це неодноразово. Якщо афект не буде повністю знято, не можна виключати подібний злочин у майбутньому. Що стосується тих засуджених, які відторгнуті загалом, ці заходи повинні поєднуватися з знанням соціального статусу цих осіб.

У будь-якому випадку, успіх у спілкуванні з зазначеними типами засуджених, багато в чому визначається їхніми стосунками з сім'єю. Тому необхідно сприяти відновленню і підтримці контакту зі своїми сім'ями, небажано застосовувати таке покарання, як позбавлення права на чергове побачення.

II. Засуджені за зґвалтування з вираженими характерологічними або психопатологічними особливостями

Представники цієї групи мають яскраво виражені риси характеру або психічні аномалії, які перешкоджають успішній адаптації через недостатню асиміляцію соціальних норм.

5 тип:

– представники даного типу зазвичай вчиняють групові зґвалтування, часто не будучи ініціаторами. Зазвичай це стабільна група, члени якої добре знають один одного і часто можуть проводити вільний час разом. Група не обов'язково є злочинною за своєю спрямованістю;

– основним мотивом є бажання суб'єкта зберегти свій соціально-психологічний статус у групі. Він діє "як і всі", підкоряючись груповому тиску. Таким чином, тут на першому місці в причинах злочину знаходяться не сексуальні мотиви, а підпорядкування груповій динаміці. Такі особи дуже цінуються членство в неформальній групі і займають конформну, залежну позицію щодо лідера;

– характерні риси: конформізм, нестабільність особистості, дефекти у вольовій сфері, нездатність до довгострокових стійких, цілеспрямованих зусиль, надмірне підпорядкування будь-якому авторитету, відсутність власної позиції, інфантилізм.

Під час проведення бесіди та вивченні наявних на засудженого матеріалів необхідно з'ясувати особливості його взаємодії у неформальній групі, місце, яке він займає в ній, існуючі цілі, інтереси, схильності. Це також можна простежити у групах засуджених в УВП.

Характерологічні особливості таких засуджених легко виявляються при аналізі їх поведінки в УВП. Як правило, вони не мають твердих вольових якостей, вони готові виконувати будь-який наказ або дії, під загрозою покарання як з боку адміністрації, так і з боку засуджених. Вони легко підпадають під чужий як позитивний, так і негативний вплив, боячись будь-яких покарань.

6 тип:

– злочинні дії визначаються раптовістю, несподіваністю для жертви, а іноді і для самого кривдника;

– спочатку дії кривдника не спрямовані на згвалтування, відповідний мотив виникає у зв'язку з конкретною ситуацією;

– раптовість нападу поєднується з активним фізичним насильством і відсутністю стадії підготовки;

– злочинці не активно шукають потерпілого, а діють у ситуації, що склалася;

– характерна непродуманість дій, іноді надмірний ризик з боку злочинця під час затримання, немає спроб приховати сліди злочину;

– насильство може бути спрямоване як на знайомих, так і на незнайомих людей;

– сексуальні потреби є мотивом. Вони стосуються обставин, за яких ці потреби не задоволені адекватно;

– факторами, що сприяють, є певні характерні риси: імпульсивність (нові імпульси знаходять безпосередню реалізацію в поведінці), дефекти моральної сфери, які не можуть мати контролюючого впливу на реальну поведінку суб'єкта, низький самоконтроль, афективна вибуховість.

При вивченні особової справи можна відзначити раптовість виникнення у злочинця умислу зґвалтування, на відміну від, наприклад, представників першого типу.

Під час бесіди легко виявити і суб'єктивну неочікуваність для злочинця його дій, а також відсутність раціональних пояснень його дій.

Описані вище характерологічні особливості легко виявляються при спостереженні їх поведінки в УВП. Своїми діями вони зазвичай виділяються із загальної маси засуджених, оскільки постійно вчиняють однотипні, що мають хронічний характер, порушеннями, часто незначні. Засуджені такого типу часто кажуть, що їм важко впоратися з собою, взяти себе в руки, скоюють непродумані вчинки, які приносять їм багато неприємностей.

7 тип:

– цей вид злочинця – особа з розумовими та фізичними вадами, які перешкоджають задоволенню сексуальних потреб (олігофрени, інвалідність у зв'язку з фізичними вадами тощо);

– вони часто вчиняють зґвалтування осіб, які статево недозрілі, іноді малолітні дівчат;

– намір зґвалтування виникає через неможливість задовольнити сексуальні потреби;

– факторами є психічні та фізичні дефекти, які зумовили їх нездатність задоволення сексуальної потреби.

Під час бесіди легко встановити наявність інтелектуальної недостатності у засудженого, також рекомендується консультація психіатра.

Індивідуальна робота з цією групою засуджених повинна базуватися на їх характерологічних особливостях, які проявляються у поведінці під час відбування кримінального покарання в УВП. Виявлення та пояснення мотивів їх злочинної поведінки також має виховне значення, хоча зазвичай такі засуджені самі розуміють, в чому причина їх злочинних дій.

Індивідуальна робота з п'ятим типом має будуватися на досить жорсткому і власному стилі взаємодії, їх потрібно постійно тримати під контролем. Це пов'язано з тим, що як тільки контроль послаблюється, такі засуджені відразу починають націлювати свою поведінку на осіб з негативною спрямованістю і незабаром потрапляють під їх вплив. Після прибуття до УВП доцільно залучати їх до роботи в самодіяльних організаціях, включати у згуртовану команду, регулювати і направляти їх поведінку. В іншому випадку вони можуть бути використані негативно спрямованими засудженими у власних цілях.

Якщо режим порушується, покарання не повинно бути негайно застосовано, оскільки навіть загроза дисциплінарного стягнення може негайно змінити їх поведінку. Головне, на що слід звернути увагу в індивідуальній роботі з цими засудженими, це розвиток стійких, позитивних форм поведінки, розвиток самостійності та психологічної незалежності. Тому бажано застосовувати метод організації поведінки, використовувати вправи, що сприяють розвитку позитивних звичок.

З засудженими шостого типу індивідуальна робота дуже складна, оскільки багато хто з них систематично порушує режим і не реагує належним чином на застосовані заходи.

У разі порушення режиму доцільно встановити спеціальний контроль та провести спеціальні профілактичні заходи. В умовах позбавлення волі вони схильні до порушень режиму і більш серйозних проступків, що викликано слабким самоконтролем і імпульсивністю. Особливо важливо, для таких засуджених створювати ситуацію неминучості покарання за найменше порушення режиму. Слід всіляко забороняти контакти з негативно спрямованими засудженими. Індивідуальна робота також повинна включати розвиток соціально позитивних навичок і вміння контролювати свої наміри і вміння стримувати себе.

З засудженими сьомого типу індивідуальна робота повинна бути виконана в тісному контакті з психіатром. Слід враховувати, що особи, які страждають на олігофренію, в умовах УВП через їх підвищену вразливість можуть бути використані засудженими з негативною спрямованістю у власних цілях, наприклад, для розправи з ким-небудь із засуджених.

В індивідуальній роботі з ними психологу і вихователю бажано використовувати таку якість, як впливовість. Тому будь-яке переконання має бути впливовим. У разі порушення режиму найбільш ефективні заходи стягнення, які пов'язані з матеріальними обмеженнями.

ІІІ. Засуджені за зґвалтування з порушенням міжособистісного сприйняття

Ця група об'єднує засуджених, основною причиною злочину яких є неможливість зрозуміти поведінку жінки, її неправильну оцінку, а також ситуацію в цілому.

8 тип:

– характерно, що ці злочинці не до кінця визнають свою провину, щиро вважаючи, що зґвалтування не було саме по собі, що потерпілий добровільно мав з ними статевий контакт і що ніякого опору не було. Вони наполягають на цьому і наводять багато аргументів;

– більшість з них негативно характеризуються на робочому місці або в навчанні (наприклад, зловживання алкоголем);

– вчиненню злочину часто передує попереднє знайомство та спілкування майбутнього правопорушника з потерпілим у компанії, в ресторані тощо;

– часто жінка добровільно йде до його додому, або сідає в автомобіль, залишається на ніч в компанії тощо;

– як правило, майбутній правопорушник і його жертва вживали алкоголь разом;

– при вивченні кримінального провадження та розмові із засудженим, складається враження, що жінка своїми діями всіляко сприяла вчиненому злочину.

З боку жінки в даному випадку здійснюється певний вид несвідомої сексуальної поведінки, який носить характер заграванння і включає в себе провокаційні моменти. По суті, такий тип поведінки є трансформуючим способом задоволення сексуальних інстинктів. При цьому жінка отримує задоволення не від статевого акту, а в результаті критичних, суперечливих взаємодій зі своїм партнером. Структура такого виду сексуальної поведінки передбачає певну послідовність дій з боку чоловіка і жінки.

Індивідуальна робота повинна базуватися на ретельному обстеженні психологом ситуації вчинення злочину і, таким чином, його чіткому розмежуванню від випадків звичайного самовиправдовування.

Оптимальною є нейтральна позиція щодо того, про що говорить засуджений. Після ретельного розгляду наявних матеріалів (кримінальне провадження, співбесіда) разом із засудженим необхідно детально обговорити його поведінку та поведінку потерпілого. Також може бути використаний у виховних цілях, для кращого розуміння міжособистісних відносин, аналіз подібних ситуацій, взятий, наприклад, з інших кримінальних справ.

Таким чином, основним акцентом в індивідуальній роботі з даним типом засуджених має бути пояснення їм ситуації злочину, мотивів поведінки потерпілого. Необхідно

домагатися повного розуміння реальних причин поведінки потерпілого і його самого, а також особистого значення їх дій. Тільки в такому випадку можна буде говорити про реальну профілактику подібних злочинів.

Попередження! Слід мати на увазі, що невизнання вини і нерозуміння причин вчинення злочинів може сприяти протестним реакціям засудженого, що проявляється в систематичних порушеннях режиму.

2.4. Психологічні особливості осіб, які засуджені до довічного позбавлення волі

Певні психологічні явища, які необхідно враховувати при проведенні психологічної та соціально-виховної роботи, спостерігаються у засуджених до тривалих термінів ув'язнення, або довічного позбавлення волі. Це, як правило, люди з яскраво вираженими психічними аномаліями, хоча вони визнані осудними, які скоїли тяжкі і особливо тяжкі злочини. Серед них близько половини засуджених вперше і раніше не притягувалися до кримінальної відповідальності (понад 49%).

Протягом одного – двох років засуджений, особливо якщо раніше його не поміщали в умови соціальної ізоляції, може не до кінця усвідомити кардинальну зміну свого соціального статусу і продовжує жити і думати категоріями «свободи».

У цей період у нього переважають думки про минуле, спроби переосмислити те, що сталося. Теперішнє, а тим більше майбутнє, яке взагалі здається невизначеним, ще не сприймається як щось реальне.

Коли приходить шокуюче усвідомлення самого терміну позбавлення волі, а тим паче довічного, з'являється тривожно-депресивні реакції з перевагою пригнобленого, пригніченого настрою, безнадія, відчай, песимізм: руйнується життя, зростає жалість до себе, зростає внутрішня напруга, дратівливість і тривога.

Все це супроводжується моторною тривогою. Засуджені або «метушаться» з кута в кут, або перебувають у стані апатії і байдужості. Часті істеричні реакції, які знаходять вихід у демонстрації негативної поведінки, бажання привернути до себе як «безневинно покараного» увагу начальника відділення, адміністрації УВП.

Засуджені прагнуть викликати співчуття серед інших, постійно писати листи рідним і близьким, звинувачуючи їх у своїх бідах, або нарікають нібито на несправедливе ставлення до них з боку адміністрації УВП.

Часто зустрічаються іпохондричні прояви (хворобливо-пригнічений стан, хвороблива сугестивність). Це значною мірою пов'язано з певними функціональними порушеннями серцево-судинної системі, як реакція організму на хронічний стрес.

У цих випадках вся увага засудженого прикута до власної особистості, його благополуччя. Він переконаний, що в його стан здоров'ї має незворотні зміни. Починає скаржитись на здоров'я, будучи щиро впевненим в цьому. Намагаючись привернути увагу, він може проявити схильність до імітації, а також самокаліцтва і демонстративно-шантажувальні реакції у вигляді ненебезпечних суїцидальних спроб. Однак слід пам'ятати, що справжні самогубства також можливі на тлі депресивного стану.

Ситуація ускладнюється, якщо засуджений дійсно тяжко хворий або явно має психічні аномалії, а також має проблеми у спілкуванні з оточуючими.

Приблизно через два роки у засуджених є період, коли психічні стани і особистісні реакції на сам факт ув'язнення згладжуються. З'являється «синдром позбавленого волі», що робить засуджених схожими один на одного («всі як один»).

Якщо на початковому, адаптаційному періоді психологічній обробці піддається сам факту арешту, судового розгляду, зачитування вироку і поміщення у місця позбавлення волі, засуджений прагне примирити своє минуле і

сьогодення, то після адаптації до умов ізоляції він починає жити сьогоденням, з вірою в майбутнє, яким би безперспективним воно не було. Є фантомна надія на перегляд справи, амністію, помилування, що «все зміниться». Засуджений «ловить» кожен слух, «підтверджуючи» свої надії.

Після 5-6 років позбавлення волі в психологічному стані засудженого загострюється «синдром очікування», який включає в себе стани:

– занепокоєння, викликане відсутністю або невизначеністю інформації про події, що становить інтерес для засуджених;

– страх перед подією, на яку засуджений давно сподівався: "А що, якщо вдасться вийти».

Приблизно через 5-7 років позбавлення волі відбуваються важкі незворотні зміни в психіці людини, що перебуває в тривалій ізоляції.

Після 10 років ізоляції для психіки засудженого характерний так званий «синдром фрустрації», що проявляється у вигляді остаточного «зриву» життєвих планів і прояву знову почуття безнадії, невпевненості, відчаю, приреченості. Типовим станом є підвищена туга за домівкою, рідними, друзями та старим способом життя, які часто ідеалізуються.

«Синдром туги» включає підвищену збудливість і дратівливість, смуток, дискомфорт, викликає персеверації – психічний стан, який характеризується невідступним або частим повторенням якого-небудь слова, думки, мелодії, дії, розвивається специфічна хода «померлої людини». Особливо гостро туга проявляється напередодні сімейних свят (дні народження, іменини), після отримання несподіваних листів з дому, по закінченню побачень тощо.

Також можливі конфабулації – спогади про події, яких не існувало взагалі.

Основними причинами активізації стану туги є наявність незайнятого вільного часу у засуджених, одноманітність і монотонність «тюремного» життя, відсутність негай-

них і довгострокових перспектив, самоізоляція і самотність. Туга зазвичай пов'язана з нудьгою, яка викликана не тільки вищезгаданими причинами, але і суб'єктивними особливостями особистості. Засуджені вдаються до численних, іноді загрозливих для життя розваг, порушуючи режим, за допомогою якого вони намагаються позбутися нудьги і туги.

Поступово стає все більш поширеним стан апатії, який паралізує волю, інтелект і є передумовою психологічної деградації особистості, створює ґрунт для розвитку психічних захворювань.

Розвиток психічного розладу часто супроводжується безсонням, дратівливістю, розгубленістю, гнівом, підвищеною агресивністю і аутоагресією, які поступово накопичуються і вимагають певної «розрядки» у вигляді бійки, недостатньо продуманих та малоперспективних втеч з місць позбавлення волі («тільки щоб вирватись звідси»), утисками слабких, витончених спроб самокаліцтва тощо.

Засуджені, борючись зі зростаючою тугою і апатією, несвідомо, фактично на інстинктивному рівні, прагнуть вийти з цих станів, використовуючи свої методи «самотерапії»:

– сповідальна терапія – сповідь оточуючим, найчастіше перед друзями - однолітками, допомагаючи зняти напругу на основі взаємної емпатії. Характерне захоплення релігією, яке вже є щирим;

– музично-пісенна самотерапія, виражена в схильності до пісень з інтимним змістом, сумними мелодіями, скаргами на невдалу долю;

– алкогольна («чіфірна», «токсична») – бажання алкогольного сп'яніння, вживання токсичних речовин, щоб довести себе до «гарного настрою» – «кайфу», відволіктись від безнадійної і тривожної реальності;

– розважальна (азартні ігри, «прописка» новоприбулих, загадки, групові порушення режиму тощо), відволікання від факту соціальної ізоляції та одноманітності життя;

– саморобки – заняття специфічним «тюремним» мистецтвом, різними ремеслами, в тому числі витворами мистецтва, або виготовлення заборонених предметів, захоплення порнографією, татуюванням тощо.

Після 15 років і більше спостерігається тенденція до збільшення хибної віри у несправедливості покарання. Все це проявляється в «синдромі невинної жертви».

Посилюється тривога, астено-депресивні стани, залежність від впливу інших. Найбільш поширеним проявом цього періоду є серйозні відхилення, такі як порушення сну, раннє пробудження, неглибокий сон, безсоння, кошмари. Тривожні нав'язливі думки про дім, родичів, знайомих тощо. Поверховий, неглибокий сон залежить від зовнішніх факторів (нічні шуми, світло, запахи у жилому приміщенні, ходіння і хропіння інших), а також від внутрішніх установок особистості. Наприклад, страх розправи під час сну з боку інших осіб, мають іноді параноідальний характер.

Тривалі порушення сну психологічно і фізично виснажують людину, викликають у нього головний біль, роблять її дратівливою, замкненою, озлобленою. Сни часто неспокійні, тривожні. Деякі з засуджених, особливо ті, над ким знущалися інші, переживають кошмари, які супроводжуються страхом, відчуттям безпорадності, бурними вегетативно-судинними проявами (холодний піт, серцебиття, озноб тощо).

Подальші зміни характеризуються хвилеподібною течією, підвищується дезадаптація до будь-яких змін, що відбуваються в житті, підвищується апатія, деградація, психічні розлади (пов'язані з перебуванням в соціальній ізоляції і одноманітністю життя, а також у зв'язку з віком). Така людина, якщо її відпустити на волю, знову прохатиме про її повернення «до установи виконання покарань».

2.5. Соціально-психологічний портрет засуджених жінок та чоловіків, особливості соціально-виховної та психологічної роботи з ними

Злочинність жінок є самостійною темою для вивчення, через самобутність і специфіку структури скоєних злочинів, вплив на суспільство, його морально-психологічну атмосферу, на інші складові злочинності, в першу чергу на злочини неповнолітніх. Отже, якщо мати п'яниця, вчиняє крадіжки, вона не може належним чином виховувати свою дитину.

Також тривожним є такий факт: незважаючи на подальшу лібералізацію судової та правової служби і, відповідно, перегляд окремих положень кримінального кодексу України, темпи зниження жіночої злочинності не спостерігаються.

Причини злочинів серед жінок тепер можуть бути пов'язані з наступними явищами і процесами, що відбуваються в країні:

– жінки набагато більше беруть участь у соціально-економічному житті країни (ділові жінки, бізнес-леді, жінки-керівники з прямим і часто неконтрольованим доступом до матеріальних цінностей);

– послаблення основних соціальних інститутів, особливо сім'ї, а також соціального контролю («допускається все, що не заборонено»);

– посилення загальної напруженості в суспільстві, різке соціально-економічне розшарування, невизначеність щодо майбутнього, занепокоєння людей, конфлікти та ворожнеча між ними;

– поширення жіночого алкоголізму, наркоманії, проституції, бродяжництва та жебракування.

Поєднання інтенсивної професійної діяльності жінок і продовження виконання своїх сімейних і материнських обов'язків, а іноді і не властива роль «годувальника сім'ї» при живому і здоровому чоловікові, може призвести до найбільш небажаних наслідків. Це виражається в тому, що жінка, весь час працюючи з перевантаженням, постійно пе-

реживає втому і нервове напруження, боїться не справлятися з численними справами; в той же час, її охоплює невдоволення і роздратування, що члени сім'ї не дуже цінують її або допомагають їй. У неї можуть бути психічні розлади, незадоволення, почуття ворожості до світу, власної невдачі.

Через це сім'я, чоловік і діти стають джерелом постійного роздратування; жінка починає звинувачувати їх у всіх своїх негараздах, бачить їх як причину її невдач або раннього старіння. Сім'я, втрачаючи свою колишню привабливу силу, відступає на другий план і більше не може ефективно контролювати і направляти поведінку жінки і визначати її основні цінності. Це пов'язано, перш за все, з втратою сім'єю своїх компенсуючих можливостей, адже саме в сім'ї можна знайти мир і спокій, відновивши свої сили.

Жінки, перестаючи відчувати свій зв'язок з своєю сім'єю, більше не зосереджуються на своїх традиційних цінностях і отримують набагато більше можливостей діяти, не озираючись на неї як на стримуючий фактор.

Більш гостро, ніж чоловіки, відчувають і переживають існуючу напруженість, соціальне неблагополуччя, будучи більш сприйнятливими і вразливими, жінки більш гостро реагують на будь-які несприятливі процеси, що відбуваються в сім'ї, які загрожують благополуччю сім'ї і особливо дітей (наприклад, пияцтво або безробіття чоловіка).

Вивчення причин жіночої злочинності повинно зосереджуватись на психологічних характеристиках жінки в різні періоди її життя. Беручи до уваги вікові зміни в психології жінки в організації соціально-виховної та психологічної роботи з нею важливіше, ніж у засуджених чоловіків.

Особистість молодої жінки характеризується, з одного боку, більшою соціальною зрілістю, ніж чоловіків її віку, здатністю сприймати явища суспільного життя більш коректно і критично оцінювати її поведінку, з іншого боку, на неї більше впливають стереотипи, сформовані в попередній віковий період.

У віці від 18 до 25 років, формування особистості жінки є найбільш інтенсивним. Особливо гостро стоїть проблема самоусвідомлення свого «Я» та свого майбутнього.

У віці 26-30 років жінка стає ще більше цінувати своє сімейне благополуччя. Виявляється тенденція до стабілізації негативного або позитивного досвіду, розвивається домінуючий стереотип поведінки.

У зв'язку з цим стає ще більш зрозуміло, ніж у чоловіків, важливість віку жінки, в якій вона вперше скоїла злочин, його характер, оцінку його самою жінкою (через обставини, «довели», «вже не могла терпіти пияцтво чоловіка, що загрожувало благополуччю сім'ї», «жаль, що спіймали» тощо.).

У віці від 30 до 40 років коло спілкування жінок ще більше розширюється, професійна роль остаточно закріплена. Жінка-мати більше переймається вихованням і благополуччям власних дітей, їх інтелектуальним і матеріальним благополуччям.

У віці 40-55 років спеціалізація занять поглиблюється, жінка набуває стабільне становище в житті, що є результатом її професійної діяльності. При цьому освітня функція сім'ї дещо змінюється через вихід дітей з сім'ї та появу онуків. Соціальні ролі реструктуризуються: одні домінують, інші слабшають. Змінюється таким чином спосіб життя, який стає більш розміреним. Звуження кола знайомих призводить до зміцнення родинних почуттів.

Засуджені чоловіки і жінки цього віку частіше замислюються про результати свого життя, більш самокритичні і реалістичні в своїх оцінках навколишньої реальності, і відчувають необхідність спілкування з близькими людьми, що відображено в листуванні.

Психологічні дослідження засуджених жінок показали, що в їх масі вони не мають якостей, які могли б суттєво ускладнити профілактику злочинів з їхнього боку, процес їх виправлення та ресоціалізації. У порівнянні з злочинцями-чоловіками, вони менш асоціальні і не мають стійких

негативних установок; соціально-психологічна адаптація, хоч і порушена, але не має серйозних дефектів, за винятком професійних злочинців та осіб, соціально дезадаптованих через «безпритульність», алкоголізм, наркоманію, різні психічні аномалії та розлади.

Жінкам-засудженим важлива оцінка з боку інших осіб і враження, яке вони складають. Багатьом властива така риса, як демонстративність, яка часто поєднується зі зниженням контролю над поведінкою. Демонстративність, в тому числі агресивного характеру, часто виконує захисні функції і служить цілям самоствердження. Потреба в самоствердженні серед засуджених часто стає нав'язливою, застряглою і має значний вплив на весь спосіб життя. Ця потреба, як правило, не усвідомлюється.

Стійкість і застрягаємість афективного, психотравматичного досвіду і висока імпульсивність жінок часто призводять до ігнорування або неадекватного сприйняття реальності і життєвих обставин, поганого передбачення наслідків своїх дій, спонтанності і безрозсудної поведінки.

Більшість жінок відчувають провину і занепокоєння з приводу неправомірних дій, і ця тривога посилюється під час відбування покарання. Вони мають високу тривожність і емоційну вразливість.

В минулому найбільш «традиційними» злочинами для жінок були злочини, пов'язані з крадіжками, збутом, придбанням, володінням наркотичними речовинами, психотропними та іншими речовинами, злочинами в економічній сфері (привласнення і розкрадання), сьогодні спостерігається стійке зростання тяжких і особливо тяжких злочинів проти особи, які пов'язані з насильницькими діями (заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, вбивства, грабежі). Це складно пов'язати зі звичайними уявленнями жінки як «хранительки домашнього вогнища», «матері», «слабкої половинки»

Злочини, скоєні жінками, часто пов'язані з їхньою професійною діяльністю, сімейними та особистими стосунка-

ми. Вони значно перевищують насильницькі злочини, які переважно скоюють чоловіки.

Опинившись в установі виконання покарань, жінки привносять з собою психологічні аномалії, які вже сформувалися їхнім колишнім життям, часто сприяючи вчиненню злочину.

Таким чином, переважній більшості жінок, які потрапляють в установи виконання покарань найбільш характерні наступні стани; тривога, депресія, страх, самотність. На відміну від засуджених чоловіків, вони виявляють зниження інтересу до суспільно-політичних змін, що відбуваються в країні.

Однак вони більш чутливі до особистих подій і більш стійкі, ніж чоловіки, до правил внутрішнього порядку і вимог, введених адміністрацією установи виконання покарань.

В останні роки гостро постала проблема обтяження жінок-засуджених різними нервово-психіатричними розладами. До них належать психопатія, алкоголізм, наркоманія, деменція у вигляді дебілізації, травматичні ураження центральної нервової служби.

Наявність цих психічних аномалій знижує їх стійкість до різних стресових ситуацій, перешкоджає розвитку соціально схвалюваних рис особистості, особливо важливих для постпенітенціарного періоду, послаблює внутрішній контроль поведінки, що сприяє вчиненню нових злочинів.

У місцях позбавлення волі засудженим жінкам з інтелектуальними вадами особливо важко адаптуватися до умов УВП. Вони зустрічаються з конкретними труднощами, подолати які часто психологічно неможливо. В результаті вони часто проявляють негативні психічні стани, що характеризуються перезбудженістю або надмірними гальмівними реакціями. У таких станах засуджені жінки, особливо з психічними аномаліями, неадекватно оцінюють не тільки життєві ситуації, але і свої дії і можуть некоректно реагувати на вимоги адміністрації.

Серед засуджених жінок частіше виявляються такі психологічні розлади: відсутність інтересу до своєї долі, настороженість, зосередженість або, навпаки, відсутність свідомого контролю, розсіяність, безнадія, зневіра, депресія, тривога перед майбутнім, втома, безсилля, апатія, (або, навпаки, надмірне збудження), нерішучість, боязкість або, навпаки, надмірна впевненість у собі.

Слід зазначити, що надія жінки на зміну власної долі перешкоджає прояву негативних звичок і допомагає пом'якшити недоліки, пов'язані з ізоляцією від суспільства. Тому відсутність емоційної підтримки з боку сім'ї особливо важко переживається жінками. Наприклад, сім'ї засуджених жінок розпадаються вдвічі частіше, ніж засуджених чоловіків.

Неприйняття з боку близьких притупляє жіноче почуття обов'язку, послаблює контроль над їх поведінкою. Жінка починає вважати себе "неадекватною" і "непотрібною". Ця обставина змушує її шукати будь-яку емоційну підтримку і симпатію оточуючих, часто вкрай негативної спрямованості.

Важливим місцем у повсякденному житті засуджених жінок є очікування майбутнього звільнення. Послаблення або втрата надії на успішне життя на свободі призводить до ослаблення адаптивних здібностей жінки, значно ускладнює «звільнення» її від засвоєних функціонально-рольових поведінкових стереотипів «тюремного» середовища, що негативно впливає на процес ресоціалізації.

Успішна ресоціалізація багатьох звільнених жінок також ускладнюється не тільки розпадом їхніх родинних зв'язків. На жаль, значна частина злочинців не мала постійного житла до засудження, тому їм просто нікуди повернутися. Серед цих жінок основну масу складають ті, хто до взяття під варту вів антисоціальний спосіб життя, постійно блукаючи, залишаючи рідні місця.

Порівняльний аналіз механізмів психологічного захисту засуджених жінок у порівнянні з чоловіками показує,

що жінки частіше використовують механізм заперечення, через який заперечується болісний досвід позбавлення волі, тобто заперечення внутрішньої важливості переживання. Деякі аспекти структури «Я», пов'язані з негативною самооцінкою, також заперечуються.

Меншою мірою, ніж засуджені чоловіки, використовують механізм придушення, пов'язаний з довільним виключенням з свідомості думок, почуттів, бажань, потягів, болю, сорому або провини.

Меншою мірою також використовуються механізми заміщення для переживання роздратування, ненависті, гніву та подібних сильних емоцій на об'єкти, менш небезпечні для особистості.

Провідним механізмом психологічного захисту для засуджених жінок є проекція, яка дозволяє зняти почуття провини і перекласти відповідальність за злочин на зовнішнє середовище (сім'я, подружки, школа, умови проживання тощо).

Однак зв'язок між звинувачуючими зовнішніми обставинами та оточуючими і визнанням своєї вини у злочині, протилежне у порівнянні з чоловіками (46% і 54%), тобто більше половини засуджених жінок визнають себе винними в тому, що вони зробили.

Засуджені жінки набагато частіше, ніж чоловіки, використовують механізм захисту під назвою «формування реакції» або реактивну освіту. Засуджені чоловіки дуже рідко використовують даний механізм захисту у процесі адаптації до місць позбавлення волі, жінки більш інтенсивно використовують його під час адаптації, розглядаючи його як основний захист у структурі особистості.

Спеціальний контингент представлений жінками-засудженими, які мають дітей у Будинку дитини при установі виконання покарань. Слід мати на увазі, що спільне перебування з дитиною і роль матері є важливим елементом реабілітації та соціалізації засудженої.

При цьому часто виникають труднощі, пов'язані з наступними:

матері часто з різних причин просто не знають, як правильно ставитися до дитини;

особистість матері, її ставлення, цінності та характер є важливими.

Засуджені жінки часто «вибиваються» з серії «просто жінки» і «жінки-матері». Над ними тяжіє минуле і «тягар» сьогодення – позбавлення волі. Ці жінки недовірливі до інших людей, суспільства. Відчуження матері поширюється на дитину. У стані ущербного материнства жінки потребують соціально-психологічної підтримки разом зі своєю дитиною.

при народженні дитини в умовах позбавлення волі жінка відчуває стан «подвійного стресу» (початковий – осуд, часто перший, другий – народження дитини), тому вкрай важливо створити щось подібне до домашнього середовища, сформувати уважне і доброзичливе ставлення оточуючих. Це також актуально, тому що породіллі в жіночих установах виконання покарань часто є особами, які тільки почали відбувати покарання. Отже, їм потрібно адаптуватися до місць позбавлення волі і до ролі матері. Персонал установ виконання покарань повинен допомогти адаптуватись, і роль психолога тут важлива. Засуджені жінки-матері повинні бути поміщені в умови, які допомагають зняти (або пом'якшити) занепокоєння і стрес.

Так, при проведенні соціально-виховної та психологічної роботи з засудженими жінками слід враховувати їх попередній, до судимості, спосіб життя, психологічні та вікові особливості, емоційні стани в умовах ізоляції, що дозволяє підібрати найбільш оптимальні психотехнічні методи впливу.

Найбільш позитивно в даному напрямку зарекомендували себе арттерапевтичні методики, такі як «Психотерапевтичний театр», які дозволяють вирішувати глибокі особисті проблеми і вільно виражати почуття і емоції. Займаючись

творчою діяльністю і сприймаючи цей процес, засуджені жінки відновлюють незатребувані емоції в умовах УВП, а також зруйновану внутрішню гармонію своєї особистості.

Методика включає театралізовані, літературні, драматичні, соціально-психологічні тренінги та заняття арт-терапією. Тематика психокорекційних етюдів створюється учасниками психотерапевтичного театру. Проміжні етапи програються і обговорюються разом, надаються рекомендації та побажання. На арттерапевтичних сеансах передбачається використання світла та музики з метою психокорекції.

У процесі театральної творчості жінки відстоюють свою нову соціальну позицію, визнаються рівноправними членами суспільства і більше не відчувають себе соціальними «ізгоями». Сценічна гра дозволяє засудженим реалізувати свої особисті проблеми, розвинути креативність.

Жінки, які беруть участь у виставі, спостерігається душевний спокій і високий ступінь задоволеності своєю творчою діяльністю.

Арт-терапія, що проводиться з засудженими жінками, має наступні переваги перед методами, заснованими виключно на вербальному впливі:

– викликає позитивні емоції, допомагаючи подолати апатію, байдужість, відсутність ініціативи, безнадію, похмурий настрій і сформувати більш активну життєву позицію;

– мобілізує творчість людини, реагуючи на її необхідність самореалізації, тобто розблоковує потенціал і підтверджує свій індивідуальний спосіб буття у світі;

– зближує людей, що особливо цінно в ситуаціях взаємного відчуження у місцях позбавлення волі;

– надає можливість прояву несвідомим психічним процесам і вираженню прихованих потреб, актуалізації витіснених і забутих негативних дій, а також діям, які потребують перегляду і нової самооцінки.

Арт-терапія не вимагає від учасників особливих художніх здібностей або навичок. Процес прослуховування музики в розслабленому стані дозволяє задуматися про себе, своє життя, долю, послідовність подій, які призвели до втрати свободи і втрати звичних умов життя.

Учасникам пропонується зобразити свій внутрішній стан і досвід на аркуші паперу. Потім проводиться сеанс аутотренінгу, під час якого психолог налаштовує на зняття емоційної напруги та відпочинок. Сеанс супроводжується прослуховуванням спеціально підібраної музика, а потім психолог знову запрошує зобразити новий емоційний стан. Таким чином, долається болісне відчуття внутрішнього дискомфорту.

На кожному занятті з арт-терапії створюються необхідні умови для відкритих, довірчих відносин всередині групи, сприйняття інформації, створення творчої атмосфери для роботи, яка підтримується власне учасниками групи психологічної корекції, що само по собі має певну цінність, дозволяє на певний час відійти від реальності та отримати душевну рівновагу.

Позитивних результатів також можна досягти за допомогою іншого методу корекційної роботи з засудженими жінками – казко терапії, яка використовується як в діагностичному, так і в коригувальному і профілактичному напрямках. Вона містить художні, дидактичні, психотерапевтичні, медитативні види казок.

Основний вплив здійснюється за допомогою психотерапевтичних і медитативних казок. Психотерапевтичні казки, з одного боку, створюються психологом як метафорична розповідь про життя клієнта. З іншого боку, вони запозичені з багатої художньої спадщини як носії моральних цінностей і шляхів виходу з кризи. Медитативні казки служать для зняття емоційної напруги, насичення сфери несвідомого позитивними образами, розкриття особистісного ресурсу засудженого. Алгоритм роботи з казкою має наступну послідовність:

– відповіді на питання для роздумів та обговорення;

– обговорення думок і почуттів засудженого, яке виникло у відповідь на казку;

– тлумачення «казкових уроків» (спільно психолог і засуджений) у вигляді «розшифровки» та інтерпретації з позиції, що має відношення до засудженого;

– виконання практичного завдання з метою визначення характеру змін, досягнутих під час сесії у засудженого, та коригування подальших етапів психокорекційної роботи з ним.

Мікротехніка і методи НЛП можуть бути досить ефективними в роботі з засудженими жінками: "Музей старих вірувань", "Коло досконалості", "Прогулянка впевненості", "Швидке лікування фобії", "Візерунок гойдалок", "Якірний колапс", "Шестикроковий рефреймінг", "Лінія життя" тощо. Однак деякі з перерахованих психотехнік мають протипоказання та обмеження, особливо якщо необхідно засудженому треба переживати психотравмуючу ситуацію, тому має здійснюватися фахівцем з відповідною підготовкою.

Рекомендована література

1. Академічний курс кримінально-виконавчої психології: підручник /за заг. ред. Бочелюка В. Й. Чернігів: Десна, 2019. 608 с.

2. Засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків: Кросроуд, 2011. 323 с.

3. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. Київ: Леся, 2002. 312 с.

4. Крейдун Н. П. Основи пенітенціарної психології: навч. посіб. / [Крейдун Н. П., Лактіонов О. М., Сорока А. В., Скоков С. І.]. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 140 с.

5. Мороз Л. І. Психічні стани жінок у період відбування покарання в місцях позбавлення волі: посібник. Київ: ПАЛИВОДА А. В, 2012. С. 13–23.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОДІАГНОСТИЧНА РОБОТА ПСИХОЛОГА УВП ТА СІЗО

3.1. Поняття про психодіагностику, методи психодіагностики, психодіагностичні методики
3.2. Виявлення індивідуальних особливостей ув'язнених/засуджених
3.3. Особливості первинної та вторинної психодіагностики психолога УВП та СІЗО

3.1. Поняття про психодіагностику, методи психодіагностики, психодіагностичні методики

Для ефективного впливу на особистість засудженого необхідно отримати інформацію про ступінь деформації її властивостей, про соціальні умови, що стали джерелом криміногенності особистості. Орієнтація в психології особистості засудженого дає можливість визначити найбільш доцільний шлях його позитивних змін, обрати оптимальні метод впливу, забезпечити диференційований і індивідуальний підхід до особистості.

Зазвичай психолог має «стандартну» програму індивідуально-педагогічної корекції для певної категорії засуджених. Детальне вивчення конкретної особистості має завершуватися складанням об'єктивної характеристики та розробкою індивідуальної програми соціально-психологічної корекції їх поведінки в місцях позбавлення волі. Процес вивчення особистості має бути неперервним і систематичним.

Маючи знання про минуле і теперішнє засудженого, аналізуючи їх ставлення до покарання, режиму, праці, психолог може прогнозувати поведінку засудженого після звільнення. Ці прогнози відображені у вигляді висновків та рекомендацій в характеристиці засудженого. Потрібно знати рівень самооцінки, мотивацію поведінки (особливо асоціальну).

Знання про особистість засудженого отримуємо за допомогою *психодіагностики* – це галузь психологічної науки, що розробляє теорію, принципи та інструменти оцінки і виміру індивідуально-психологічних особливостей особистості (Бурлачук, 2006).

Оскільки метод розглядається як спосіб пізнання (дослідження) та спосіб практичного здійснення чогось, то *психодіагностичний метод* – це методи виявлення виміру індивідуальних особливостей на базі процедур і технік, що підтвердили свою ефективність. Психодіагностичні методи поділяються на:

1. «об'єктивні»: психодіагностика здійснюється на основі успішності (результативності) і способу (особливостей) виконання діяльності;

2. «суб'єктивні»: діагностика здійснюється на основі свідчень, які повідомляє особа, самоопису особливостей особистості, поведінки в певних ситуаціях;

3. «проективні»: діагностика здійснюється на основі аналізу особливостей взаємодії з зовнішньо нейтральним матеріалом, що стає в силу його невизначеності об'єктом проекції.

Психодіагностична методика як конкретне втілення методу розглядається як система дій, що спрямована на отримання інформації про конкретну психічну властивість (предмет дослідження) у конкретного контингенту досліджуваних (об'єкт) в певному класі ситуацій (умови) для рішення певних задач (мета). Очевидно, що психодіагностичні методики дуже різні. Як критерії класифікації можуть виступати:

1)тип тестових завдань, що використовуються в методиці;

2)адресат тестового матеріалу методики;

3)форма пред'явлення тестового матеріалу;

4)характер даних, що використовуються для висновків про результати діагностики;

5)наявність в методиці тестових норм;

6)внутрішня структура методики.

Принципи вивчення особистості засудженого

Принцип об'єктивності орієнтує проти упередженого підходу до оцінки особистості. Умовою цього принципу є вивчення інтегрованої сукупності зовнішнього і внутрішнього плану поведінки засудженого (думки та мотиви неможливо побачити). Важливо виявити провідні мотиви діяльності, відсіяти випадкові факти, що поверхово характеризують особистість.

Принцип розвитку полягає у необхідності вивчення не тільки зовнішньої поведінки особистості, але і внутрішній світ через вивчення умов виховання, причин формування асоціальних переконань, інтересів, ідеалів, схильностей. Аналіз вікових етапів, роль соціального спілкування.

Принцип всебічності передбачає вивчення особистості та спільнот засуджених у багатьох виявах, відносинах і зв'язках, в різних видах діяльності, і позбавляє від помилкових висновків, що спираються на окремі факти.

Принципи цілеспрямованості та активності передбачають підкореність вивчення особистості цілям та завданням процесу психологічної корекції поведінки засуджених. Програми вивчення можуть мати різні цілі (для різних категорій). Цілеспрямованість – вміння серед чисельних проявів знаходити головне, від чого залежить успіх впливу. Активність – організація пошуку і отримання необхідної інформації, інколи в умовах її викривлення чи спотворення.

Принцип динамічного вивчення вимагає розглядати предмет пізнання в його безперервному розвитку та змінах. Потрібно виокремлювати основну тенденцію поведінки особистості, вчасно помітити та підтримати позитивні зміни, не дати можливості закріпитися негативним.

Принцип комплексного підходу передбачає використання системи взаємопов'язаних і взаємодоповнюваних мето-

дів. Важливо, щоб кожний метод вписувався в природну ситуацію життєдіяльності засуджених, мав цільову спрямованість на отримання необхідної інформації, уточнення та перевірку вже відомих фактів.

Принцип єдності процесів вивчення та корекції спрямованості особистості передбачає, що будь-який контакт з засудженим повинен слугувати не тільки засобом пізнання, але й засобом впливу на нього.

Психодіагностичне дослідження проводиться в декілька етапів.

Початковий етап співпадає з періодом адаптації засуджених до нових умов відбування покарання.

Як правило, на цьому етапі характерні:

а) небажання розповідати про себе;

б) схильність до спотворення суті скоєного (звинувачення інших, виправдовування);

в) прояв нестриманості, нетактовності в бесіді.

Основні методи: бесіда, спостереження, аналіз продуктів діяльності;

Допоміжні: вивчення матеріалів особової справи, аналіз медичних даних.

Доцільно розділяти дані на негативні і позитивні, на достовірні та ті, що потребують уточнення.

На початковому етапі психолог визначає питання та можливі відповіді, прогнозує ступінь достовірності отриманої інформації.

Другий (основний) етап психологічного дослідження, спираючись на дані першого етапу, містить:

– Складання програми конкретного психодіагностичного дослідження;

– Підбір конкретних психодіагностичних методик;

– Обробка та інтерпретація результатів дослідження за конкретними психодіагностичними методиками та використанням математичної статистики

Третій (заключний) етап дослідження включає аналіз результатів, їх інтерпретацію та узагальнення. Існує дві форми представлення результатів: науково-дослідницька (для дисертації, статті або для подальшої корекційної роботи) та практична (персоналу установ виконання покарання, що не є професіоналами в галузі психології).

Складності психодіагностичної діяльності щодо засуджених

1. В умовах ізоляції через дію механізмів психологічного захисту, тривожності, підозрілості, засуджені маскують мотивацію і мету своїх дій, активно дистанціюються від дослідників або намагаються їх дезінформувати.

2. Традиційні методики, особливо соціометричні процедури, семантично прив'язані до конкретного соціокультурного середовища, національних традицій, нормативних приписів і правильних зразків поведінки. Це ускладнює їх «переведення» з однієї соціальної ситуації в іншу.

3. Наявні методи не дають можливості оперативно відслідковувати динаміку внутрішньогрупового життя і міжгрупової взаємодії, порушується наступність між минулим, теперішнім і майбутнім.

4. Використання традиційних психодіагностичних процедур передбачає достатньо високий рівень психологічних знань і вимагає розробки додаткових програм навчання персоналу.

5. Побудова психологічного прогнозу вимагає від фахівця достатній рівень знань статистичних методів та обробки отриманої інформації в спеціалізованих програмах.

Етичні принципи проведення психодіагностичного обстеження

1. *Принцип професійної компетентності.* Реалізація посадових функцій спирається на знання суті соціально-психологічних явищ, процесів і особливостей їх проявів в місцях позбавлення волі. Чіткі уявлення про свої права,

обов'язки, можливості та обмеження. Володіння інструментарієм, прийомами та продуктивними технологіями реалізації функціональних обов'язків.

Цей принцип передбачає дотримання таких правил:

- Взаємодія психолога та засудженого на основі зацікавленості та компетентності;
- Професійне спілкування та взаємодія із засудженим;
- Науково обґрунтована професійна діяльність психолога для досягнення бажаного результату.

Принципи не нанесення шкоди засудженим. Ні процес, ні результат діяльності психолога не мають наносити шкоду здоров'ю та інтересам досліджуваного, а мають сприяти більш продуктивній актуалізації потенційних можливостей в процесі соціальної реабілітації засуджених. Важливо враховувати особистісні особливості кожного засудженого, використовувати безпечні та найбільш прийнятні методики досягнення мети.

Правила:

- Взаємоповага психолога та засудженого;
- Безпека для досліджуваного використаних моделей, алгоритмів, технологій, методик, технік, прийомів;
- Попередження неконструктивної поведінки засудженого.

Принцип неупередженості вимагає від психолога утриматися від упередженого ставлення до засудженого, виключати формування висновків та здійснення дій психологічного характеру, що суперечать науковим даним. Об'єктивна позиція не має залежати від суб'єктивної думки або вимог третіх осіб. Використання того інструментарію та технологій, що адекватні меті, особливостям об'єкта дослідження і реальним можливостям. Отримані результати повинні бути науково обґрунтовані, вивірені та всебічно зважені. Ознайомлення третіх осіб здійснюється тільки за згодою засудженого.

Правила:

- Адекватність психологічного інструментарію цілям, умовам та особливостям конкретного клієнта;
- Об'єктивність та наукова обґрунтованість результатів;
- Доцільність та зваженість відомостей, що передається психологом замовнику.

Принцип конфіденційності означає, що будь-який матеріал не підлягає свідомому або випадковому поширенню, щоб уникнути компрометації будь-кого: досліджуваного, психолога, керівника тощо. Психолог несе відповідальність за збереження протоколів обстеження, за ведення документації у відповідності до законодавчих положень.

Правила:

- Суворий облік отриманої інформації, зокрема кодування інформації;
- Постійний контроль результатів психологічної роботи та обмежений доступ до них вихователів, соціальних працівників, засуджених та третіх осіб;
- Коректне використання відомостей психологічного характеру.

Принцип позитивно орієнтованої активності передбачає цілеспрямовану участь психолога в усіх сторонах життя та діяльності засудженого, а також дієвий вплив на весь комплекс психологічних складових. Важливо контролювати блокатори ефективної діяльності, ставлень та реалізації творчого потенціалу засудженого, а також відхилення від психічних та соціальних норм.

Методи психодіагностики:

Класичні:

- спостереження;
- бесіда;
- експеримент;
- опитування;
- тестування.

Нетрадиційні:

- візуальна психодіагностика;
- аналіз продуктів діяльності;
- метафоричні асоціативні карти.

Класичні методи психодіагностики

Спостереження належить до найбільш доступних методів вивчення засуджених та дозволяє аналізувати складні психологічні закономірності їх поведінки та, відповідно, розробляти методи впливу на особистість. Спостереження буває безпосереднє та опосередковане, стандартизоване (вузьке) та не стандартизоване (широке), відкрите і приховане (інкогніто), польове (природне) і лабораторне, спостереження-пошук, вибіркове і суцільне, включене і невключене, відтерміноване.

Недоліки спостереження:

- можливість вивчати виключно спостережувану поведінку;
- обмеженість широти спостереження (4-5- осіб протягом тижня);
- упередженість, що відображається на якості та точності інформації;
- неможливість проаналізувати мотиви та думки.

Організація спостереження:

1. *Підготовчий етап* включає: визначення загальної мети, часу і місця (коли і де) дослідження, формулювання конкретних питань, що потребують вивчення, виділення одиниць (об'єктів) спостереження, вибір виду і типу спостереження, підбір осіб, що будуть здійснювати спостереження.

2. Етап *збору інформації* включає: керівництво і практичну реалізацію обраних типів та видів спостереження, складання маршруту (детальна розробка дій спостерігача із зазначенням часу, місця, прийомів та засобів вивчення індивіда), розробку графіку отримання інформації від спос-

терігачів, попереднє знайомство з отриманими даними, коректування і часткова зміна методичних прийомів та способів отримання інформації.

Можливий *протокольний* запис: записується весь процес спостереження до найдрібніших деталей. Доцільно, якщо вивчається окремий елемент діяльності.

Щоденниковий запис використовується, якщо спостереження ведеться тривалий час. Передбачається як суцільна, так і вибіркова фіксація даних про індивідуально-психологічні особливості засуджених залежно від інтенсивності його діяльності, спрямованості, цінності матеріалів для наступного складання характеристики.

Метричне фіксування результатів: розробляється схема отримання відомостей (діяльність, система стосунків, інтересів). Психолог визначає на основі спостереження-пошуку, як і в чому проявляються сторони психіки, що його зацікавили, і заносить дані спостереження в спеціальну матрицю (сітку).

Кількісний запис, наприклад, аналіз робочого дня (фіксація роду занять та часу, на його витраченого).

3. На етапі *обробки результатів спостереження* здійснюється їх системний аналіз, складаються таблиці, діаграми, шкали, графіки, формулюються часткові судження про індивідуально-психологічні властивості засуджених, прогнозується його подальша поведінка.

4. На *заключному етапі* на основі всіх отриманих даних: формулюються висновки про особистісні особливості засуджених, оформлюються психолого-педагогічні характеристики, розробляються програми корекції поведінки, розробляється комплекс прийомів психолого-педагогічного впливу в різних сферах життєдіяльності засуджених.

Процес спостереження ускладнюється психологічними бар'єрами засуджених по відношенню до дослідників, що вимагає від психолога ретельної підготовки дослідження

та адекватного ставлення до реалізації методологічних принципів та конкретних процедур спостереження.

Бесіда є одним з найпоширеніших методів отримання інформації про особистість засудженого, конкретних умов його життя. Часто цей метод єдиний, за допомогою якого можна отримати дані про прояви психічного життя засудженого, що безпосередньо не спостерігаються.

Бесіда має бути цілеспрямованою, гарно спланованою, поєднувати прийоми вивчення і впливу на особистість засудженого.

1. Підготовка до бесіди. Ознайомлення з особовою справою, визначення ситуацій, що в найбільшій мірі вплинули на формування особистості засудженого. Визначення кола питань, які потрібно з'ясувати (але це не має нагадувати допит).

2. Проведення бесіди. Встановлення контакту. Підбір цікавої для засудженого теми для «зав'язки» бесіди: особисті потреби, сімейне життя, професійна діяльність, професійні інтереси.

Найбільш типові блоки питань:

- умови виховання і освіти в родині та школі: батьківський дім, кількість дітей, професій батька, матері; стосунки з батьками та товаришами;
- професійна освіта: професія, якщо не та, про яку мріяв, чому обрав; навчання в технікумі, інституті; взаємини з товаришами; найкращий друг, його інтереси тощо;
- родина: взаємини з дружиною, дітьми; переписка; допомога сім'ї; турбота про виховання дітей тощо;
- перша судимість (коли, за що);
- наступні судимості (коли, за що).

Психологічний контакт можна встановити за допомогою таких блоків: твої інтереси в житті (які, в чому проявляються), твої мрії щодо найближчого майбутнього. Питання мають бути точними, їх постановка не має

відволікати від мети вивчення, враховувати індивідуальні особливості опитаних.

3. Обробка отриманих в ході бесіди даних та їх використання у виховній роботі.

Питання фіксування отриманої інформації. Якщо записувати в присутності засудженого, то він буде підлаштовуватися до цього. З іншого боку, не завжди вдається відновити всі нюанси бесіди. Рекомендується в ході бесіди робити короткі записи непомітно для співрозмовника. За згоди можна використовувати диктофон, якщо це необхідно в конкретній ситуації.

Бесіда повинна стати початком психологічного аналізу життєвого шляху, самостійного аналізу причин протиправної поведінки, спроб споглядання себе з боку.

Види бесід:

Бесіда з метою вивчення умов виховання, навчання та спілкування, причин формування кримінальної спрямованості особистості засудженого. Така бесіда проводиться на початковому етапі вивчення особистості, в подальшому може плануватися залежно від змін поведінки засудженого.

Бесіда про обставини порушення режиму засудженим (бесіда по конкретному факту). На підготовчому етапі потрібно проаналізувати:

- Період, що передував порушенню режиму;
- Саму ситуацію, пов'язану із порушенням;
- Ставлення засудженого до факту порушення;
- Оцінка порушення самим засудженим;
- Вплив вчинку засудженого на обстановку в бригаді, групі.

Бесіда в зв'язку з позитивною поведінкою засудженого включає вивчення позитивних дій, встановлення його мотивації цих вчинків, їх взаємозв'язок з іншими фактами життєдіяльності засудженого, можливість його позитивного впливу на інших осіб.

Бесіда з метою з'ясування ставлення засудженого до родини (дружина, діти, батько, мати, майбутня сім'я). Необхідність в такій бесіді виникає після вивчення кореспонденції. З цією метою:

- вивчається серія листів протягом певного часу;
- проводяться бесіди із членами сім'ї та близькими родичами по фактам, що вимагають уточнення;
- вивчаються висловлювання засудженого методом незалежних характеристик;
- проводиться цілеспрямоване спостереження за настроєм та діями засудженого після ознайомлення та аналізу його кореспонденції;
- проводиться спостереження за настроєм та поведінкою засудженого під час та після побачень.

Бесіди на сімейні теми вимагають великого вміння та такту від психолога.

Бесіди, спрямовані на з'ясування ставлення засудженого до виховних заходів.

Групова бесіда допомагає виявити групові думки, настрої, зрозуміти індивідуально-психологічні особливості засудженого через пряв інтересу або байдужості до соціально-психологічного клімату і взаємин в групі.

Анкетування – метод збору первинної інформації у формі постановки стандартизованої системи питань. Порівняно з іншими методами анкетування дає можливість одразу вивчити велику кількість засуджених з мінімальними затратами часу. Однак слід пам'ятати про суб'єктивізм цього методу. Засуджені через небажання, страх або психологічний захист можуть викривлювати інформацію під час відповіді. Тому фахівці рекомендують за допомогою анкетування збирати тільки первинну інформацію про засуджених, в подальшому перевіряючи інформацію за допомогою інших методів.

Експеримент дає можливість змінювати зовнішні та внутрішні умови досліджуваного явища, змінювати силу та

інтенсивність впливу на особистість, на колектив. До особливостей експериментального дослідження відносять такі:

- дослідник вивчає не випадкові факти, а на свій розсуд створює умови діяльності об'єкта дослідження, які найбільш яскраво виявляють саме ті якості і властивості особистості, які цікавлять експериментатора;

- дослідник не лише створює конкретні експериментальні умови, але і знаходить їх в досліджуваному явищі, свідомо спрямовує їх розвиток, тобто керує ними;

- за допомогою експерименту можна не лише варіювати умови його перебігу, але й змінювати кількість об'єктів, викликати багатократне повторення новоутворень через сполучення певних факторів. Це дає можливість в процесі аналізу експериментальної ситуації використовувати кількісні методи, що дає змогу встановлювати певні статистичні закономірності.

Логічна схема проведення експерименту включає наступні етапи:

1. Постановка задачі дослідження і формулювання гіпотези у відповідності до емпіричних даних.
2. Вибір об'єкту дослідження і його попередня характеристика.
3. Визначення якісного і кількісного складу експериментальної і контрольної груп.
4. Формулювання робочих гіпотез та їх уточнення через систему операційних уточнень.
5. Створення експериментальної ситуації через введення стимулюючих факторів, що спрямовані на зміну певних сторін досліджуваного об'єкту, періодичний контроль змін та їх впливу на всю досліджувану систему.
6. Аналіз і математична обробка результатів.

В умовах позбавлення волі в психологічний експеримент доцільно включати невеликі за чисельністю групи засуджених (ув'язнених) (одне відділення, мала група тощо).

Вивчення особистості засудженого організується різним чином. Наприклад, можна застосовувати метод попарного відбору. Виділяються дві групи, що відрізняються за певною ознакою. Потім в кожній групі відбирається про одному індивіду з рівноцінними особливостями і які відрізняються за генеральною ознакою (зміст інтересів, життєві плани тощо). При включенні засуджених в експериментальні ситуації за ними здійснюється спостереження і на основі отриманих даних перевіряється вплив експериментальної ситуації на зміну інтересів, життєвих планів, світогляду.

При методі часткового розподілу одна з експериментальних груп неначе «підганяється» під модель досліджуваного об'єкта. Вона комплектується з засуджених, що схожі за видом здійсненого злочину, змісту спрямованості, рівня освіти, ставлення до трудової діяльності тощо. Таким же чином підбираються й інші експериментальні і контрольні групи.

Залежно від характеру досліджуваних об'єктів експеримент в умовах відбування покарання позбавлення волі може бути правовим, психологічним, соціальним, педагогічним. Всі види експерименту мають організаційну схожість, відрізняються лише операційною побудовою, системою контролю та формулюванням задач вивчення.

Тестування – це процедура, призначена виявити наявність чи відсутність вже відомих психологічних особливостей у досліджуваних. *Тести* розглядаються як система завдань, підібраних з таким розрахунком, щоб можна було точно і обґрунтовано охарактеризувати конкретні особливості осіб, які виконали завдання.

Популярність тестування зумовлена відносною простотою самої процедури, невеликими фінансовими витратами, мінімальними витратами часу, зручністю кількісного аналізу і оцінки, наявністю нормативної шкали значень, за допомогою якої встановлюється ступінь відхилення від стандарту, можливістю масових обстежень.

У психологічних дослідженнях тести застосовуються з різними цілями: 1) вимірювання окремих параметрів психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових, мотиваційних);

2) рівня інтелектуального розвитку, знань в певних дисциплінах, обізнаності в певній галузі;

3) ступеня розвитку навичок і умінь (швидкості рахунку, швидкості читання).

Вимоги до тестів:

1. Стандартизованість випробування (багаторазова перевірка на великій кількості досліджуваних);

2. Тест повинен давати всім досліджуваним однакові можливості для проявлення наявних у них психологічних особливостей.

3. Інтерпретація результатів (тести роблять зріз того, що відбувається у плинний момент, тому не можна на основі тесту будувати прогнози, передбачати міру успішності тощо).

В психологічній практиці найбільш поширені наступні *види те*стів.

В залежності від *предмету* вивчення виділяють тести:

○ інтелекту, вивчення рівня розвитку мислення і пізнавальних процесів в цілому;

○ здібностей, що оцінюють здатність до навчання, можливість і легкість оволодіння певними знаннями, вміннями і навичками, тести загальних і спеціальних здібностей;

○ досягнень, що визначають навченість, тобто рівень оволодіння знаннями, вміннями і навичками в певній області;

○ особистісні, спрямовані на вивчення різних аспектів особистісного розвитку, інтереси, мотиви, емоції, стосунки;

○ міжособистісні, що передбачають оцінку людських взаємин в групі, виявлення специфіки комунікативних процесів.

По *характеру* тестових завдань:

○ вербальні;

○ образні, з малюнками, схемами;

○ практичні, що виконуються при маніпулюванні реальними об'єктами або їх замінниками;

○ комбіновані, які поєднують в собі як вербальний, так і невербальний матеріал завдань.

За *формою* пред'явлення завдань:

○ бланкові;

○ апаратурні;

○ комп'ютерні

○ малюнкові;

○ усні та письмові;

Залежно від *кількості* досліджуваних:

○ індивідуальні;

○ групові.

Застосування тестів в УВП та СІЗО має свої обмеження як методологічного, так і технічного плану. Існує небагато стандартизованих тестів, спрямованих саме на вивчення особливостей особистості засуджених. За невеликими виключеннями використовуються стандартизовані методики, які за умови низької мотивації засуджених до обстеження, часто мають низьку валідність і не дають змоги робити якісні прогнози щодо поведінки в специфічних умовах позбавлення волі.

Нетрадиційні методи

Предметом ***візуальної психодіагностики*** є зовнішні кореляти психічних станів, процесів і особливостей особистості. В.Г. Щокін визначає візуальну психодіагностику як вивчення «зовнішніх» характеристик поведінки та зовнішності людини (особливості тілобудови, міміки, жестикуляції тощо) з метою проникнення у «внутрішній» психологічний зміст особистості та оптимізації використання можливостей й індивідуальних особливостей кожної людини (Щокін, 2001).

Важливо те, що кожний психічний стан і намір проявляється цілісно, тобто через певну сукупність ознак. При цьому деякі ознаки можуть співпадати, а самі психічні стани та наміри динамічно змінювати один одного.

Засуджені (особливо зі значним життєвим та кримінальним досвідом) інколи намагаються стримувати окремі прояви, маскувати їх. Але повне стримування, а тим більше маскування не можливе, воно проявляється в некерованих реакціях (висловлюється думка, що нетренована людина може повністю контролювати невербальні прояви протягом 7 секунд). Особливо слід звертати увагу на природні фізіологічні реакції в різних психічних станах, які важко піддаються вольовому контролю, і тому дають більш об'єктивну інформацію.(Див розділ1, п.1.2.)

Аналіз продуктів діяльності. Перед психологом часто постає завдання співставити дані про минуле життя засудженого з поведінкою в умовах позбавлення волі. Для цього, крім бесіди і спостереження використовується метод аналізу продуктів діяльності. До продуктів діяльності відносять виконані особою певні витвори (творчого або репродуктивного характеру). Вивчення продуктів діяльності (твори, листи, вірші, оповідання, малюнки, технічні вироби тощо) дає можливість зробити висновки про особливості рис характеру, його ставлення до праці, здібностях і інтересах.

Психологічний аналіз продуктів діяльності має наступні етапи:

1. з'ясувати перелік предметів, де відображаються діяльні сні прояви особистості, що вивчається;
2. визначити властивості особистості, що проявляються в певних продуктах діяльності;
3. вивчити результати продукту діяльності засудженого, узагальнити результати і спів ставити їх з даними, що отримані іншими методами.

Аналіз продуктів діяльності передбачає цілеспрямованість, тематичність і постійність.

Аналізувати властивості особистості можливо кількома шляхами. По-перше, можливе використання *контент-аналізу* – спеціальним чином організований підрахунок

смислових одиниць тексту (при аналізі листів, творів, оповідань, будь-яких записів). По-друге, це аналіз почерку (форма, лінії, динаміка, користування простором). Крім графологічної експертизи, що визначає авторство запису, психологічний аналіз почерку за спеціальними таблицями дає змогу з'ясувати емоційний стан особи, що писала, її самооцінку, інтелектуальний рівень тощо. По-третє, проективний аналіз малюнку (зміст та символіка зображення, колір, характер штрихування). В цьому випадку рекомендується звернутися до відповідної літератури.

Одним з нетрадиційних, але надзвичайно інформативних методів психодіагностики, що набирає поширення в сучасній практичній практиці є метафоричні асоціативні карти. Зазначимо, що це універсальний психологічний інструмент, який ефективний не тільки для діагностування проблем, але й особливо для консультування і психокорекції.

Метафоричні асоціативні карти (МАК) – візуальний стимул для проекції феноменів особистості; як правило, це набір зображень, ілюстрацій або репродукцій картин карткового формату, на яких можуть бути люди, їх взаємини, щоденні або неочікувані ситуації, пейзажі, тварин, предмети, абстракції. В деяких колодах крім зображень присутні написи. Може бути картинка з написом (листівка).

З самого початку МАК є *проективною* методикою: важливий не закладений автором в цю картинку сенс, а душевний відгук кожного клієнта на картинку, що йому дісталася. *Хазяїн карти – хазяїн історії,* автор розповіді про цю картинку. В одній і тій же ілюстрації різні люди бачать зовсім різні ситуації та явища, знаходять діаметрально протилежні сенси. В різні періоди життя в контексті різних тем асоціації та тлумачення того, що відбувається на картинці, будуть відрізнятися навіть у однієї людини.

Метафоричні проективні карти з'явилися в 1975 р., коли *Елі Раман*, канадський мистецтвознавець, створив пер-

шу колоду карт. Він вважав, що мистецтво повинне стати доступним для будь-якої людини. Перша колода карт отримала назву «ОН». В 1983 р. психотерапевт *Морітц Егетмейєр* роздивився в картах «ОН» інструмент, який він так довго шукав, за допомогою якого можна підштовхнути клієнта до відвертої розмови про себе та свої проблеми. Психотерапевт Джо Шліхтер розробив правила та принципи використання карт як психологічного інструменту.

Переваги роботи з МАК:

1. Простота і наочність використання.
2. Екологічність (незалежність від віри, раси,віку, статі та ін.)
3. Дбайлива робота. Клієнт розповідає і йде туди, куди готовий йти. Як глибоко занурюватися в даний момент вирішує клієнт.
4. Уникнення додаткової ретравматизації, оскільки психотравмуюча ситуація описується через метафору.
5. Створення загального контексту для психолога та клієнта, загальної метафоричної мови при обговоренні певної ситуації із життя клієнта.
6. Клієнт проговорює та усвідомлює свої почуття та переживання, що само по собі має терапевтичний ефект (вербалізація проблеми).
7. Можливість рішення проблем на символічному рівні, можливість залучати неусвідомлювані ресурси психіки.
8. Створення безпечного для клієнта контексту пошуку та моделювання рішення.
9. Розвиток творчих здібностей; творче ставлення до процесу взаємодії з клієнтом.
10. Можливість моделювати процеси минулого і майбутнього, працювати з лінією часу.
11. Не існує «правильної» та «неправильної» інтерпретації карт. Немає правильного і неправильного способу витягати карти, залежить від уподобань клієнта, психолога,

але при виборі в закриту відбувається більший контакт з несвідомим.

12. Гнучкі правила використання, можливість розробляти нові авторські техніки та адаптувати існуючі техніки під вимоги актуальної ситуації.

13. Привабливість методики для клієнта: яскраві кольорові картинки подобаються людям будь-якого віку і частіше викликають приємні емоції.

14. У випадку переборення психологічних захистів виникає інсайт (осяяння, відчуття прозріння), що допомагає знайти відповідь на питання або проблему.

15. Нейтралізація психологічних захистів, оскільки клієнт, описуючи картинки перестає захищатися, він же описує картинку а не себе.

16. Можливість використання безкінечної кількості комбінацій і тем при роботі з одним і тим же клієнтом в різні періоди корекції.

Умови використання МАК:

Головна умова: спеціаліст *не повинен нав'язувати* клієнту своєї інтерпретації та думки про наявність певного симптому. Заборонено інтерпретувати або реінтерпретувати карти іншої людини, оскільки кожен відображає картинку по-своєму.

Всі вправи передбачають *співробітництво* як принцип спільної, узгодженої роботи, готовність підтримати і надати допомогу один одному.

Активність: кожен із учасників спільної дії є його активним агентом, який не лише слухає, розуміє, пізнає, навчається, але і самостійно діє, допомагає.

Творчість: створення чогось нового. Свобода асоціацій.

Щирість (спонтанність): більше використовувати фантазію, а не логіку. Описуючи подію, переживання, дії, бажано говорити в теперішньому часі та описувати події у русі та динаміці.

Можливість відбраковувати будь-які карти без пояснення причин. Автор дії з картами може замінити ті карти, які не підходять для подальшої роботи, є неважливими тощо.

Контроль з боку клієнта. Клієнт цілеспрямовано обирає карти для характеристики якогось свого процесу, образу, стану. Асоціації при відкритому виборі вникають паралельно з вибором карти, сам вибір є асоціативним і може бути більш-менш усвідомленим, рефлексивним або емоційним, інтуїтивним. Можливий вибір, «нав'язаний» культурою при стереотипному сприйманні значення образів.

Вибір «рубашкою» догори, тобто всліпу: клієнт навмання обирає карту з колоди, а потім розглядає її та обмірковує, як саме образи на малюнку пов'язані із заданою темою, з його ситуацією. Спосіб навмання часто розглядається як послання долі, вносить в процедуру елемент інтриги, викликає ігровий азарт. Цей спосіб «запускає» процес вільного асоціювання, який може приводити до виявлення проблеми. Психолог має можливість прослідкувати те, яку реальність виділяє клієнт, як він її описує. Для того щоб обережно дослідити «небезпечну» для клієнта інформацію важливо почати говорити про неї, якось її охарактеризувати.

Г. Кац і О. Мухаматуліна роблять такий висновок: при виборі карт навмання, клієнти аналізують себе глибше, відповідають на більш складні питання. В зв'язку з цим вони рекомендують вибір навмання в більшій мірі для тих клієнтів, які знаходяться в достатньо стійкому стані, ніж для тривожних і емоційно нестійких.

Клієнт, який не готовий до усвідомлення проблем, може намагатися брати додаткові карти, змінювати карти. Це теж корисна робота, але вона йде на фоні опору клієнта: відмові від карти – відмова від осмислення проблем. Однак карти можуть стати приводом для бесіди з дослідження проблеми.

Кількість карт. Крім тих випадків, де спеціально попереджається про якість карт, клієнт сам вирішує, скільки

карт йому потрібно для відповіді на конкретне питання. Чим більше людина бере карт, тим більше вона потребує зовнішніх опор для саморозуміння.

Спосіб розкладки. Умовно можна виділити наступні типи розкладок карт: лінійні, структурно-функціональні, символічні, матричні.

Лінійні розкладки спрямовані на виявлення актуальної інформації про внутрішні процеси особистості: про розвиток станів (Я до події, Я під час її, Я після неї). Характерною особливістю лінійних розкладок є дослідження змін, порівняння клієнтом характеристик. Результатом такої розкладки є виявлення «пускових» механізмів негативних переживань, характеристика динаміки переживань клієнта, усвідомлення клієнтом своєї ролі у виникненні власних станів.

Структурні розкладки спрямовані на виявлення особливостей структурних компонентів особистості і характеристик їх взаємодії (аніма-анімус, стани особистості родитель-дорослий-дитя тощо). До структурних розкладок можна віднести дослідження структурно-функціональних зв'язків особистості в системі відносин (Я в сім'ї, на роботі тощо) з використанням, наприклад, символічної дошки Герінга, концентричних кіл тощо). Результатом структурних розкладок є виявлення особливостей функціонування внутрішніх структур особистості клієнта, усвідомлення клієнтом їх зовнішніх проявів.

Символічні розкладки карт дають можливість виявляти метафоричні символи проблеми, її частин та їх характеристик. Вони особливо ефективні при утрудненнях клієнта в словесному описі проблеми. Результатом роботи з символічною розкладкою є категоризація важливих елементів проблеми і усвідомлення клієнтом їх значущості.

Матричні розкладки карт являють собою розкладки із застосуванням певної схеми аналізу. Аналітичні схеми розроблені різними авторами для аналізу стосунків, конфлік-

тів, ефективності діяльності, задоволеності процесами тощо. Для аналізу проблем клієнта психолог може обирати будь-які актуальні матриці (баланс життя Н. Пезешкіана, SMART, трикутник С. Карпмана тощо).

Приклад розкладки:

Герой	**Мета, місія, задача**	**Карта помічника, що буде допомагати в досягненні мети**
Перешкоди в досягненні мети	Як буде переборена перешкода?	Що буде потім?

Приклад: метод використання матричної розкладки «Колесо життя».

Клієнту пропонується створити візуальну картину балансу (або дисбалансу) власного життя, виділивши в колі (Колесі життя) різні життєві сфери шляхом підбору для різних життєвих сфер метафоричних карт. Клієнту пропонують оцінити ступінь задоволеності відповідним аспектом життя на даний момент – провести в кожному секторі лінію, що символізує ступінь його задоволеності (центр колеса це – 0, а дальній його край – 10). Так, якщо у нього благополуччя в професійній сфері, то в секторі "робота" він може поставити собі високий бал; будь-яке проблемне відчуття життєвої сфери – виставляється нижчий бал. Після заповнення Колеса проводиться аналіз отриманих результатів, пов’язаний з характеристикою обраних для сектору карт, що провокують асоціації клієнта. Узагальнити отриману інформацію можна, ставлячи запитання:

- Що ви виявили, заповнюючи Колесо життя?
- Наскільки ви задоволені своїм теперішнім балансом?
- Які сектори відчуваються як суперечливі, проблемні, вимагають уваги?
- Яким чином сектор "X" впливає на сектор "Y"?
- Які дії можуть змінити становище справ?
- Як би змінилося ваше життя, якщо б ви зробили щось таке, що може привести вас до балансу?

Результатом роботи з матричними розкладками є характеристика асоціативного ряду в певній життєвій сфері клієнта. Наративна практика (створення історій по розкладці) дає можливість виявити обмежуючі установки, скриті емоційні блоки клієнта в конкретній сфері. Таким чином, аналітичні схема, як основа розкладки карт, обов'язково доповнюється комунікативними прийомами, що прояснюють суть внутрішніх процесів.

Робота з МАК може здійснюватися в широкому спектрі психологічних труднощів. Можлива робота з:

– проблемами особистісного плану, зокрема занижена самооцінка, невпевненість в собі, внутрішньоособистісні конфлікти, побудова життєвих планів;

– емоційні складнощі, наприклад, тривожність, агресивність;

– складності у взаєминах з іншими людьми, зокрема сором'язливість, підвищена конфліктність (робота з конфліктами);

– потрапляння в складні життєві ситуації, наприклад, переживання втрати, поява наслідків надзвичайних ситуацій (допомога в подоланні стресів та постстресових ситуацій; реабілітація і нівелювання наслідків психологічних травм; пошук життєвих ресурсів);

– девіантна поведінка, зокрема суїцидальна;

– самоактуалізація: розвиток психічних процесів; розвиток емоційно-вольової сфери; розвиток емпатії; розвиток мовлення, уміння самопрезентації, самоаналізу;

3.2. Виявлення індивідуальних особливостей ув'язнених/засуджених

Без знання структурних компонентів особистості неможливо скласти повну і об'єктивну характеристику. Розроблення структури особистості, побудова на цій підставі *програми вивчення* є доволі складною проблемою психоло-

гії. Найпоширенішою структурою психіки людини є трьохкомпонентна:

А) психічні процеси, що поділяються на когнітивні (відчуття, сприймання, уявлення, пам'ять, мислення і уява), емоційні (активні і пасивні переживання) та вольові (рішення, виконання, вольові зусилля), мотиваційно-потребові;

Б) психічні стани, що проявляються в підвищеній або зниженій активності особистості;

В) психічні властивості як стійкі утворення, що забезпечують певний кількісно-якісний рівень діяльності і поведінки типовий для конкретної людини (життєва позиція, темперамент, здібності, характер).

Подібна структура, ефективна з теоретичної точки зору, для практичних працівників з метою складання характеристик особистості буде доволі складна, оскільки кожний компонент потребує додаткової деталізації. Найбільш компактною є структура особистості, розроблена К.К. Платоновим. В ній виділені розділи про демографічні дані індивіда, здібності, загальні риси характеру. Крім того, вона має підструктури: спрямованість, досвід, індивідуальні особливості психічних процесів, біологічно зумовлена підструктура.

Орієнтовна програма вивчення особистості

Соціально-демографічні відомості про особистість

1. Прізвище, ім'я, по-батькові
2. Стать
3. Вік
4. Освіта
5. Наявність сім'ї, дітей, престарілих батьків
6. Спеціальність
7. Життєві обставини (місце народження, склад сім'ї, наявність професії, захоплення у вільний від роботи час, участь в роботі громадських організацій)

Моральні, правові, загальні здібності, їх прояв

Рівень здібностей (високий, середній, низький)

Види здібностей: технічні, організаторські, художні, літературні, музичні

Загальні риси характеру:

Позитивні та негативні

Риси характеру, що проявляються через ставлення до різних видів діяльності

Риси характеру, що проявляються у ставленні до членів колективу

Риси характеру, що проявляються у ставленні до самого себе

Вивчення окремих компонентів особистості

Підструктура спрямованості:

Рівень спрямованості (високий, середній, низький)

Якості спрямованості (широта, стійкість, дієвість)

Професійна спрямованість (усвідомлена, неусвідомлена)

Прояв спрямованості в актуальній діяльності

Підструктура досвіду:

Ідеали (позитивні і негативні, конкретні і узагальнені)

Інтереси (відсутні або інтерес до чого саме)

Життєві плани (відсутні, позитивні і негативні, далекі або ближні перспективи)

Ставлення до праці

Ставлення до здійсненого злочину і покарання

Рівень домагань (занижений, адекватний, завищений)

Особливості самооцінки (рівень вимогливості до себе, ставлення до критики)

Підструктура індивідуальних особливостей особистості:

Наявність критичного мислення

Характеристика пізнавальної діяльності (особливості сприймання, уваги, пам’яті, спостережливість, творча ініціатива)

Особливості соціального, емоційного, практичного інтелекту

Комунікативні характеристики

Біологічно зумовлена підструктура:

Тип темпераменту

Сила емоційних переживань

Інші важливі особливості

Вищенаведена структура може використовуватися в повному обсязі (атестація, складання характеристики для умовно-дострокового звільнення, помилування тощо), так і фрагментарно, наприклад, для разового схвалення. В останньому випадку виділяються ті компоненти, які відповідають видам діяльності, в яких особа себе проявила.

Рекомендації з використання психодіагностичних методик

Кожного року в обігу психологічної практики з'являються все нові і нові методики. Тому варто використовувати інформаційні засоби, щоб бути в курсі новітніх психодіагностичних тенденцій. Однак слід зауважити, що при використанні світової мережі слід бути дуже обережним, і уникати неперевірених (неопублікованих у відповідних фахових журналах) джерел інформації.

Нижченаведений перелік є можливим, але не кінцевим. Рекомендується створити власну систему діагностичних методик залежно від особливостей контингенту конкретного відбування покарання.

Таблиця 3.1

Варіативний перелік методик для психодіагностичного обстеження засуджених/ув'язнених

Компоненти	Методика
Соціально-демографічні відомості	Бесіда, аналіз продуктів діяльності, метафоричні асоціативні карти Методика незавершених речень Психобіографічні методики Коржової і Ржичана
Багатофакторні особистісні методики	16-факторний опитувальник (Р. Кеттел) ТАТ Психогеометричний тест (С. Делінгер) ІТО Л. Собчик ПДО Е. Лічко Методика портретних виборів Сонді «Велика п'ятірка»

Окремі риси характеру	Опитувальник діагностики схильності до агресії А. Басса і М. Перрі (BPAQ) Методика оцінки особистісної агресивності та конфліктності (Є.П. Ільїн, П.А. Ковальов) Тест-опитувальник рівня суб'єктивного контролю (Дж. Роттер) Діагностика стилю старанності Багатовимірно-функціональна діагностика відповідальності (ОТВ-70) Багатовимірно-функціональна діагностика дисциплінованості (Д-К) Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В.І Моросанова) Опитувальник «Воля» «Самооцінка сили волі» (М.Обозов) Опитувальник «Авторитарність, егоцентризм, самодостатність» Опитувальник «Відповідальність, саморегуляція, суворість, ризик» Методика «Совість, корупція, соціальний реалізм»
Спрямованість особистості	Шкала базових переконань Опитувальник спрямованості особистості (В. Смекал, М. Кучер) Тест Д. Кейрсі для визначення соціального типу особистості Методика вивчення професійної спрямованості особистості (Дж. Холланд) «Визначення схильності особистості» (Б. Бассом)
Ставлення до себе та різних аспектів життя	Опитувальник цінностей Шварца Тест упевненості в собі (В.Г. Ромек) Дослідження самооцінки за методом Дембо-Рубінштейн Тест-опитувальник самоставлення (В.В. Столін, С.Р. Пантелєєв) Шкала соціальної довіри (Дж. Роттер, С. Г. Достовалов) Опитувальник К. Ріфф «Психологічне благополуччя» Опитувальник «Суб'єктивне соціальне благополуччя» (Т.В. Данильченко) Шкала задоволеності життям (Е. Дінер) Шкала соціального благополуччя (К. Кіз)
Життєві плани	Опитувальник «Перспектива мого життя» (Н.В. Тарабріна, Є.А. Міско) Методика «Життєвий досвід» Опитувальник часової перспективи (Ф. Зімбардо) Тест-опитувальник життєвої зрілості (Ю.З. Гільбух)
Пізнавальна діяльність	Матриці Равена Інтелектуальний тест Амтхауера

	Аналітичний тест інтелекту Р.Мейлі Методика «Розсудливість» Методика «Адекватність-неадекватність»
Здібності	«Визначення загальних здібностей» Р. Кеттела Батарея загальних здібностей ГАБТ Тест диференціальних здібностей Методика виявлення аналітико-синтетичних здібностей (Р. Гарднер) Методика «Володіння словом» (Дж. Барретт). Методика «Розрахункові здібності» (Дж. Барретт) Методика «Критичний аналіз» (Дж. Барретт) Опитувальник комунікативно-організаторських схильностей (В.В. Синявський, Б.А. Федоришин)
Темперамент, емоції	Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності В.М. Русалова «Формула темпераменту» (А.В. Белов) Опитувальник для вивчення темпераменту (Я. Стреляу) EPQ або EPI Г. Айзенка Шкала диференціальних емоцій (К. Ізард) Опитувальник «Сила, рухливість, врівноваженість» Кольоровий тест Люшера Тест емоційного інтелекту (Н. Холл) Методика «Самопочуття, активність, настрій» Торонтська алексетимічна шкала (TAS) Особистісна шкала прояву тривоги (Дж. Тейлор) Самооцінка емоційно-мотиваційної орієнтації (Н. Фетискін) Індивідуальний профіль емоцій (Л.Куліков) Опитувальник типу поведінкової активності в стресових умовах (Л.І. Вассерман, Н.В. Гуменюк)
Комунікативна сфера	ДМО (Т. Лірі) Опитувальник міжособових стосунків (В. Шутц, А.А. Рукавішніков) Опитувальник соціальних навичок (Д.Н. Хломов, С.А. Баклушинський, О.Ю. Казьмина) Методика діагностики соціальної фрустрованості (Л.І. Вассерман) Опитувальник рівня суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон) Опитувальник Томаса Тест «Оцінка рівня комунікабельності» В.Ряховського
Суїцидальний ризик	Диференціальна діагностика депресивних станів (В.А. Жмуров) Шкала депресії (А.Т. Бек) Шкала нервово-психічного напруження Методика диференціальної діагностики депресивних станів (У. Цунг)

	Методика діагностики рівня невротизації (Л.І. Вассерман) Переживання кризи особистістю (С.В. Духновський) Оцінка схильності до суїцидних реакцій Діагностика прихованих суїцидальних намірів Опитувальник суїцидального ризику (А.Г. Шмелев) Методика визначення ступеню ризику здійснення суїциду (І.А Погодін) Діагностика суїцидальних реакцій – 45 (П.І. Юнацкевич) «Суїцидальна мотивація» (Ю.Р. Вагін)

Особливості написання психодіагностичного висновку

Заголовок. Типова форма «Висновок щодо психологічного обстеження (П.І.Б.) ____ статі, вік ___ років, освіта _____». За бажанням і необхідністю в заголовок можуть бути введені додаткові дані.

Перший абзац: наводяться причини звернення клієнта або **мотиви направлення** його на обстеження. Наприклад: «Дослідження проводилося за ініціативою психолога». В цьому ж абзаці наводяться скарги (якщо є) досліджуваного, що стосуються мети і змісту дослідження.

Характеристика ставлення до дослідження і контакту. Ці дані надзвичайно важливі, оскільки визначають рівень валідності і достовірності результатів дослідження. Якщо контакт не був встановлений, досліджуваний не зацікавлений у співпраці, психолог має це вказати у висновку.

Найкоротший спосіб описання ***характеристики ставлення до обстеження***: «адекватне», «неадекватне», «формальне». Мотивація дослідження – єдиний важіль впливу, за допомогою якого можна впливати на поведінку досліджуваного.

Ознаки адекватного ставлення до обстеження:

1. Сформованість мотиву дослідження. Його ознаки:

А) адекватність емоційних реакцій на успіх та невдачу;

Б) адекватність реакції на корегуючи зауваження експериментатора;

В) зацікавленість в результатах обстеження. Воно проявляється в:

- прямі питання з приводу успішності / неуспішності виконання завдань;

- уточнення неясних аспектів інструкції;

- акуратність і старанність при виконанні завдання

2. Відсутність ознак настановної поведінки

3. Відсутність ознак психічної патології, що перешкоджає формування мотиву дослідження

Ознаки неадекватного ставлення до обстеження

1. Несформованість мотиву дослідження.

2. Наявність ознак настановчої поведінки: симуляція, аггравація і дисимуляція

Симуляція – навмисне пред'явлення скарг на психологічні проблеми і утруднення, що відсутні у досліджуваного, з метою ввести психолога в оману з наступним отриманням якихось вигод.

Аггравація – навмисне перебільшення серйозності психологічних проблем і утруднень, що існують у досліджуваного, з метою ввести психолога в оману з наступним отриманням якихось вигод.

Дисимуляція – навмисне заперечення або применшення значущості психологічних проблем і утруднень, що існують у досліджуваного, з метою ввести психолога в оману з наступним отриманням якихось вигод.

3. Наявність ознак психічної патології, що перешкоджає формуванню мотиву дослідження. Наприклад, патологія емоційно-мотиваційної сфери при деяких формах шизофренії, патології лобних відділів мозку, алкоголізмі тощо.

Ознаки формального ставлення до обстеження

Ознаки ті ж, що і при неадекватному ставленні до обстеження, але формальне ставлення відрізняється тим, що спостерігається ситуація примусу до обстеження. В ситуації примусу така поведінка вважається адекватною відповіддю на порушення суверенітету особистості.

В короткій формі ***характеристики контакту*** можуть бути дані в 4 термінах. Контакт може бути вільним, ускладненим, порушеним і формальним.

Вільний контакт відрізняється наступним: встановлюється легко і підтримується протягом всього дослідження. Досліджуваний щиро відповідає на поставлені питання. Емоційні реакції живі, адекватні. Досліджуваний емоційно сінтонний.

Ускладнення контакту виникають в силу різних, зокрема не психологічних, причин. Зокрема послаблення слуху, зору, наявність заїкання. Контакт ускладнений при низькому інтелекті або при аутистичному чи підлітковому негативізмі.

Порушення контакту призводить до неможливості встановлення чи підтримування продуктивного контакті, в кінцевому рахунку, недосяжності досліджуваного обстеженню.

Формальний контакт, як правило, відмічається в сукупності з формальним ставленням до обстеження. Характеристики формального контакту: досліджуваний

- в контакт не вступає,
- тримається насторожено,
- ухиляється від прямих відповідей на питання (варіант: часто відмовляється відповідати на поставлені питання),
- тримається на дистанції,
- намагається контролювати емоційні реакції,
- відчуває себе пригніченим ситуацією обстеження.

За описом ставлення до обстеження і контакту іде **основний розділ** висновку. Тут психолог максимально вільний у виборі «композиції». Обов'язковим є тільки зазначення тих психодіагностичних методик, що були використані при обстеженні.

Приклад. Як емпіричні методи дослідження були обрані: обсерваційний (спостереження); психодіагностичний метод; біографічний метод.

Час проведення експертизи індивідуально-психологічних особливостей складає 60 календарних днів.

За час проведення експертизи досліджувана була продіагностована 30 психологічними методиками. При інтер-

претації результатів дослідження і в процесі складання психодіагностичного висновку, були використані дані біографічного методу, отримані в ході бесіди та анкетування.

Дослідження пізнавальних процесів (уваги, пам'яті, мислення) проводилось наступним психодіагностичним інструментарієм: дослідження безпосередньої короткочасної (слухової та зорової) пам'яті «10 слів»; дослідження опосередкованого запам'ятовування методикою «Піктограма»; дослідження уваги методиками одночасного пред'явлення 10 предметів; дослідження операцій мислення методиками «Порівняння понять», «Виділення істотних ознак», «Виключення понять».

Дослідження індивідуальних нейрофізіологічних особливостей проводилось такими психодіагностичними методиками: Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності В.М. Русалова; Методика діагностики темпераменту Я. Стреляу; Особистісний опитувальник Г. Айзенка (EPQ).

Дослідження емоційно-вольової, мотиваційної сфери і самооцінки особистості здійснювалося такими діагностичними засобами: діагностика мотивації уникнення невдач Т. Елерса; діагностика мотивація до досягнення успіху Т. Елерса; методика діагностика показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі; методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д.Рассела; особистісна шкала прояву тривоги Дж. Тейлора; діагностика ситуаційної та особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера; методика Q-сортування (короткий варіант) В. Стефансона; Торонтська алексетимічна шкала (TAS).

Дослідження характерологічних, індивідуально-психологічних і поведінкових особливостей особистості проводилось з використанням наступних психодіагностичних методик: 16-PF – Шістнадцяти факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (16 ФЛО-187 (форма А)); тест

Д. Кейрсі для визначення соціального типу особистості; діагностика рівня соціальної фрустрованості Л.І. Вассермана; патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) А.Е. Лічко; діагностика моделі поведінки в конфліктній ситуації К. Томаса; методика діагностики ступеню готовності до ризику (PSK) А.М. Шуберта; діагностика типу поведінкової активності в стресових умовах Л.І. Вассермана; діагностика спрямованості особистості В. Смекала і М. Кучера; тест-опитувальник рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера; тест-опитувальник самоставлення В.В. Столина.

Крім стандартизованих діагностичних методик, в дослідженні використовувались 2 малюнкові проективні методики: «Дім-дерево-людина» і «Неіснуюча тварина», а також асоціативна проективна методика «Психогеометричний тест», спрямований на додатковий аналіз особистісних рис, спілкування і характеристик поведінки.

В більшості обстежень психолог використовує більше, ніж одну методику. Це ускладнює структуру висновку і вимагає від психолога вміння поєднувати результати кількох методик. У психологів-початків в такі ситуації виникає спокуса описувати результати кожної методики окремо, тобто написати кілька висновків під однією «шапкою». Це невірне рішення, яке потрібно якомога сильніше уникати. В результаті читання вашого висновку має скластися цілісне уявлення про особистість досліджуваного. Об'єднання розрізнених даних в ціле – це задача психолога, а не читача.

Плануючи дослідження і підбираючи психодіагностичних інструментарій, спеціаліст, як правило, враховує «перехрещення» характеристик, що виявляється кожною методикою. Такий підхід дає змогу підвищити валідність і достовірність висновків, бо тоді результати різних методик підтверджують одна одну. «Перетин» характеристик дозволяє об'єднати результати в ціле. Наприклад, існує багато таких перехрещень

між результатами методики вивчення самооцінки за Дембо-Рубінштейн і дослідженням рівня домагань. І та, і інша характеризують висоту самооцінки, рівень оцінки своїх можливостей, різні аспекти реалістичності «Я-концепції», стійкість самооцінки або процесів цілепокладання.

Зрозуміло, що крім перетинів, кожна методика має свої унікальні характеристики, які теж повинні бути враховані при складанні висновків.

5. Висновки завершує **резюме**. Резюме виділяється в окремий абзац і починається вставними словами «Отже…» або «Таким чином…» Це короткий і стислий виклад результатів обстеження. У резюме кілька завдань:

- узагальнити висновки аналізу, проробленого в основній частині висновку;
- підкреслити найважливіші моменти і результати обстеження;
- зробити останню спробу роз'яснити неспеціалісту, що читає висновок, його основний зміст.

Якщо перед психологом ставилися спеціальні питання, на як і він повинен відповісти в результаті обстеження, то вони теж виносяться в резюме.

Важливе правило: в резюме неприпустимі роздуми і аналіз, тільки виклад вже отриманих результатів. Тому в ньому не може бути нічого нового, що не було присутнє в основній частині висновку.

При написанні резюме зазвичай використовуються три стилістичних прийоми, що допомагає коротко синтезувати декілька думок в одному реченні.

Перший прийом використовує метафору «фігура – фон» і виглядає приблизно так: «Таким чином, на фоні того-то і того-то на перший план в дослідженні виступило щось». В якості фону варто обирати особливості особистості, що вплинули на більшість результатів дослідження. Це може бути фон настрою, загальна нестійкість самооцін-

ки і цілепокладання, або важлива особливість ставлення до обстеження тощо. Психолог сам обирає, що зробити «фоном», а що «фігурою», оскільки головне тут – об'єднати результати і підкреслити головне.

Другий стилістичний прийом використовується тоді, коли результати не дають можливості використати перший прийом. Цей прийом має завдання підкреслити головне. Він виглядає приблизно так: «Отже, на перший план в дослідженні виступило те-то і те-то».

Третій прийом використовується для доповнення в комбінації з попередніми: «Таким чином, дослідження виявило сполучення того-то з тим-то».

3.3. Особливості первинної та вторинної психодіагностики психолога УВП та СІЗО

Первинна психодіагностична робота психолога УВП та СІЗО здійснюється на етапи прибуття засудженого/ув'язненого до установи та перебуванням його у дільниці карантину, діагностики та розподілу.

Робота психолога установи виконання покарань із новоприбулими засудженими передбачає, перш за все, узагальнення та аналіз максимально можливого обсягу первинної інформації про особистість кожного засудженого та визначення стратегії подальшої психологічної роботи з ними.

Робота із новоприбулими засудженими проводиться психологом в період їх перебування у дільниці карантину, діагностики і розподілу засуджених установи виконання покарань. Слід враховувати, що поряд із роботою психолога цей період перебування засуджених передбачає низку заходів інших служб установи. Тому, саме від раціонального планування психологом своїх заходів з новоприбулими засудженими залежить ефективність та успіх його подальшої роботи у період відбування ними кримінального покарання.

При плануванні роботи із новоприбулими засудженими психолог повинен розробити **алгоритм роботи**, який складається із наступних заходів:

• первинне вивчення психологічних особливостей засуджених;

• індивідуальні та групові бесіди;

• проведення тестування;

• проведення психотерапевтичних сеансів з використанням кімнати психоемоційного розвантаження для поліпшення адаптаційних можливостей засуджених до нових умов;

• розробка рекомендацій для начальників відділень соціально-психологічної служби щодо організації індивідуально-виховної роботи із засудженими;

• заповнення відповідного розділу індивідуальної програми соціально-психологічної роботи із засудженими;

• заповнення психологічної картки профілактичного обліку (за необхідністю);

• аналіз соціально-психологічних особливостей засуджених для внесення пропозицій щодо розподілення їх до відділень соціально-психологічної служби;

• проведення аналізу професійних та ділових якостей засуджених для пропозицій щодо розподілення на передбачені відповідними нормативними документами посади та у робочі бригади;

• участь у комісії щодо розподілення засуджених до відділень соціально-психологічної служби та виробничих бригад (Див. табл1.).

Таблиця 3.2.

Робота психолога у дільниці КДіР

Вид роботи психолога	**День перебування**
1	**2**
Групова бесіда із засудженими	1–й день
• Знайомство з особовими справами • Первинне заповнення психологічної картки профілактичного обліку	2–3–й день

• Ознайомчі індивідуальні бесіди із засудженими	
• Проведення тестування • Повторні індивідуальні бесіди із засудженими • Проведення психотерапевтичних сеансів	4-9-й день
• Підготовка рекомендацій начальникам відділень соціально-психологічної служби щодо індивідуальної роботи із засудженими • Заповнення відповідного розділу індивідуальних програм соціально-психологічної роботи із засудженими • Заповнення психологічної картки профілактичного обліку	10-12-й день
• Аналіз особистісних якостей засуджених та підготовка пропозицій щодо їх розподілу до відділень соціально-психологічної служби та зайнятості працею	13-14-й день
Участь у комісії по розподілу засуджених до відділень і виробничих бригад	15-й день

Групова бесіда із новоприбулими засудженими носить ознайомчий характер.

Психолог повинен розповісти про порядок та організацію діяльності психологічної служби в УВП та акцентувати увагу на ситуаціях, в яких він може бути корисним для засудженого.

Бесіда повинна супроводжуватися наочним матеріалом та конкретними прикладами. Тривалість: 1-1,5 години.

Пропонована тематика бесід: можливі психологічні проблеми людини в умовах позбавлення волі, організація психологічної допомоги засудженим в місцях позбавлення волі та порядок її надання, психолог установи виконання покарань та його роль у житті засуджених під час відбування покарання.

Ознайомча індивідуальна бесіда із засудженим проводиться після вивчення його особової справи, але до тестування.

Таким чином, 2-й день роботи із новоприбулими засудженими розподіляють на дві частини:

1) знайомство з особовими справами (первинне заповнення психологічної картки профілактичного обліку) – з 9 до 12 години;

2) індивідуальні бесіди – з 13 до 17 години.

Вивчаючи **особову справу засудженого,** психолог звертає особливу увагу на:

• вирок, причини та обставини скоєння злочину;

• ставлення засудженого до скоєного злочину;

• ставлення до слідства;

• висновок судово-психіатричної (психологічної) та інших експертиз;

• інші документи особової справи, які містять інформацію про поведінку особи до засудження та під час перебування у СІЗО.

Крім особової справи психолог ознайомлюється з медичною карткою засудженого (наявність хронічних захворювань, психічних розладів, членоушкоджень).

Після ознайомлення з особовою справою та медичною карткою засудженого, у разі виявлення інформації, яка може стати підставою для його постановки на профілактичний облік як особи, яка потребує підвищеної уваги психолога, здійснюється первинне заповнення **психологічної картки профілактичного обліку засудженого**.

Картки профілактичного обліку, як правило, заводяться психологом на осіб, які відносяться до групи "ризику" .

Після аналізу остаточних результатів психологічного дослідження, у разі необхідності, психолог подає інформацію у відповідні служби установи та узгоджує з ними питання постановки такої особи на профілактичний облік в черговій частині.

Крім того, психологічні картки профілактичного обліку можуть заводитись психологом і на осіб іншої категорії, які, на його думку, потребують тривалого психологічного спостереження або допомоги (наприклад, особи з низькими адаптивними можливостями, тяжкими психічними станами тощо).

Психологічна картка профілактичного обліку засудженого зберігається у психолога та використовується ним для

накопичення та обліку психологічної інформації про кожну підоблікову особу з метою зручності аналізу даних про особистість, правильного планування та організації психологічної роботи.

У подальшій роботі на звороті картки, паралельно з індивідуальною програмою, фіксуються результати повсякденної роботи (спостереження, бесіди, тестування, а також висновки та пропозиції тощо), тобто все те, що стосується профілактичної роботи з даним засудженим.

Первинне заповнення психологічної картки профілактичного обліку засудженого передбачає внесення психологом, за наслідками документального вивчення особи, соціодемографічної та кримінологічної інформації, а саме:

- підстави постановки на профілактичний облік;
- прізвище, ім'я та по батькові;
- дата та місце народження засудженого;
- стаття КК України;
- строк (початок та кінець) відбування покарання;
- попередні судимості;
- освіта;
- фах;
- стан здоров'я;
- соціальні зв'язки;

Після вивчення особової справи (та первинного заповнення психологічної картки профілактичного обліку) психолог проводить **ознайомчу бесіду** із засудженим, в процесі якої намагається:

- встановити психологічний контакт;
- отримати додаткову інформацію про засудженого;
- визначити наявні та спрогнозувати можливі психологічні проблеми засудженого;
- з'ясувати життєві плани засудженого та визначити перспективи як на час відбування покарання, так і після звільнення з місць позбавлення волі.

Використовуючи ознайомчу бесіду для налагодження емоційного контакту із засудженим, психолог готує його до наступного етапу роботи – тестування. Слід зазначити, що незвичні умови (ведення запису, присутність сторонніх осіб тощо) створюють напруженість і не сприяють встановленню контакту.

Психодіагностичне вивчення засуджених здійснюється у приміщені для тестування. Тривалість тестування не повинна перевищувати дві години.

Для вивчення психологічних особливостей засуджених психологу установи виконання покарань рекомендується використовувати такі методики:

• Обозова-Щокіна (визначення ступеня рішучості);

• Айзенка-Русалова (нейротизм, інтровертованість, тип темпераменту);

• Ч. Спілберга (особиста та ситуативна тривожність);

• Басса-Перрі (показники та форми агресії).

Сукупне використання цих методик дає можливість отримати певну інформацію про засудженого та спрогнозувати його вірогідну поведінку в місцях позбавлення волі.

З урахуванням можливої відмови засуджених від проходження психологічних тестів, (тобто, відмови відповідати на запитання, що обумовлено такими психологічними чинниками як надмірна підозрілість, невіра засуджених, асоціювання запитань із допитом та інше), крім вербальних методик ефективно використовуються **проективні:**

• Сонді (портретні вибори);

• ТАТ (тематичний аперцепційний тест);

• М. Люшера (кольоровий тест);

• НТ (неіснуюча тварина);

• ДДЛ (дім – дерево – людина).

Вище перелічені методики рекомендуються фахівцями пенітенціарних установ як найбільш валідні для місць позбавлення волі.

Психологічні тестові методики повинні знаходитися в окремих папках, які мають титульний аркуш наступного змісту:

• назва методики;
• мета її використання;
• автор;
• дата та вибірка на якій проведена адаптація (бажано);
• ступінь валідності.

У зазначених паках містяться:

• порядок застосування методики;
• текст опитувальника (якщо методика містить запитання);
• роздатковий матеріал (один примірник бланку);
• ключі для підрахунку результатів;
• текст інтерпретації отриманих результатів.

Загальний роздатковий матеріал може зберігатись окремо.

У разі використання для психодіагностичного тестування персональних комп'ютерів або інших засобів автоматичного тестування, психологом оформляється описання даної методики, подібне вищезазначеному титульному аркушеві із додатковим визначенням організації-розробника програмного продукту (або відповідний сертифікат).

Після проведення тестування та обробки результатів психолог співставляє їх з даними, отриманими у результаті вивчення особової справи та ознайомчої бесіди із засудженим.

У разі виявлення невідповідності зазначених даних, при необхідності уточнення деяких питань, а також для запобігання помилок у розробці практичних рекомендацій начальнику відділення соціально-психологічної служби щодо індивідуальної роботи із засудженим, психолог проводить **повторну індивідуальну бесіду із засудженим.**

Для більшої ефективності повторної бесіди рекомендується дотримуватися її стандартизованої форми, яка передбачає наявність визначеної мети, плану, етапів. У деяких випадках для досягнення мети бесіди доцільно проводити її у вигляді структурованого інтерв'ю.

При проведенні інтерв'ю важливо уникати наступних *помилок*:

1. Відсутність особистого звернення до засудженого.

2. Повчання, очевидні і банальні поради.

3. Надлишкова особиста зацікавленість в процесі інтерв'ю.

4. Відхід від професійної взаємодії в побутову.

5. Використання спеціальної термінології.

6. Прагнення психолога зайняти особистими висловлюваннями та проблемами більшу частину часу.

7. Нав'язування своєї думки засудженому.

8. Емоційний вплив через оцінку якостей засудженого.

9. Відсутність чітких цілей інтерв'ю.

10. Звинувачення засудженого у недостатній відвертості.

11. Постійні апеляції до думки інших людей відносно певного питання.

При відсутності розуміння та згоди до співпраці з боку засудженого з'ясовуються спонукальні причини і вживаються заходи щодо їх усунення або нейтралізації.

Стійке небажання засудженого відповідати на запитання означає відсутність емоційного контакту, і, відповідно, зацікавленості в його налагодженні. В цьому випадку, психологу необхідно коректно завершити бесіду фразою типа: "Чи можемо ми про це поговорити наступного разу?"

Якщо спілкування з засудженим вдалося, і мету бесіди було досягнуто, засудженого запрошують до подальшого співробітництва.

У разі виникнення неузгодженості деяких результатів діагностики з висновками повторної індивідуальної бесіди, які мають суттєве значення для організації подальшої психологічної роботи з особою, психологом може бути запропоновано засудженому пройти додаткове діагностування.

На підставі результатів діагностики та проведеної бесіди психолог складає психологічну характеристику на засудженого та заповнює відповідний розділ індивідуальної

програми соціально-психологічної роботи із засудженим та, при необхідності, заповнює психологічну картку профілактичного обліку засудженого.

На підставі аналізу особистісних якостей засуджених психолог також готує обґрунтовані пропозиції щодо їх розподілу до відділень соціально-психологічної служби та зайнятості працею.

1) Результати психологічного вивчення новоприбулих засуджених та рекомендації щодо їх розподілення до відділень і працевлаштування, психолог заносить у журнал психологічного вивчення засуджених, які прибули до установи (додаток);

З метою усунення випадків нерозуміння психологами різних установ умовних скорочень даних психологічного обстеження (при переведенні засудженого в іншу установу), психологу установи виконання покарань рекомендується, надсилаючи матеріали психологічного обстеження засудженого до іншої виправної колонії, додавати роз'яснення умовних скорочень та вказувати використану методику.

Скорочення застосовуються при веденні документації, але не при написанні психологічних характеристик та рекомендацій.

Психотерапевтичні сеанси із новоприбулими засудженими проводяться, як правило, у кімнаті психоемоційного розвантаження для засуджених. Вони повинні бути спрямовані на поліпшення загального психофізіологічного стану та зменшення агресивності, тривожності, збентеженості засудженого.

Отже, робота психолога із засудженими на дільниці КДіР надає можливість отримати необхідну інформацію про їх особистість, підвищити адаптивні можливості новоприбулих, розподілити їх по відділеннях СПС з урахуванням рівня розвитку особистісних якостей та оперативної обстановки в УВП.

Прогнозування індивідуальної та групової поведінки ув'язнених та засуджених (вторинна психодіагностика)

Від діагностики, особливо в психології, очікують не тільки якісного опису явища і навіть не оцінки, а скоріше передбачення характеру і результату розвитку явища психіки, що зацікавило. Всіх більше цікавить не стільки те, що є, скільки те, що буде. Діагностика і проводиться не заради інтересу, а для вирішення конкретної проблеми людини: консультації, корекції, терапії. Уже на стадії інтерпретації психодіагностичного матеріалу очікується елемент передбачення, імовірнісного прогнозування.

Практична цінність діагнозу полягає в можливості здійснення на його основі прогнозу. Психодіагност має розуміти внутрішні закономірності психологічної структури особистості, співвідносити наявні ресурси людини як суб'єкта життєдіяльності і його власні прагнення, вимоги зовнішнього середовища (соціального оточення специфіки діяльності).

Діагноз може встановлюватися на різних рівнях.

1) **Симптоматичний**, або **емпіричний** – обмежується констатацією певних особливостей або симптомів, на підставі яких безпосередньо будуються практичні висновки. Виявляючи певні індивідуально-психологічні особливості, дослідник не може вказати на їх причини і місце в структурі особистості. Такий діагноз не є науковим, оскільки встановлення симптомів не приводить до діагнозу.

2) **Етіологічний** рівень – враховується не лише наявність певних характеристик і особливостей (симптомів) особистості, але й причини їх виникнення.

3) Типологічний рівень – визначається місце і значення виявлених характеристик в цілісній, динамічній картині особистості, загальному психічному житті клієнта. Психологи зазвичай обмежуються першим рівнем, а про психологічну психодіагностику та її методи говорять в зв'язку з способами виявлення і виміру.

Зауважимо, що прогноз не може бути здійснений виключно на основі результатів тестів, не тільки через їх обмеженість, але й тому, що дані тестування мають бути доповнені релевантними психодіагностичній задачі об'єктивними відомостями, зокрема і щодо особливостей соціального середовища.

Отже, психологічний прогноз визначають як обґрунтовані твердження відносно вірогідності прояву певної поведінки або виявлення певних ставлень (Зімбардо, Герінг, 2004). Для того, щоб точно спрогнозувати майбутню поведінку, дослідник повинен мати правильне пояснення причин різних форм поведінки. Причинний прогноз має враховувати умови соціального середовища і можливість зміни суб'єктом своєї поведінки. При цьому зміна поведінки може залежати як від мотивації та активності самого суб'єкта (зокрема, від схильності до ризику), так і від варіантів відповідної ситуації (наприклад, від ступеню її невизначеності, складності тощо).

В пенітенціарній психології очевидною метою прогнозу є передбачення особливостей поведінки й особистісних змін в умовах позбавлення волі та їх впливу на подальший вибір життєвого шляху ув'язненого. Зазначимо, що прогноз – це не просто передбачення, а спеціальний його вид, що відрізняється високим ступенем наукового обґрунтування. В контексті психодіагностичного прогнозу технологія містить, з одного боку, якісний матеріал комплексної психодіагностики особистості, з іншого, регресійні перетворення даних з врахуванням особливостей цільової групи. Були спроби створити відповідні психодіагностичні методики («Базова оцінка прогнозу» (Base Expectancy Score; Gottfredson & Bonds, 1961), «Опитувальник для оцінки рівня нагляду» (Level of Supervision Inventory; Andrews, 1982), «Шкала оцінки статистичної інформації про рецидиви»), однак у вітчизняній психології вони не набули поширення.

В найбільш загальному вигляді проблема прогнозу формулюється в такий спосіб. Маються результати певного дослідження, які містять психологічні дані, виміряні в момент часу, і значення деякого цільового параметру. Потрібно, спираючись на виміряні значення спрогнозувати значення цільового параметру. Змістовно це може бути прогноз успішності адаптації, дисциплінованості, психічного здоров'я, інших аналогічних цільових ознак. У такому випадку виходять з припущення, що досліджуваних існує зв'язок між значенням цільових і психологічних ознак.

Основною моделлю, яку використовують в теперішній час для прогнозування будь-якого специфічного явища психіки, є модель, що являє собою значення цільової ознаки у вигляді лінійної й адитивної комбінації оцінок особистісних факторів і факторів спрямувань, нахилів.

Очевидно, що віддалену перспективу можна будувати тільки на стійкій основі. Але явища психіки являють собою постійно змінні утворення і їх не можна описувати набором фіксованих параметрів. Динаміка, мінливість і розвиток зумовлюють складну детермінованість. Тому прогнози «прив'язують» до певних ситуацій. Прогнозування у таких випадках буде визначатися типом адаптивної реакції системи в широкому значенні цього слова. Спеціалісти вважають що індивідуальне прогнозування можливе не більше, ніж на 2-3 роки (довготривалий прогноз), середній прогноз – 1-1,5 років, короткочасний – до 6 місяців.

В пенітенціарній психології прогнозування є важливим практичним завданням. Однак надійної психотехнології прогнозу рецидиву злочинної поведінки так і не розроблено. Вважається, що індивідуальне прогнозування злочинної поведінки вимагає тривалого вивчення поведінки засудженого, врахування його мотивів і вчинків не лише в останній час, але й за тривалий період минулого. При чому мова йде не про однозначний прогностичний висновок, а

лише про варіанти можливої майбутньої поведінки. Тому при індивідуальному прогнозуванні задача зводиться до встановлення факторів, що визначають найбільш вірогідний варіант майбутньої поведінки.

В кримінології розроблено дві теоретико-методологічні моделі побудови прогнозу: клінічна й актуарна.

Клінічні прогнози передбачають складний дедуктивний процес, в ході якого психологи використовують спеціальну підготовку або клінічний досвід для інтерпретації та інтеграції результатів психологічних тестів. Традиційною є процедура клінічної оцінки, коли спеціаліст-психіатр або психолог проводить бесіду з правопорушником, проглядає його справу і використовує тести, а потім формує судження відносно ризику, використовуючи власні знання і досвід в оцінці зібраної інформації. Однак точність такого передбачення залежить, по-перше, від накопиченого професійного досвіду спеціаліста на конкретних вибірках засуджених; по-друге, від надійності предикторів прогнозу (чи дійсно вони впливають на появу рецидиву); по-третє, від надійності критеріїв (адекватності психодіагностичного матеріалу).

Актуарні прогнози спираються на використання математичних розрахунків відповідних статистичних таблиць. На першій стадій відбувається відбір факторів, які імовірно здійснюють вплив на рецидив кримінальної поведінки, а потім розраховується частота їх зустрічальності у сукупності осіб, що раніше здійснювали правопорушення. На другій стадії сполученню несприятливих ознак ставиться у відповідність кількість осіб, що повторно здійснили злочин. Таким чином встановлюється детермінацій на «вага» в сполученні факторів. Зібравши дані по конкретному засудженому, їх можна проінтерпретувати, спів ставляючи з нормативними взірцями (прогнозні таблиці за показниками ризику певної поведінки). Актуарний прогноз настільки точний, наскільки правильні використані емпірико-статистичні показники, на

які він спирається. Недоліками актуарних методик є, по-перше, можливість якісного складу засуджених і умов соціального середовища; по-друге, інформація фрагментарно охоплює історію особистого життя індивіда і недостатньо враховує зміни в ситуативних обставинах та їх вплив на засудженого; по-третє, залежить від досвідченості спеціаліста. Тому цей підхід «не працює» по відношенню до тих, хто здійснює злочин вперше або має невеликий досвіт протиправних дій. Середні кореляції цих оцінок з оцінками небезпечної поведінки складали: 0,20 – для психіатрів, 0,17 – для психологів, 0,12 для персоналу закладів.

Серед виділених ключових предикторів: вид злочину, вид приговору, тип злочинця, його сімейний стан, ставлення сім'ї до злочинця, його соціальна характеристика, попередня робота, попереднє місце проживання, число приятелів, властивості особистості, прогноз психіатра (Оулін); попередня судимість, алкоголізм, окреме проживання з одним із батьків, батьківський дім в промисловому районі, найбільш тривалий строк роботи на одному робочому місці (Г. Шнайдер). В дослідженні М.Г. Дебольського (2007) психологічних чинників, що впливають на здійснення повторного злочину, були виділені наступні: емоційне благополуччя (здатність справлятися зі стресом, депресією); рівень практичного інтелекту (здатність справлятися з повсякденними життєвими проблемами); ставлення до інших людей (здатність поставити себе на місце інших, емпатія); самоконтроль (здатність контролювати імпульсивність) і ставлення до режиму і свого злочину.

Вітчизняні юристи (А.Ф. Зелінський, Л.В. Кондратюк) успіх прогнозування рецидиву кримінальної поведінки пов'язують з трьома групами факторів. До першої відносять особистість засудженого: його переконання, риси характеру, професія, трудові навички, загальноосвітній та культурний рівень, поведінка під час відбування покаран-

ня, строк покарання, ставлення до злочину, покарання і праці, наявність позитивних зв'язків з зовнішнім світом; до другої – умови життя після звільнення: наявність житла, прописки, родини і гарних взаємин в ній, роботи, трудового стажу, тактика працівників поліції; до третьої – умови, в яких знаходився засуджений в закладі УВП: його статус в неформальній стратифікації ув'язнених, ступінь сформованості у нього «тюремного синдрому».

В останній час набула поширення методика «Система оцінки правопорушників», розроблена у Великій Британії Тюремною службою і службою пробації. В останній час вона активно рекомендується до використання міжнародною організацією «Міжнародна пенітенціарна реформа». Ця система спрямована та те, щоб оцінити: 1) оцінити, наскільки вірогідно те, що правопорушник буде засуджений повторно; 2) визначити і класифікувати потреби, що стосуються протиправної поведінки, а також включити основні особистісні характеристики і когнітивно-поведінкові проблеми; 3) оцінити ризики нанесення серйозної шкоди, ризик для окремої особи та інші ризики; 4) допомогти керувати ризиком шкоди; 5) зв'язати оцінку з планом виконання покарання; 6) визначити необхідність проведення подальших оцінок спеціалістами; 7) вимірювати зміни, що відбуваються в період покарання. На думку розробників програми, прогнозна оцінка – це процес, який триває протягом усього часу виконання покарання, тобто вона повинна використовуватися для оцінки правопорушників в різні моменти відбуття покарання і спостереження за змінами їх поведінки. Вона реалізується шляхом збору інформації від групи осіб, що працюють як спеціалісти із засудженим.

Є.О. Дядченко (2014) запропонувала інтегративну модель, що об'єднує методологію клінічного і актуарного підходів. Вона вважає, що ключовими факторами успішності прогнозу повторного рецидиву кримінальної поведінки

є: 1) характер взаємодії в сім'ї; 2) освіта та професійна діяльність і умови виконання конкретних соціальних ролей; 3) характер взаємин з членами референтних груп; 4) специфіка сприймання персоналу закладів УВП ДКВС і ставлення до міри покарання; 5) особливості криміногенного потенціалу особистості.

Відповідно для вторинної психодіагностики вона рекомендує використовувати такий комплекс методів: 1) біографічний метод – для виявлення значущих соціально-демографічних і кримінально-психологічних даних, а також для підбору методик, що забезпечать виявлення ситуаційних факторів ризику формування деструктивного потенціалу особистості; 2) спостереження – для отримання додаткової інформації про вплив конфліктних ситуацій на поведінку засудженого, виявлення ситуативних передумов та умов здійснення рецидивних злочинів; 3) «фокусоване інтерв'ю» – для розширення відомостей про дитинство, близьких родичів, друзів, а також про середовище, в якому знаходився засуджений, ставлення до роботи, інтереси, перенесені захворювання і травми; 4) анкетування – для вивчення оцінки своєї протиправної поведінки, виявлення наміру і ступеню відповідальності особистості за здійснений злочин; 5) комплекс психодіагностичних методик. Є.О. Дядченко вважає, що найбільш доцільними є наступні: 1) п'ятифакторний особистісний опитувальник (NEO-FFI) – для виявлення базових рис особистості; 2) індивідуально-типологічний опитувальник (ІТО) Л.М. Собчик – для виявлення індивідуально-типологічних особливостей і оцінки ступеню адаптивності, зокрема при різному ступені стресових станів; 3) опитувальник «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Г. Келлермана і Х.Р. Конте з метою виявлення типів психологічного захисту; 4) тест-опитувальник акцентуацій характеру Шмішека – для виявлення гіпертрофованої вираженості комплексу особистіс-

них рис, що зумовлюють вразливість по відношенню до певних впливів і утруднюють адаптацію в специфічних ситуаціях; 5) Шкала психологічного благополуччя К. Ріфф – для виявлення здатності особистості бути суб'єктом власного розвитку і відповідати за свою поведінку; 6) опитувальник цінностей Шварца – для вивчення особливостей ціннісно-нормативної структури на рівні нормативних ідеалів та індивідуальних пріоритетів; 7) тест сенсожиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва з метою вивчення осмисленості життя, виявлення зв'язку рівня усвідомлення відповідальності за злочинні дії з оцінкою ступеню стійкості антисоціальної спрямованості особистості.

Тести можуть бути підібрані відповідно до специфіки конкретної особистості. Наприклад, може виникнути потреба з'ясувати як особа справляється з повсякденними проблемами. В дослідженнях показано, що правопорушники проявляють недостатність когнітивних здібностей, негнучкого мислення, відсутність самоконтролю і імпульсивність, високу агресію, нездатність поставити себе на місце іншої людини. Також важливо враховувати ситуативні змінні, здатні спровокувати ескалацію кримінальної поведінки.

Отже, прогноз поведінки особи є складною задачею, яку неможливо вирішити тільки силами психолога УВП та СІЗО. Необхідна співпраця персоналу та науково обґрунтований алгоритм дослідницької роботи.

Рекомендована література:

1. Галян І. Психодіагностика. К.: Академія, 2011. 464 с.

2. Дуткевич Т.В., Савицька О.В. Практична психологія: Вступ до спеціальності. К.: Центр учбової літератури, 2010. 256 с.

3. Каліна Н.Ф. Психотерапія: навч. пос. К.: Академвидав, 2010. 280 с.

4. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика / За ред. Т.С. Яценко. К.: Вища школа, 2008. 342 с.

5. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика: навч. пос. Н.: Ніка-Центр, Эльга-Н, 2010. 400 с.

6. Кузікова С.Б. Основи психокорекції: навч. пос. К.: Академвидав, 2012. 320 с.

7. Основи психотерапії / за ред. К.В. Седих, О.О. Фільц. К.: Академвидав, 2016. 192 с.

8. Павленко Т. Путями подсознания (метафорические карты в психологическом консультировании). К.: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2016. 50 с.

9. Поліщук С.А. Методичний довідник з психодіагностики. К.: Університетська книга, 2019. 442 с.

10. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів. К.: Книга, 2018. 134 с.

11. Практикум із групової психокорекції: підр. К.: Слово, 2015. 752 с.

12. Скребец В.А. Психологическая диагностика: підр. К.: МАУП, 2001. 152 с.

13. Скрипник Н.І. Практикум з групової психокорекції: навч.-мет. пос. Умань: ПП Жовтий О.О., 2016. 100 с.

14. Тітов І. Елементи практичної психометрики. К.: Кондор, 2018.

РОЗДІЛ 4
КОНСУЛЬТАТИВНА РОБОТА ПСИХОЛОГА УВП ТА СІЗО

4.1. Особливості психологічного консультування засуджених та ув'язнених
4.2. Етичні принципи психологічного консультування
4.3. Етапи ведення та основні техніки психологічного консультування
4.4. Специфіка консультування окремих категорій клієнтів

4.1. Особливості психологічного консультування засуджених та ув'язнених

Психологічне консультування є галуззю практичної психології, яка пов'язана з наданням фахівцем-психологом безпосередньої психологічної допомоги людям, що її потребують. Воно спрямоване на підтримку особистості, яка розвивається, і є частиною роботи практичного психолога. Термін «консультація» походить від латинського *consultare,* що означає радитися, турбуватися. Метою психологічного консультування є турбота про особистість, яка перебуває в безперервному процесі становлення і росту. Консультування допомагає людині адекватно сприймати себе, інших і життєві ситуації, змінювати систему внутрішньоособистісних і міжособистісних взаємин. У вітчизняній психології загальноприйнятим є розуміння психологічного консультування як виду психологічної допомоги здоровим людям у складній життєвій ситуації.

Психологічне консультування в умовах позбавлення волі є специфічним, оскільки ситуація для засудженого є надзвичайно стресовою; існує вплив асоціальних лідерів; звичні стосунки терапевтичного альянсу неможливі. Оскільки основний постулат психологічного консультування – добровільність і усвідомленість – порушується, звичні методи психологічного консультування неефективні. В зв'язку з

цим використовуються специфічні методи, адаптовані до пенітенціарного середовища: стимулювання мотивації зміни поведінки; корекція емоційних порушень; методи саморегуляції; методи когнітивного переструктурування; методи гальмування небажаної поведінки; методи формування позитивної поведінки.

Головна складність психоконсультаційної роботи полягає в тому, що на перших етапах психологічної допомоги людина опирається змінам, незважаючи на виражені негативні наслідки своєї поведінки. Тому зазвичай типовий ланцюжок дій психолога виглядає таким чином: формування мотивації на соціальну адаптацію → корекція конкретних форм негативної поведінки → стимулювання особистісних змін → створення сприятливих психологічних умов для особистісних змін.

Механізм, що забезпечує можливість здійснити попередній збір інформації про засудженого, є запис на консультування. Отримавши заявку, психолог складає соціально-психологічний портрет ув'язненого або вносить зміни в наявні дані (п. 2.1). При діагностиці проблеми і встановленні контакту використовується достовірна інформація про засудженого. Вірогідна інформація залучається у випадку, коли психолог сумнівається в суті проблеми засудженого або не може інтерпретувати певні явища і факти, впираючись виключно на достовірну інформацію. Тобто вона необхідна для підтвердження або спростування гіпотез психолога і само діагнозу засудженого. В ході аналізу попередньої інформації психолог окреслює коло найбільш ймовірних проблем засудженого, які він і винесе на обговорення. Також увага звертається на провідні мотиви, цінності, інтереси, референтні групи засудженого, інформація про які допоможе встановити контакт із засудженим.

Метою психологічного консультування є турбота про особистість, яка перебуває в безперервному процесі стано-

влення і росту; допомога клієнтові в усвідомленні його проблеми та в пошуку шляхів і способів її якнайшвидшого розв'язання. Ця мета передбачає виконання таких *завдань*:

по-перше, психолог має уважно вислухати клієнта. Важливість цього аспекту діяльності консультанта підкреслюється в усіх відомих працях із психологічного консультування. Максимально терпляче, з використанням спеціальних прийомів вислуховування клієнта допомагає психологові не лише близько ознайомитися з ним та його проблемою, а й допомагає клієнтові краще усвідомити свою ситуацію, дає йому полегшення і, в результаті, значною мірою визначає ефективність консультативної роботи;

по-друге, у процесі консультування психолог розширює уявлення клієнта про себе, свою конкретну життєву ситуацію, про навколишню дійсність. Саме так здійснюється корекційний вплив психолога на клієнта, внаслідок чого останній починає по-новому бачити й оцінювати свою ситуацію, формулює альтернативні варіанти поведінки в ній;

по-третє, психолог проводить консультацію, і при цьому має на увазі, що його клієнт – здорова людина, яка відповідає за себе і свої стосунки з оточенням. Але досягти того, щоб сам клієнт узяв на себе відповідальність за те, що з ним відбувається, – нелегке завдання, оскільки клієнти психологічної консультації, як правило, звинувачують у своїх життєвих труднощах когось іншого.

Типовими цілями консультаційної роботи в умовах установи виконання покарань є наступні:

– формування конструктивної мотивації (позитивних цінностей, орієнтації на виконання соціальних вимог і самозбереження);

– інтеграція індивідуального досвіду;

– вдосконалення саморегуляції;

– підвищення стресостійкості і розширення ресурсів особистості;

– напрацювання життєво важливих вмінь;

– усунення або зменшення проявів дезадаптивної поведінки;

– розширення соціальних зв'язків і позитивного соціального досвіду особистості;

– підвищення рівня соціальної адаптації.

Більш конкретними задачами психологічного впливу на особистість можуть виступати:

– усунення дефіциту в поведінковому репертуарі;

– посилення адаптивної поведінки;

– ослаблення або усунення неадекватної поведінки;

– усунення виснажливих реакцій тривоги;

– розвиток здатності розслаблюватися;

– розвиток здатності самоствердж уватися;

– розвиток ефективних соціальних навичок;

– розвиток здатності до саморегулювання.

Види психологічного консультування розрізняють за:

а) тривалістю роботи (разова консультація, короткострокове консультування, середньо-тривале консультування);

б) орієнтованістю допомоги (на дорослого, дитину, сім'ю, працівників тощо);

в) характером допомоги (просвітницько-рекомендаційна, діагностична, власне психологічна).

У реальній практиці перелічені видові ознаки тісно пов'язані між собою: тривалість роботи, її зорієнтованість дуже часто залежать від характеру допомоги, який зі свого боку визначається особливостями проблеми клієнта. Тому опис видів психологічного консультування доцільно здійснювати, узявши за основу якусь одну з ознак. У цьому випадку такою ознакою буде тривалість роботи.

На думку І. Цимбалюка, приблизно 35 % із загальної кількості звернень становлять консультації, які включають одну-дві зустрічі, 40 % – такі, що складаються з трьох-семи

зустрічей, і лише в 10 % випадків зустрічі тривають упродовж року.

Як бачимо, значну частину випадків психологічної допомоги складає разове та короткострокове консультування. Це пояснюється не лише професійними потребами, а й особливостями клієнтів, котрі не мають культуральних стереотипів, що б спонукали їх до тривалої регулярної роботи з психологом, спрямованої на глибоку перебудову їхнього внутрішнього світу. Отож, психологи УВП та СІЗО мають бути готовими до проведення консультативної роботи у досить стислі строки.

Разова консультація. Вона проводиться у випадках, коли більш тривала робота з людиною з якихось причин виявляється недоцільною або неможливою. Тривалість її – 45–60 хвилин.

Така консультація відбувається, по-перше, тоді, коли клієнт звернувся до психологічної служби помилково, оскільки йому насправді потрібна медична, юридична чи соціальна допомога.

Короткотермінове консультування. Цей вид психологічної допомоги здійснюється упродовж трьох-чотирьох зустрічей, кожна з яких триває приблизно годину.

Типовим варіантом такої роботи є випадки, коли клієнт потребує консультації просвітницько-рекомендаційного або діагностичного характеру. Досвід показує, що такі консультації проводяться переважно для молодих людей, що збираються брати шлюб; молодих сімей, які переживають перші труднощі в подружньому житті; батьків, котрі відчувають безпорадність у вихованні дітей; для підлітків та юнаків, які бажають краще пізнати себе, визначитися професійно.

В усіх цих випадках консультування будується на основі психодіагностичного обстеження клієнта, а інколи і його близьких.

Середньотривале консультування. Цей вид психологічної допомоги включає 10–15 зустрічей. Як правило, про-

довження зустрічей з клієнтом і перехід від короткотермінового консультування до середньо-тривалого і далі означають, що розпочинається більш глибока психокорекційна чи психотерапевтична робота.

Умови результативності психологічного консультування. П'ять головних умов, що забезпечують результативність психологічного консультування. Дійсність психологічної проблеми клієнта. Наявність у психолога-консультанта відповідної фахової підготовки і досвіду проведення психологічного консультування. Достатня тривалість психологічної консультації. Можливість розбіжностей між психологом-консультантом і клієнтом про суть і вирішення проблеми клієнта, дії психолога-консультанта у випадку таких розбіжностей. Необхідність дотримання клієнтом рекомендацій, даних психологом-консультантом. Сприятливі умови для проведення психологічного консультування.

Оцінка ефективності консультування може здійснюватися декількома способами:

1. Об'єктивна оцінка за допомогою вхідної і постконсультативної діагностики. Цей спосіб використовується тоді, коли психологу необхідно продемонструвати результати своєї роботи.

2. Суб'єктивна оцінка, що спирається на зворотний зв'язок з боку клієнта. В цьому випадку психолог робить висновок про ефективність консультування в результаті відповідей клієнта на питання типу «Що змінилося у сприйманні складної ситуації?».

3. Суб'єктивна оцінка, що спирається на спостереження психолога за поведінкою клієнта. Якщо психологу помітні позитивні зміни, бажано повідомити про це клієнта.

Зокрема:

- ослаблення напруженості на першій стадії інтерв'ю;
- розширення репертуару когнітивних схем;
- зміна поведінки за рахунок нового емоційного досвіду, отриманого під час зустрічей;

- засвоєне чи усвідомлене ставлення клієнта до нових форм поведінки.

4.2. Етичні принципи психологічного консультування

Можна виділити наступні принципи психологічного консультування:

Принцип добровільності означає, що зазвичай клієнт сам звертається до психолога, оскільки суб'єктивно відчуває труднощі у своєму житті, сам прагне допомоги і шукає її, тобто він мотивований до прийняття психологічної допомоги.

Принцип доброзичливого і безоцінного ставлення до клієнта визначає виявлення теплоти й поваги, уміння прийняти клієнта таким, яким він є, не оцінюючи і не засуджуючи його норми і цінності, стиль життя, поведінку.

Повага до клієнта та його проблеми виявляється і в реалізації іншого принципу психологічної допомоги – *забезпечення конфіденційності зустрічі*. Цей принцип означає, що психолог зберігає в таємниці все, що стосується клієнта, його особистих проблем і життєвих обставин (за винятком випадків, коли йдеться про загрозу для життя і здоров'я клієнта чи інших людей, про що психолог має повідомити відповідні установи і про що клієнта попереджають на початку роботи).

Принцип професійної вмотивованості консультанта свідчить, що він захищає інтереси клієнта, а не інших осіб чи організацій, не приймає сторону жодного з учасників конфлікту, уникає упередженого ставлення.

Ще одним важливим принципом є *відмова психолога від порад і рецептів*, оскільки він не може брати на себе відповідальність за життя іншої людини; його завданням, як уже зазначалося, є посилення відповідальності клієнта за те, що з ним відбувається, спонукання його до активності в аналізі проблеми, у пошуку виходу з кризи.

Консультантам під час роботи рекомендується дотримуватися наступних правил.

1. *Правило унікальності:* не буває двох однакових клієнтів і ситуацій консультування. Людські проблеми тільки зовні можуть здаватися схожими, однак оскільки вони виникають, розвиваються, існують в контексті унікальних людських життів, то і самі проблеми в дійсності є унікальними. Тому кожна консультативна взаємодія унікальна і неповторна.

2. *Правило динамічності:* в процесі консультування клієнт і консультант постійно змінюються відповідно їх ставлень; в психологічному консультуванні нема статичних ситуацій.

3. *Правило відповідальності:* найкращим експертом власних проблем є клієнт, тому при консультуванні слід допомогти йому прийняти на себе відповідальність за рішення його проблем. Р. Кочюнас акцентує увагу спеціалістів на тому, що бачення власних проблем клієнтом не менше, а можливо, і більше важливе, ніж уявлення про них консультанта.

4. *Правило безпеки:* в процесі консультування відчуття безпеки клієнта важливіше, ніж вимоги консультанта. В консультуванні недоцільно досягати мети «будь-якою ціною», не звертаючи увагу на емоційний стан клієнта.

5. *Правило професійної компетентності і включеності:* прагнучи допомогти клієнту, консультант повинен «підключити» всі свої професійні і особистісні можливості, однак в кожному конкретному випадку він не повинен забувати, що він всього лише людина і тому не здатний повністю відповідати за іншу людину, за її життя і труднощі.

6. *Правило нестабільності:* не слід очікувати безпосереднього ефекту від кожної окремо взятої консультативної зустрічі – рішення проблем, а також успіх консультування не схожі напряму, що рівномірно піднімається вгору. Це процес, в якому помітні покращання змінюються погіршеннями, тому що самозміна вимагає багатьох зусиль і ризику, які не завжди в не відразу завершуються успіхом.

7. *Правило професійних обмежень:* компетентний консультант знає рівень своєї професійної кваліфікації і власні недоліки. Він відповідальний за дотримання правил етики і роботу на благо клієнтів.

8. *Правило мультипарадигмальності:* для позначення і концептуалізації кожної проблеми можуть бути використані різні теоретичні підходи, але немає і не може бути найкращого теоретичного підходу.

9. *Правило прийняття не розв'язуваних проблем:* деякі проблеми – це сутнісні людські дилеми і в принципі не вирішувані (наприклад, проблема екзистенційної вини). В таких випадках консультант повинен допомогти клієнту зрозуміти невідворотність ситуації і змиритися з нею.

11. *Правило безоцінності:* консультант неповинен оцінювати клієнта або давати йому поради; його задача – дійти з клієнтом до рівня усвідомлення ним своєї проблеми.

10. *Правило відстороненої допомоги*: ефективне консультування – це процес, який виконується разом з клієнтом, але не замість клієнта.

4.3. Етапи ведення та основні техніки психологічного консультування

Структура психологічного консультування – сукупність технічних етапів, які проходять консультант і клієнт в процесі консультування. Ці технічні етапи не мають жорстких меж і являють собою умовний поділ, мета якого – розуміння всього процесу консультування, а не вказівка на точне дотримання встановленого алгоритму дій.

Кожен із етапів має свої *характерні особливості:*

– специфічні цілі і задачі;

– часові аспекти;

– прийоми і техніки роботи консультанта, особливості його поведінки;

– особливості поведінки і стану клієнта;

– рівень емоційної наповненості і глибина почуттів.

Свою структуру має як весь процес консультування в цілому, що передбачає динаміку зустрічей на початку, всередині, і в кінці консультування, так і кожна окрема сесія в середині консультування.

Еклектична модель містить наступні технічні етапи:

І. етап дослідження проблем клієнта, що передбачає:

– *встановлення контакту з клієнтом,* або *раппорта,* який визначається як *приєднання* консультанта до клієнта через *відображення його емоцій,* поведінки, жестів, особливостей мовлення тощо, що відбувається, як правило, на *інтуїтивному рівні;*

– *формування* клімату *обопільної довіри*

– *підтримку й емпатію* з боку консультанта і відсутність критики;

– *заохочення клієнта на вираження почуттів* і поглиблений розгляд проблеми ним самим;

ІІ. *етап двовимірного визначення проблем*, що містить:

– *уточнення* різних аспектів проблеми клієнта *до розуміння суті проблеми* консультантом і клієнтом з *однієї точки зору,* тобто консультант повинен зрозуміти проблему клієнта так, як *сам клієнт сприймає її,* і *не вносити* в це розуміння *своїх інтерпретацій* і гіпотез;

– *визначення проблеми конкретним поняттям,* фразою, щоб клієнт *згодився* з таким визначенням;

– у випадку *виникнення труднощів* в точному визначенні проблеми – повернення *на стадію уточнення і прояснення;*

ІІІ. *етап ідентифікації альтернатив,* що містить:

– *обговорення всіх можливих альтернатив рішення проблеми* спільно з клієнтом;

– *спонукання клієнта до самостійного продукування альтернатив,* ненав'язування власних рішень проблеми;

IV. *етап планування,* що містить:

– *порівняння, аналіз і критичну оцінку* обраних рішень з точки зору попереднього досвіду клієнта та його внутрішньої, суб'єктивної і об'єктивної готовності до їх здійснення;

– *усвідомлення складності* і невирішуваності деяких проблем;

– *складання плану* реалістичного вирішення проблеми;

– розроблення способів *прогнозування наслідків* при використання певного рішення;

V. *етап діяльності,* що містить:

– послідовну *реалізацію обраного плану* дій;

– *врахування і аналіз* всіх можливих *факторів, що здатні здійснити вплив на результат* дій клієнта: різні обставини, часові та емоційні витрати;

– *обговорення можливості* часткової або повної *невдачі і способів реагування* і дій клієнта в такому випадку, підведення клієнта до *усвідомлення невдачі як* не кінцевого результату запланованих дій, а *можливості отримати зворотний зв'язок* і змінити, *скоректувати намічений план* дій;

VI. *етап оцінки і зворотного зв'язку,* що містить:

– *оцінку* клієнтом *спільно* з консультантом *отриманого результату* і рівня досягнення поставленої мети;

– *узагальнення* досягнутих результатів;

– *аналіз плинної ситуації* і в результаті прийняття рішення про *завершення* консультування або виявлення можливих більш *глибоких проблем* і повернення *на попередні стадії роботи.*

Якщо виділити типові техніки, які використовуються на кожному етапі консультування, отримаємо таку схему.

Таблиця 4.1.

Етапи консультативної бесіди

Етап	**Тривалість**	**Діяльність психолога**	**Прийоми роботи**
Знайомство з клієнтом і початок бесіди	5-10 хвилин	Демонстрація доброзичливості і зацікавленості, підба-	раппорт; підлаштування; самопрезентація;

		дьорювання клієнта, надання паузи в межах 45-60 секунд для акліматизації клієнта, власне знайомство з клієнтом, надання інформації клієнту про процес консультування, узгодження можливості аудіо - і відеозапису або присутності інших осіб	укладання соціального контракту
Розпитування клієнта Підетап: Формулювання консультативних гіпотез Підетап: перевірка консультативних гіпотез	25-35 хвилин	Емпатичне слухання, безоцінне прийняття концепції клієнта на етапі розпитування, структурування бесіди, осмислення того, що говорить клієнт	спостереження; емпатичне слухання і емоційна підтримка; віддзеркалення; перефраз;
		Робота з конкретними ситуаціями, стимулювання клієнта на опис власних почуттів і почуттів інших людей, знаходження причини, що лежить в основі проблеми клієнта	уточнюючі запитання; повторення; резюмування
Здійснення впливу Підетап Корекція установок клієнта Підетап Корекція поведінки клієнта	10-15 хвилин	Виражене неприйняття попередніх способів поведінки в проблемних ситуаціях, установка на пошук нових, більш конструктивних способів поведінки, що відповідають ситуації	інтерпретація; конфронтація; резюмування; рефлексія; саморозкриття психолога
		Допомога клієнту у формулювання можливих альтернатив звичній поведінці, їх аналіз і критична оцінка з метою вибору найбільш ефективного варіанту, роз-	перебирання альтернатив рішення проблем клієнтом; формулювання рекомендацій; пошук критеріїв оцінки успішності; здійснення пси-

		роблення детального плану його застосування	хокорекційних впливів
Завершення консультативної бесіди (оцінка ефективності)	5-10 хвилин	Підведення підсумків бесіди, обговорення питань, що стосуються подальших стосунків клієнта з психологом, прощання психолога з клієнтом	підведення підсумків бесіди (коротке узагальнення); обговорення подальших кроків; домашні завдання

Слід зауважити, що вищенаведена структура є схематичною, рішення, яку саме техніку застосовувати вирішує консультант залежно від запиту клієнта, його особливостей і конкретної ситуації.

Для встановлення контакту при першій зустрічі, якщо раніше засуджений не отримував психоконсультаційної допомоги, психологу варто: акцентувати увагу засудженого на конфіденційності отримання допомоги, показати свою зацікавленість в клієнті, у вирішенні його проблеми, продемонструвати власні особистісні якості, що позитивно сприймаються засудженими, і професійну компетентність. Для засуджених, що не мають досвіду роботи з психологом, ефективна демонстрація обізнаності про найбільш значущі особи і сфери («Наскільки я знаю, Ви …»), а також у вигляді викладу об'єктивної інформації до отримання від засудженого відповіді «так».

Встановлення контакту з засудженими, що раніше отримували психологічну допомогу доцільно проводити за допомогою актуалізації позитивних згадок про розв'язану проблему і задовільний процес взаємодії з психологом, а також прояву інтересу до плинних проблем (зацікавленість проявляється без акценту на ймовірну проблему у вигляді загальних питань, але з найбільш значущих тем, сфер життєдіяльності: «як твої справи …», «як твоя родина»). При встановленні контакту психологу варто пам'ятати, що він може сприйматися засудженими неоднозначно. З одного бо-

ку, як співробітник закладу, з іншого – як спеціаліст, що здатен надати допомогу. В більшості випадків засуджені сприймають психолога яке співробітника, оцінюючи його з точки зору уявлення про різні категорії персоналу («правильних – неправильних», «сильних – слабких»). Сприймання засуджених переломлюється через стереотипи, переважно негативні. Тому задача психолога на першому етапі – якомога повніше відповідати «позитивним» стереотипам засудженого. Така поведінка дає змогу клієнту сприймати ситуацію консультування як «знайому» і безпечну, знизити тривожність, пов'язану з новизною психоконсультаційної ситуації.

При першому зверненні засудженого за психоконсультаційною допомогою найбільш ефективно зарекомендувала себе позиція первинної відповідності поведінки психолога УВП стереотипу «правильний, сильний співробітник», від якої в результаті заняття засудженим правильної (з повагою і відкритої) позиції психолог може перейти в розряд «гарна людина і компетентний спеціаліст».

На організацію процесу надання психоконсультаційної допомоги засудженому впливає загальний невисокий інтелектуальний рівень клієнтів-засуджених. В зв'язку з цим ускладнюється збір інформації про проблему засудженого , яка має бути діагностовано достатньо повно та усвідомлюватися клієнтом.

Встановлення проблеми це процес поглиблення конкретизації: 1) спочатку потрібно запропонувати засудженому викласти бачення проблемної ситуації в цілому;

2) потім попросити розповісти про найбільш вірогідну проблемну сферу (найбільш вірогідні причини та умови виникнення проблеми);

3) якщо засудженому це зробити складно, необхідно поставити конкретні питання з проблеми;

4) при утрудненні і в цьому випадку слід у формі твердження зробити припущення із поставлених запитань.

Потрібно, щоб засуджений уявляв свою проблему і в цілому, і в деталях. Якщо клієнт зміг дати адекватну картину проблеми в цілому, то потрібно йти вниз за рівнем деталізації. У випадку, якщо він відповів лише на конкретне твердження, то знов слід поетапно підніматися до першого рівня, створюючи у засудженого цілісне бачення проблеми.

Встановлення позитивного емоційного контакту з клієнтом називається *раппóртом*. Охайний зовнішній вигляд, приязний вираз обличчя, дотримання соціальної зони спілкування сприяє встановленню довірчих стосунків.

Техніки, які використовуються на етапі контакту:

– візуальний контакт;

– приєднання – психолог віддзеркалює зміну пози і жестів клієнта в процесі бесіди, повторюючи за ним, але так, щоб клієнт цього не помітив; також консультант має прагнути підлаштуватися під ритм дихання клієнта, тобто дихати приблизно в тому ж ритмі, що і клієнт (не постійно, а час від часу);

– перефраз: передається основна суть невеликих епізодів розповіді, бажано своїми словами;

– техніки конгруентної комунікації:

- підтримуюче слухання: кивання, використання вигуків: так-так, ось як тощо;

- активне слухання: проговорюються останні слова співрозмовника з інтонацією незавершеності.

На етапі контакту ставляться питання: Навіщо? І що? І що тоді? Для чого?

Що ми знаємо про клієнта до контакту	*Дії психолога на етапі контакту*
Переживає проблему	Розуміння і прийняття
Недостатньо засобів для розв'язання проблеми	Відповідність образу професійного психолога
Відчуває тривогу, страх, побоювання	Використання міфів і розповідей про схожі випадки
Потребує конкретної поради	Розподіл відповідальності

Для зняття емоційної напруги найчастіше використовуються техніки *емпатійного слухання*. Його мета – показати, що консультант намагається показати клієнту, що він його чує і розуміє. Консультант підбадьорює і схвалює клієнта, виражаючи свою згоду кивками або репліками типу «Так», «Звісно», «Продовжуйте». Роль емоційної підтримки виконує і невербальна поведінка консультанта: доречний кивок головою, посмішка або співчуття, що виражене очима, мімікою, нахил тіла вперед, віддзеркалення певних рухів. Задача емпатійного слухання полягає в достатньо глибокому, емоційному розумінні клієнта. Воно досягається шляхом ототожнення консультантом себе з клієнтом, але водночас психолог залишається в своїй ролі і продовжує міркувати над тим, що йому говорить клієнт. Психолог-консультант, вживаючись в образ клієнта, переживає і відчуває те. Що він говорить, намагається зрозуміти не себе в образі клієнта, а клієнта в його власному образі. Емпатійне слухання передбачає точне відображення переживання, почуття, емоцій співрозмовника з вербалізацією і демонстрацією їх розуміння і прийняття. «Погляд», слово або "жест" мають говорити клієнту: "Я з Вами", "Все нормально, Ви можете говорити все, що Ви хочете".

Важливо спостерігати за тим, яким чином співвідносяться вербальна і невербальна поведінка консультанта і клієнта. Для консультанта дуже важливо, яку невербальну поведінку він буде демонструвати в процесі розмови з клієнтом (як він привітається, як проведе його на місце тощо).

Консультанту слід прагнути дотримуватися таких умов фізичного перебування разом:

– бути у відкритій позі;
– час від часу нахилятися до клієнта;
– підтримувати контакт очей з клієнтом;
– бути розслабленим.

Необхідно спостерігати за зміною невербальної поведінки клієнта в ході бесіди, оскільки саме воно відображає зміни емоційного стану людини, яка звернулася до консультанта за допомогою. Важливо звертати увагу на невідповідність вербальної і невербальної поведінки, так як вона надає додатковий матеріал для аналізу.

Способи, які може використовувати консультант для демонстрації емпатії клієнту:

– паузи, мовчання;

– відображення почуттів клієнта, коли консультант ідентифікує певне почуття клієнта і говорить йому про це («Мені здається, що зараз ви відчуваєте»);

– інтерпретація, яка адекватна ситуації та своєчасна;

– метафора, казка, притча тощо;

– саморозкриття консультанта;

– віддзеркалення невербальних проявів в поведінці клієнта і підлаштування під них.

Найчастіше в консультаційному процесі використовуються *запитання*. Існують такі види питань, що використовують в консультуванні:

1)закриті питання, мають наступні характеристики:

- передбачають коротку однозначну відповідь клієнта, який підтверджує або заперечує думку консультанта (відповідь «так / ні»; приклад: «Ви колись відчували гнів по відношенню до …»);

- орієнтовані на отримання фактичної інформації, відомості про життя клієнта («Скільки разів за останній час ви …»);

2)відкриті питання мають наступні характеристики:

- передбачають розгорнуту відповідь на питання;

- орієнтовані на «просування» клієнта в його проблемі і обговорення його почуттів («З чого б ви хотіли розпочати сьогодні?», «Які почуття ви зараз відчуваєте?»);

- орієнтовані на формування у клієнта відповідальності за бесіду та дослідження ним свого внутрішнього світу, установок, почуттів, думок, поведінки, цінностей тощо;

- часто використовуються на початку консультативної зустрічі, оскільки дають можливість розпочати бесіду і зняти тривожність у клієнта;

- орієнтовані на спонукання клієнта продовжувати або доповнити сказане раніше;

- спонукають клієнта проілюструвати свої проблеми прикладами, що сприяє більш глибокому усвідомленню і розумінню ним своєї проблеми;

- спонукають клієнта звернути увагу на свої почуття, усвідомити та прийняти їх, налагодити більш глибокий контакт з самим собою;

Ivey (1971) виділяє основні моменти консультування, коли використовуються відкриті питання:

1. Початок консультаційної зустрічі (З чого ви б хотіли сьогодні розпочати? Що відбулося за той тиждень, поки ми не бачились?).
2. Спонукання клієнта продовжувати або доповнювати сказане (Що ви відчули, коли це трапилось? Що ще ви хотіли б сказати про це? Чи можете щось додати до того, що вже сказали?).
3. Спонукання клієнта проілюструвати свої проблеми прикладами, щоб консультант міг їх краще зрозуміти (Чи зможете ви розповісти про конкретну ситуацію?).
4. Зосередження уваги клієнта на почуттях (Що ви відчуваєте, коли розповідаєте мені? Що відчували тоді, коли все це відбулося з вами?)

Не всім клієнтам подобаються відкриті питання, у деяких вони підвищують відчуття загрози і збільшують неспокій. Це не значить, що від таких питань слід відмовитись, але їх потрібно ретельно формулювати і ставити в підходящий час, тоді є шанси отримати відповідь.

3) парадоксальні питання мають наступні характеристики:

– орієнтовані на «просування» клієнта в своїй проблемі, формування у нього декількох точок зору на проблему;

– провокування у клієнта сумнівів в тих істинах, які він вважає очевидними, з тим, щоб він зрозумів, наскільки ці істини є «його» істинами і настановами, а не принесені ззовні (інтроектовані);

– підштовхування клієнта до переосмислення деяких своїх рішень, поведінки тощо;

– для постановки такого питання консультант використовує конструкцію «А чому б вам не …?», «А що було б, якби …?»

Правила використання питань у психологічному консультуванні:

- будь-яке питання має бути грамотно сформульоване і поставлене в підходящий час – не раніше і не пізніше. В іншому випадку консультант може не отримати на нього відповідь або спровокувати у клієнта реакцію захисту;

- слід уникати надмірного опитування клієнта, оскільки це може призвести до того, що клієнт перекладе відповідальність за процес консультування і його результати на консультанта, а також може відчути тривогу. Якщо опитування стає основною технікою консультування, то останнє перетворюється в допит або слідство. Клієнт виходить з кабінету з відчуттям, що його не зрозуміли, і він не стільки приймав участь в консультативному контакті, скільки був допитаний;

- консультант завжди повинен розуміти, навіщо він ставить певне питання, яка його мета і що він сподівається почути у відповідь;

- якщо питання поставлене, необхідно вислухати і проаналізувати відповідь, неможна ставити «пустих» питань «для галочки», оскільки це може сформувати у клієнта відчуття механістичності процесу та емоційної незалученості консультанта в цей процес;

- необхідно слідкувати за тим, щоб бесіда не переросла в обмін питаннями-відповідями і не втратилося її емоційне забарвлення;

- питання «хто?», «що?» носять характер фактологічних, тобто орієнтовані на збір життєвих фактів клієнта, хоча своєчасність і контекстуальність такого питання може мати користь для розуміння клієнтом суті своєї проблеми, поведінки або почуттів;

- питання «чому?» часто викликають тривожність у клієнта і провокують його на стандартну відповідь, що спирається на раціоналізацію, хоча поставлене в потрібний момент питання «чому?» може допомогти клієнту розширити свою точку зору на проблему;

- питання «як?» орієнтовані на внутрішній світ людину і дають змогу консультанту і клієнту глибше зрозуміти проблеми, себе, своєї поведінки;

- будь-які питання, що ставить консультант, мають дві мети:

1)сам консультант може прояснити проблему та особистість клієнта і глибше зрозуміти його;

2)підштовхує клієнта на більш глибоке усвідомлення своєї проблеми, почуттів, своєї особистості;

– консультант не повинен задавати декілька питань одночасно, оскільки це може ввести клієнта в стан неспокою через незнання, на яке питання відповідати, і в результаті не буде отримано відповіді на жодне з поставлених питань або вони будуть формальними (Як ви розумієте проблему? Чи думали ви про свою проблеми раніше?);

– не слід ставити одне й те ж питання двічі підряд, але в різних формулюваннях. Клієнту стає неясно, на який із варіантів потрібно відповідати. Подібна поведінка консультанта, свідчить про його тривогу. Консультант має «озвучувати» тільки кінцеві варіанти питання. Якщо консультант не отримав відповіді на поставлене питання через опір клі-

єнта, то йому слід змінити формулювання і поставити це питання пізніше, але не підряд, попередньо проаналізувавши причини опору клієнта;

– питання, які ставить консультант, не повинні містити в собі відповіді, тобто вони мають бути побудовані таким чином, щоб спонукати клієнта до розмірковування, а не підказати йому «правильну» відповідь. Наприклад, стандартне питання «У вас все добре?» може через небажання або страх клієнта аналізувати свій стан спровокувати стандартну відповідь «так». Краще запитати: «Як ваші справи вдома?» Клієнти часто використовують можливість дати невизначену відповідь: «Непогано». Консультанту потрібно уточнити відповідь іншим питанням типу: «Що для вас значить «непогано»?» Це дуже важливо, оскільки часто в одні й ті ж поняття ми вкладаємо різний зміст.

На початковій стадії рекомендується сполучення відкритих і закритих питань, тобто відкриті питання поступово доповнюються закритими, а також перефразуванням і сумуванням, що дає змогу консультанту зберігати контроль над ходом бесіди.

На наступному етапі питання спрямовані на уточнення ідей, що виникли у консультанта (Коли саме у вас вперше виникло відчуття, що вона нездорова? Що ви відчуваєте тоді, коли … (це відбувається)?). Важливий момент – перевірка існування конкретної емоційно навантаженої події (Що саме змусило вас звернутися за допомогою саме зараз?). Інколи, коли сам клієнт не може пояснити, важливо консультанту спробувати для себе відповісти на це питання.

На цьому етапі можна використовувати прийом прояснення. Це дослідження разом з клієнтом всього невизначеного, неясного, загадкового, суперечливого або незавершеного в представленій інформації. *Прояснення* називається такий перший, когнітивний, крок, коли все, що клієнт каже, не ставиться під сумнів, але обговорюється,

щоб з'ясувати, що з цього випливає, і оцінити, наскільки він сам розуміє свою проблему чи наскільки відчуває замішання перед тим, що залишається неясним.

Приклад 1: тепер я хотів би більше дізнатися про вас як про людину. Про те, як ви бачите себе, як, на вашу думку, вас сприймають оточуючі, про все, що за короткий час допомогло б мені отримати про вас ясне уявлення.

Приклад 2: розкажіть, будь ласка, про людей, які багато важать в вашому житті. Спробуйте розказати про них щось так, щоб я за короткий час, який є в нашому розпорядженні, міг собі їх ясно уявити.

Конфронтація в консультуванні визначається як будь-яка реакція консультанта, що суперечить поведінці клієнта. Частіше за все протистояння буває спрямоване на подвійну поведінку клієнта: виверти, «ігри», хитрощі, вибачення, «пускання пилу в очі», тобто на все те, що заважає клієнту побачити і вирішити свої наявні проблеми. Конфронтацією добиваються показу клієнту способів психологічного захисту, що використовуються в прагненні пристосуватися до життєвих ситуацій, але які пригнічують, обмежують становлення особистості. В центрі конфронтації зазвичай виявляється стиль міжособистісного спілкування клієнта, що відображається в консультативному контакті. Консультант звертає увагу на прийоми, за допомогою яких клієнт намагається уникнути обговорення важливих в консультуванні тем, викривлює нагальність своїх життєвих ситуацій і т.п. Клієнту вказують на щось в його діях, що він не усвідомлював або вважав цілком природним, але що консультант сприймає як щось неадекватне, що суперечить іншій інформації або бентежить.

George і Cristiani (1990) виділяють три основні випадки конфронтації в консультуванні:

1. Конфронтація з метою звернути увагу клієнта на суперечності в його поведінці, думках, почуттях, або між

думками і почуттями, намірами і поведінкою і т.п. В цьому випадку можна говорити про дві ступені конфронтації. На першій констатується певний аспект поведінки клієнта. На другій – суперечність частіше за все виражається словами «але», «однак». На відміну від інтерпретації при конфронтації прямо вказується на причини і джерела суперечностей. Конфронтацією такого типа намагаються допомогти клієнту побачити саму суперечність, яку він раніше не помічав, не хотів або не міг помітити.

2. Конфронтація з метою допомогти побачити ситуацію такою, яка вона є в дійсності, всупереч уявленню про неї клієнта в контексті його потреб і трактування її зручним для себе способом.

3. Конфронтація з метою звернути увагу клієнта на його ухиляння від обговорення деяких проблем.

Конфронтація є складною технікою, що вимагає від консультанта витонченості і досвідченості. Вона часто сприймається як звинувачення, тому можлива до використання лише при достатній взаємній довірі, коли клієнт відчуває, що консультант розуміє його і турбується про нього.

Важливо розуміти обмеження конфронтації.

1. Конфронтацію неможна використовувати як покарання клієнта за неприйнятну поведінку. Це не засіб вирazу консультантом ворожості.

2. Конфронтація не призначена для руйнування механізмів психологічного захисту. Її призначення – допомогти клієнту розпізнати способи, якими він захищається від реальності. Стиль психологічного захисту багато що говорить про особистість клієнта, і тут важливіше розуміння, а не руйнування, яке дратує клієнта і викликає його опір. Перед використанням техніки конфронтації важливо розібратися в захисних механізмах і спитати себе:

– Як глибоко вкоренилися і наскільки довго діють ці механізми?

– Які мотиви особистості ховаються за психологічним захистом?

– Що відбулося б без механізмів психологічного захисту?

3. Конфронтацію неможна використовувати для задоволення потреб або самовираження консультанта. Консультування – не та ситуація, де консультант повинен демонструвати свою мудрість і силу з метою самозвеличення. Задача консультанта – не перемогти клієнта, а зрозуміти його і надати допомогу. Неправильне використання техніки конфронтації часто свідчить про те, що в процесі консультування спе5ціаліст вирішує особисті проблеми.

Правила використання конфронтації:

- Необхідно ретельно охарактеризувати зміст неадекватної поведінки клієнта і його контекст, однак не варто все висловлювати одночасно.

- Детально викласти клієнту та його близьким наслідки суперечливої поведінки, зокрема і в процесі консультування.

- Допомогти клієнту знайти способи переборення його проблем.

Конфронтація з клієнтом в жодному разі не повинна бути категоричною. Бажано частіше використовувати фрази: «мені здається», «будь ласка, спробуйте пояснити», «якщо я не помиляюсь», які виражають певний сумнів консультанта і пом'якшують тон конфронтації.

Конфронтація вимагає такту і терпіння, це не агресивне вторгнення в психіку клієнта і не рух до поляризації взаємин з ним.

Найбільш поширена техніка консультування, незалежно від теоретичної орієнтації консультанта, – *перефраз*. Цю техніку рекомендується використовувати у тих випадках, коли не зовсім зрозумілий зміст або послідовність дій і подій, про які говорить клієнт.

Перефраз полягає в тому, що консультант виражає думку клієнта іншими словами. Мета перефразування – самому сформулювати повідомлення мовця для перевірки її точності, дати клієнту зрозуміти, що його слухають і розуміють.

Фраза консультанта в цьому випадку може починатися з наступних слів: "Як я зрозумів Вас...", "Якщо я правильно розумію, Ви говорите...", "На вашу думку...", "Ви думаєте...", "Ви можете виправити мене, якщо я помиляюсь, я зрозумів...", "Іншими словами, Ви вважаєте..." тощо. При перефразуванні нас має цікавити думка або ідея, а не установка співрозмовника чи його почуття. Потрібно вміти виразити чужу думку своїми словами, оскільки буквальне повторення може образити клієнта і тим самим стати на заваді в спілкуванні.

Перефразування найбільш прийнятне на початку консультування, тому що спонукає клієнта більш відкрито обговорювати свої проблеми. Однак воно недостатньо поглиблює бесіду, Ivey (1971) виділяє три основні цілі перефразування:

– показати клієнту, що консультант дуже уважний і намагається його зрозуміти;

– викристалізувати думку клієнта, повторюючи його слова в зжатому вигляді;

– перевірити правильність розуміння думок клієнта.

Правила перефразування:

1. Перефразовується головна думка клієнта

2. Не можна викривлювати або замінювати сенс твердження клієнта, а також додавати щось від себе.

3. Потрібно уникати "попугайства", тобто дослівного повторення висловлювання клієнта, бажано думки клієнта виражати своїми словами.

Гарно перефразована думка клієнта стає коротшою, яснішою, конкретнішою, а це допомагає клієнту самому зрозуміти, що він хотів сказати.

На початку консультування перефраз використовується як парафраз, коли консультант повторює фразу клієнта, використовуючи інші слова, але зберігаючи початковий сенс висловлювання і розставляючи необхідні акценти. В цьому випадку ціллю використання цього прийому є уточнення консультантом розуміння проблеми клієнта і водночас підведення самого клієнта до більш глибокого розуміння своєї проблеми.

В середині консультування, коли сформований рапорт і знятий початковий спротив клієнта, перефраз використовується як альтернативний погляд на проблему. В цьому випадку мета перефразу – розширення у клієнта його бачення проблеми і знаходження позитивних сторін. Консультант так змінює сенс висловлювання клієнта, щоб був сформований новий, позитивний варіант бачення проблеми, який до цього клієнт не бачив. Наприклад, тривога і переживання клієнта про те, що його звільнили з роботи, означає для нього виключно негативні наслідки, оскільки вказує на його професійну неспроможність. Тоді як консультант, використавши прийом перефразування, може вказати на позитивні сторони цієї події, наприклад на нові можливості в іншій компанії.

Пізнання і відображення почуттів клієнта є однією з найголовніших технік консультування. Ці процеси більше, ніж техніка, вони – обов'язкова складова стосунків двох людей. *Відображення почуттів* тісно пов'язане з перефразуванням висловлених клієнтом думок – різниця лише в тому, що в останньому випадку увага зосереджується на змісті, а при відображенні почуттів – на тому, що скрите за змістом. Бажаючи відобразити почуття клієнта, консультант уважно вислуховує його зізнання, перефразує окремі твердження, але орієнтується і на почуття, виражені клієнтом в зізнаннях.

«Віддзеркалення» почуттів (або режим психотерапевтичного дзеркала) – це процес, в межах якого консультант позначає словами ті почуття і переживання, які він чує в

словах клієнта. В основі цього процесу лежить емпатія. Важливо при цьому уникати приписування клієнту власних почуттів і установок.

Відображаючи почуття, ми показуємо, що розуміємо стан мовця, а також допомагаємо йому усвідомити його емоційний стан. Вступні фрази можуть бути такими: «Мені здається, що ви відчуваєте …», «Ймовірно, ви відчуваєте …», «Чи не відчуваєте ви себе дещо …» тощо. Інколи слід враховувати інтенсивність почуттів: «Ви дещо (дуже, трохи) тривожитесь».

Форми можуть бути різні. Консультант може відображати почуття («Коли ви чуєте таке, це дуже образливо», «Це розбиває ваше серце»), зосередитись на невербальних проявах («У вас на очах з'явилися сльози», «Ви чуєте ваш голос?»), ставити фокусуючи питання («Чи не могли б ви більше сказати про те, що вас злить?», «Що ви відчуваєте, коли говорите це?»).

Відображаючи почуття клієнта, консультант концентрує увагу на суб'єктивних аспектах зізнань, намагаючись клієнту допомогти розібратися в своїх почуттях і (або) відчути їх повніше, інтенсивніше, глибше. Відображення почуттів означає, що консультант є неначе дзеркалом, в якому клієнт може побачити сенс і значення своїх почуттів. Відображення почуттів сприяє виникненню міжособистісного, емоційного контакту, тому що показує клієнту, що консультант намагається пізнати його внутрішній світ. Ефективне відображення почуттів допомагає клієнту краще розібратися в своїх часто суперечливих почуттях і тим самим полегшує вирішення внутрішніх конфліктів.

Бажання відображати почуття передбачає їх розпізнавання. Для цього необхідно звертати увагу на не тільки на зміст розповіді клієнта, але й на його емоційний тон, позу, вираз обличчя. Також важливо пам'ятати, що почуття можуть ховатися не лише в тому, що розказано, але і в тому,

що не розказано, тому консультант має бути чутливим до різних натяків, умовчанням, паузам.

Відображаючи почуття, слід враховувати всі емоційні реакції клієнта – позитивні, негативні і амбівалентні; спрямовані на самого себе, інших людей і консультанта. Для точного відображення почуттів важливо використовувати багато понять, що визначають різні почуттєві нюанси.

Загальні принципи віддзеркалення:

1. Консультант має якомога повніше і точніше ідентифікувати почуття як свої, так і клієнтів.

2. Не обов'язково відображати або коментувати кожне почуття клієнта – будь-яка дія консультанта має бути доцільною в контексті процесу консультування.

3. Обов'язково звертати увагу на почуття, коли вони викликають проблеми в консультуванні або можуть підтримати клієнта, допомогти йому.

В першому випадку особливо виділяються страх, тривога, злість, ворожість. Наприклад, озлобленість клієнта може блокувати нормальне спілкування, тому слід звернути його увагу на це почуття («Сьогодні ви здаєте доволі злі»), щоб обговорення сприяло позбавленню перешкод для підтримки консультативного контакту.

Таке обговорення має сенс і для клієнта, оскільки допомагає йому припустити нормальність своїх негативних почуттів, а також зменшити їх інтенсивність. Важливо допомогти клієнту виразити негативні почуття ще й тому, що самому клієнту легше контролювати відкрито виражені почуття.

В другому випадку ми надаємо клієнту емоційну підтримку. Інколи потрібно допомагати клієнтам контролювати свої почуття, особливо коли вони надто інтенсивно виражаються. Це стосується як позитивних, так і негативних емоцій.

Мета методики *відображення змісту* – допомогти клієнту вільно розповідати про проблему, вибудовувати ланцюжок власних міркувань, шукати відповіді на власні питання.

Техніка: консультант «повертає» клієнту декілька останніх сказаних слів, з тим, щоб допомогти клієнту продовжити розповідь або знайти відповіді на свої питання. Головний момент тут – інтонації, з якими говорить консультант, які мають повторювати інтонації клієнта. Важливо, щоб «віддзеркалення» не звучало як питання, оскільки це завадить клієнту вибудувати ланцюжок міркувань.

Інтерпретація – вербально виражена консультантом гіпотеза.

Гіпотеза в консультуванні – це варіант більш конструктивних позицій клієнта до своїх проблем. Для того, щоб гіпотеза консультанта підтвердилась або була спростована, необхідно обговорити 2-3 конкретних ситуації. Якщо в усіх обговорюваних ситуаціях прослідковується один і той же паттерн поведінки і переживання, гіпотезу можна вважати підтвердженою або спростованою. Тепер консультант може з впевненістю сказати, яка саме поведінка клієнта призводить до того, що в його житті виникають проблеми, як можна йому допомогти ставитися до того, що відбувається, по-іншому і відповідно поводити себе.

Інтерпретація – ключова точка процесу консультування. При інтерпретації проблеми клієнта потрібно дотримуватися ряду правил.

1. Перед етапом інтерпретації можна зробити невелику паузу в спілкуванні, яка дасть можливість консультанту відволіктися від слухання, поміркувати, зробити висновки, а клієнту дасть можливість психологічно налаштуватися на вислуховування консультанта і на конструктивний діалог з ним.

2. Важливо прослідкувати за тим, щоб при інтерпретації сповіді клієнта не були упущені якісь суттєві деталі і подробиці. Висновки про проблему клієнта і способи її рішення не повинні спиратися на суперечливі, не узгоджені один з одним факти. Суперечність в фактах неминуче проявиться і в суперечливих висновках, які випливають з цих фактів.

3. Необхідно слідкувати за тим, щоб запропонована інтерпретація фактів не виявилась однобічною, тобто щоб в ній не було явної переваги певної теорії або інтерпретації перед іншими. Будь-яка з існуючих теорій особистості або міжособистісних стосунків, яка може бути покладена в основу інтерпретації сповіді, неминуче є неповною і не враховує всі можливі факти. Для уникнення цього консультанту потрібно не тільки глибоко вивчити різні теорії особистості і консультування, але і навчитися уміло користуватися положенням різних теорій на практиці.

4. Будь-яка із сповідей, яка б вона не була за змістом, не може мати одну, єдина можливу інтерпретацію. Інтерпретацій обов'язково має бути декілька, вони мають спиратися на різні взаємно доповнюючи один одного теорії. Разом з тим, інтерпретацій не має бути надто багато, оскільки їх важко буде узгодити один з одним і в них можна буде просто заплутатися. Врешті решт, має вийти цілісна, але не одна (в теоретичному плані) трактовка проблеми. Клієнту слід повідомляти в простій, зрозумілій, а не в наукоподібній, формі самі висновки, а не теорію, на яку вони спираються.

Інтерпретації можуть бути в різних формах, як питання (Чи правильно я зрозумів, що …?, Ви хочете сказати, що …?), повторення сказаного співрозмовником (Ви говорите, що …), переформулювання думки співрозмовника (Іншими словами, ви …).

Hill виділяє 5 типів інтерпретації.

1. Встановлення зв'язків між неначе окремими твердженнями, проблемами або подіями. Наприклад, клієнту, який говорить про страх публічного виступу, низькому рівні самооцінки і труднощах у взаєминах з іншими людьми, консультант вказує на взаємозв'язок проблем та вплив на їх виникнення неадекватних очікувань і домагань клієнта.

2. Акцентування певних особливостей поведінки або почуттів клієнта. Клієнт, наприклад, постійно відмовляєть-

ся від роботи, хоча виражає бажання працювати. Консультант може сказати йому: «Ви, здавалось би, радієте можливості, яка з'явилася, однак, коли зіштовхуєтесь із неминучими труднощами, втікаєте».

3. Інтерпретація способів психологічного захисту, реакцій опору і переносу. Наприклад, можливо: «Судячи по нашій бесіді, утікання є для Вас засобом боротьби із страхом невдачі». Таким чином, тут інтерпретується психологічний захист (втікання) від тривоги (страху невдачі). Інтерпретація переносу являє собою основну техніку психоаналітичного підходу. Клієнту намагаються показати, що його минулі стосунки (зазвичай з батьком або матір'ю) заважають правильно сприймати почуття і поведінку консультанта.

4. Пов'язування теперішніх подій, думок і переживань з минулим. Тобто консультант допомагає клієнту побачити зв'язок теперішніх проблем і конфліктів з отриманими раніше психотравмами.

5. Надання клієнту іншої можливості розуміння його почуттів, думок або проблем.

Інтерпретація має проводитись з врахуванням стадії консультативного процесу. Ця техніка малопридатна на початку консультації, коли передбачається досягнення довірчих стосунків з клієнтами, але пізніше вона досить корисна для розкриття психодинаміки проблеми.

Ефективність інтерпретування в значній мірі залежить від його глибини і часу проведення. Гарна інтерпретація, як правило, не буває надто глибокою. Вона повинна зв'язуватися з тим, що клієнт вже знає. Дієвість інтерпретації також визначається своєчасністю, готовністю клієнта її прийняти. Якою б мудрою і точною не була інтерпретація – якщо вона надана в непідходящий час, ефект буде нульовим, оскільки клієнт не зможе зрозуміти пояснень консультанта.

Консультант має вміти розуміти реакції клієнтів на суть інтерпретацій. Емоційна байдужість клієнта повинно примусити консультанта подумати про відповідність інтерпретації

дійсності. Однак, якщо клієнт прореагував вороже і відразу відкинув інтерпретацію як неправдоподібну, є підстави вважати, що інтерпретації зачепила корінь проблеми.

Незважаючи на значення інтерпретування, не слід ним зловживати. Коли в процесі консультування надто багато інтерпретацій, то клієнт починає захищатися від них і опирається консультуванню. Не потрібно забувати, що консультант, як і будь-яка людина, може помилятися, тобто його інтерпретації бувають неточними або взагалі не відповідають дійсності. Тому інтерпретаційні твердження недоцільно формулювати авторитарним, категорично-повчальним тоном. Клієнту легше приймати інтерпретації, які формулюються як припущення, коли йому дозволяється відкидати їх. Краще за все інтерпретативні припущення починати словами «припускаю», «ймовірно», «чому б не спробувати подивитися ось так» тощо.

Узагальнення має такі особливості:

- виражається основна ідея декількох тверджень або довгого висловлювання клієнта;
- слугує меті систематизації думок як клієнта, так і терапевта;
- зберігає послідовність думок, що допомагає і консультанту, і клієнту не втрачати суть бесіди.

Узагальнення використовується в наступних випадках:

1. коли консультант хоче об'єднати теми декількох бесід і вивести загальні риси і спостереження;
2. коли мовлення клієнта з різних причин (хвилювання, опір, тривожність) дуже заплутана і незрозуміла;
3. як завершальний етап в обговоренні однієї теми і перехід до іншої;
4. в кінці зустрічі, щоб ще раз проговорити найбільш значущі моменти і розставити смислові акценти сесії, а також, якщо потрібно, дати клієнту завдання на проміжок між сесіями.

В узагальненні виражається основна ідея декількох мало пов'язаних між собою тверджень або довгого і заплутаного

висловлювання. Узагальнення допомагає клієнту систематизувати свої думки, згадати те, що було сказано, спонукає до розгляду значущих тем і сприяє дотриманню послідовності консультування. Якщо перефразування охоплює тільки що висловленні твердження клієнта, то узагальненню піддається цілий етап бесіди або навіть вся бесіда.

Ivey (1971) вказує ситуації, в яких частіше за все використовується узагальнення:

- коли консультант хоче структурувати початок бесіди, щоб об'єднати її з попередніми бесідами;
- коли клієнт говорить дуже довго і заплутано;
- коли одна тема бесіди вже вичерпана і намічається перехід до наступної теми або до наступного етапу бесіди;
- при прагненні надати бесіді певний напрямок;
- в кінці зустрічі при прагненні підкреслити суттєві моменти бесіди і дати завдання на проміжок часу до наступної зустрічі.

Приклади: «В цілому ви хочете сказати …?», «Отже, виходить …», «Ми поговорили про …», «Можно зробити висновок …», «Як я розумію, вашою основною ідеєю є …», «Якщо тепер підсумувати сказане вами …», «Те, що ви в цей момент сказали, може означати …».

Узагальнення може бути в двох формах:

- підведення підсумків почуттів («Спочатку ви відчували сум, потім він змінився на гнів і злість»);
- підведення підсумків змісту («Одна неприємність ішла за іншою і це було останньою краплею»).

Приклади узагальнення:

- «Підведемо підсумок того, що ми обговорювали …»;
- «Ми з'ясували, що вам не варто чекати, поки ваша дружина зміниться, вам потрібно розібратися в своїх почуттях і вирішити, що робити»;
- «Ми говорили про те, як важко допомогти вашій дружині справитися з її горем, поки ви ще не справилися із своїм»;

- «Наступного разу ми з цього і почнемо»; «Наступного розу ми поговоримо про …».

4.4. Специфіка консультування окремих категорій клієнтів

Консультування немотивованих клієнтів. Якщо людина шукає психологічної допомоги, значить вона вважає, що в її житті можливі позитивні зміни. Проте інколи люди потрапляють до консультанта не за своїм бажанням і відкидає роль клієнта. Дехто звертається до консультанта з єдиним наміром — довести, що ніхто не здатен їм допомогти. Якщо людина вважає, що вона не потребує допомоги, то вона не повинна приховувати цього від консультанта.

Як правило, в умовах пенітенціарних закладів засудженим не вистачає мотивації в процесі консультування. Така ситуація є очевидним джерелом стресу для консультанта будь-якої теоретичної орієнтації. Консультант вимушений «ліквідувати», «адаптувати» людину всупереч її бажанню. Зазвичай, адміністрація вирішує свої проблеми і трактує діяльність консультанта як покарання, перекладаючи на нього відповідальність за поведінку засудженого. Консультантові ніби говорять: «Ви повинні вміти допомогти. У Вас є можливість це довести». Більшість консультантів відчувають обов'язок «перевиховати» клієнтів. Це продиктовано їхніми ідеалами, системою цінностей, оптимістичною оцінкою своїх можливостей. Тому «немотивований клієнт – це виклик бажанню таких консультантів допомогти будь-якою ціною.

Якщо «немотивований» клієнт усе-таки вимушений з якихось причин відвідувати консультанта, то, як правило, своє небажання підтримувати консультативний контакт він виражає по-різному – пропускає зустрічі, байдужий до всього, що робиться під час консультування, відмовляється взяти на себе частину відповідальності за процес консуль-

тування. Особливо часто свій опір клієнт виражає мовчанням. Як правило, таке мовчання для консультанта буває особливо «голосним». Інколи клієнт крутить ґудзик і всім своїм виглядом засвідчує, що він просто відсиджується в кабінеті. Але може заявити прямо: «Приходити й проводити з вами час – не моя ідея».

Здавалось би, найпростіше рішення – відмова працювати з особами, котрі не мають достатньої мотивації до вдосконалення і зміни свого життя. Проте це не завжди можливо. Консультант своєю роботою не лише досягає індивідуальної мету, а й служить реалізації мети закладу. Обов'язок допомогти людині, яка цього не бажає, викликає стрес, а почасти суперечить світогляду консультанта. У таких випадках Kennedy пропонує скористатися терапією реальності, тобто за неможливості змінити обставини слід відмовитися від своїх принципів.

Відсутність мотивації або різко знижений її рівень може бути психологічною особливістю особистості даного клієнта (небажання бути об`єктом чиєї-небудь допомоги) або проявом депресивного стану. Таким клієнтам потрібно допомагати хоч чимось, не сподіваючись на швидкий та значний результат. Зустрівши немотивованого клієнта, консультант повинен прийняти його таким, яким він є, тобто як незацікавлену в консультуванні людину. Якщо консультант намагається «перемогти» примусити співпрацювати, значить він не розуміє клієнта. Небажання слід трактувати настільки ж серйозно, як і будь-яку іншу настанову: треба поставитись із розумінням, але одночасно показати, що і консультант не зацікавлений примусово працювати на благо клієнта.

Працювати з немотивованим клієнтом психологічно дуже важко. Дослідники цієї проблеми рекомендують консультанту спокійно, детально, серйозно пояснити клієнту суть та можливості психологічного консультування. Якщо консультант відчуває потребу перевиховувати такого клієнта або

психологічно тиснути на нього своєю системою ідеалів, цінностей, оптимістичним настроєм своїх можливостей, то "немотивований" клієнт кине виклик і консультанту. Якщо не намагатися допомогти клієнту будь-якою ціною й особливо проти його волі, можливо, почне змінюватися мотивація клієнта і знайдуться причини для виникнення продуктивного консультативного контакту. Для консультанта краще спокійно виконувати свої професійні обов`язки, не сподіваючись на позитивний результат. Одначе він повинен спокійно і без постійного самозвинувачення допустити і те, що немотивований клієнт лишається тільки формальним клієнтом або взагалі припинить відвідування консультацій.

Консультування агресивних ув'язнених та засуджених. Доволі часто в умовах позбавлення волі засуджені налаштовані до консультанта вороже або агресивно. Клієнту потрібно сказати, що він здається вороже налаштованим: «Ви здаєтесь чимось незадоволеними», «Ви розчаровані?», «Що трапилося?».

Причини незадоволення клієнта можуть бути різними: не подобається вигляд або слова консультанта, консультант занадто молодий тощо. Важливо зрозуміти – чи «занесена» злість в консультування чи пов'язана з тим, що консультант говорить і робить.

Інколи злість приховує тривожність. В таких випадках необхідно допомогти клієнту розібратися в його справжніх відчуттях і таким чином трансформувати ворожість. Консультант має усвідомлювати власні почуття, ідентифікувати незадоволеність, щоб ефективніше допомогти клієнту перебороти озлобленість. Слід дати клієнту можливість повніше поділитися своїми переживаннями. Існує велика різниця між озлобленістю клієнта, що виникає в процесі консультування, і прямими образами на адресу консультанта. До образ психолог в жодному разі не має залишатися толерантним, оскільки вони шкодять і самому клієнту. За-

звичай агресія до консультанта виражається непрямо. Консультант відчуває себе незручно, а засуджений чекає відповіді. В таких випадках слід, не конкретизуючи своєї позиції, просто дати клієнту можливість поділитися своїми переживаннями.

Однак у випадку неконтрольованої ворожості при виникненні небезпечної ситуації консультанту не слід демонструвати героїзм. Залишаючись спокійним і не погрожуючи клієнту, слід сказати, що агресивна поведінка неприпустима і у випадку необхідності будуть застосовані дисциплінарні заходи. В реакціях не повинна звучати ворожість. Хоча консультанту складно зберігати спокій при зіткненні з ворожістю клієнта і вислуховувати неприємні речі про себе, однак важливо пам'ятати, що відповідати ворожістю – значить провокувати ще більшу агресію. Коли на ворожість ми не відповідаємо недоброзичливістю, врешті решт ми підвищуємо взаєморозуміння, зростає співпраця в досягненні загальних цілей.

Більш поширеним випадком є прихована ворожість, яку відчуває консультант. Справитися з нею більш складно, ніж з відкритою агресивністю. Більшість клієнтів не готові до ідентифікації прихованої ворожості, і консультанту небезпечно переводити приховану ворожість у відкриту. Однак якщо у розмові з клієнтом конс3ультант відчуває недобре, він має допомогти вербалізувати його переживання, відкрито виразити їх, оскільки будь-які невиражені сильні емоції, особливо негативні, дезорганізують логічне мислення і поведінку, сприяють виникненню психосоматичних симптомів та утруднюють процес консультування.

Консультанту важливо знати причини озлоблення. Зазвичай причини приховані в життєвих обставинах клієнта. Злість «історична», тобто має своє минуле, у кожної людини неповторне. Протягом життя формується індивідуальний «стиль ворожості», тобто з'являються типові обстави-

ни, коли ми відчуваємо злість, формується спосіб реакції. Одні клієнти сердяться, коли консультант говорить владним тоном, інші – коли ясно і чітко не вказують, що їм робити, треті – коли ставиться багато особистих питань, тому що здається їм зайвою цікавістю. Схожі обставини одних клієнтів роблять ворожими, інших – ні. Консультанту важливо зрозуміти, що злість «занесена» в консультування. Інколи в конкретний момент психолог «заміщує» певну особу або ситуацію з минулого життя. Коли клієнт, особливо на початку консультації, ворожий, підозрілий, злий, консультант повинен знати, що джерело цих почуттів знаходиться всередині клієнта. Злість є універсальним почуттям, тому не варто мати ілюзії з приводу відсутності ворожості при гарному консультуванні. Вона може виникнути і виникає. Важливе інше: консультант, по відношенню до якого клієнт не може вільно виражати своє незадоволення або злість – поганий консультант.

Особливості консультування ув'язнених та засуджених з депресивними та суїцидальними намірами. Суїцидальні реакції проявляються на кількох рівнях особистісного функціонування. В афективній сфері це інтенсивні негативні емоції (тривога, самотність, відай, образа). В когнітивній сфері виникає не адаптивна концепція ситуації з песимістичною оцінкою теперішнього і майбутнього, з порушеним сприйманням часу. Порушення особистісної ідентифікації зачіпають самооцінку, знижують здатність приймати рішення, порушують впевненість в конечності афективної напруги. Поведінка часто буває імпульсивною, непродуктивною. Вважається, що період гострих суїцидальних реакцій в середньому триває близько місяця.

Головна мета невідкладної допомоги – попередити подальший розвиток реакції і замах на самовбивство. Для цього людині потрібна допомога у оволодінні ситуацією, а також корекція не адаптивних особистісних установок, що

зумовлюють розвиток кризових станів і суїцидальних тенденцій. Криза – наслідок не стільки обставин, скільки негативного ставлення до них.

Перший крок допомоги – бесіда (1,5-2 години), на якій важливо встановити контакт, досягти довіри і провести оцінку обставин і ступеню загрози суїциду. Необхідно переконати клієнта в емоційному прийнятті («Що б я міг зробити для Вас?»), заохочувати відкритий вираз думок і почуттів за допомогою емпатії, зменшувати напругу через «виговорювання».

Перший рівень загрози суїциду діагностується, коли у клієнта були суїцид альні думки ,але він не знає, як і коли він їх буде втілювати («Я так більше не можу …», «Краще б я вмер …»).

Другий рівень: у клієнта є суїцидальні думки і план, але він говорить, що не збирається вкоротити віку негайно («В мене вже є пігулки снодійного, і якщо нічого не зміниться на краще…»).

Третій рівень: клієнт збирається закінчити життя відразу після розмови. В останньому випадку (якщо загроза реальна і рішення прийняте) бесіда може бути спрямована на досягнення рішення про відтермінування його виконання.

А перших двох випадках доцільно реалізувати другий крок – інтелектуальне оволодіння ситуацією. За допомогою спеціальних питань і тверджень необхідно перебороти почуття унікальності ситуації: «Такі ситуації зустрічаються нерідко». Також за допомогою включення актуальної ситуації в контекст життєвого шляху слід зняти відчуття її раптовості і непереборності. Зменшити гостроту переживань можна зо допомогою підкреслювання, що є час на обдумування. На цьому етапі бесіди використовуються такі прийоми, як повторення змісту висловлювань, віддзеркалення і розділення емоцій, вербалізація суїцидальних переживань, пошук джерел емоцій («Що саме Вас турбує?»).

Третій крок – укладання контракту – планування дій, необхідних для переборення критичної ситуації і найбільш прийнятних для клієнта. На цьому етапі важливо перешкоджати уходу клієнта від суті кризи і від пошуку позитивних альтернатив (прийом «фокусування на ситуації»). Основні прийоми: інтерпретації (гіпотези про можливі способи вирішення ситуації); спонукання до планування і оформлення конкретного плану; тримання паузи («схвальне мовчання») з метою стимулювання ініціативи клієнта і надання необхідного часу для припрацювання.

Четвертий крок – активна психологічна підтримка і підвищення впевненості в своїх силах. Провідні прийоми: логічна аргументація, раціональне навіювання, актуалізація особистісних ресурсів. На підсумковому етапі кризової роботи варто обговорити те, яким чином переборення цієї травматичної ситуації буде корисним для переборення життєвих труднощів в подальшому.

В крайньому випадку можна спробувати переконати суїцидента в тому, що кожна людина має право розпоряджатися своїм життям, але рішення цього найважливішого питання краще відкласти на декілька днів або тижнів, щоб його спокійно обміркувати. В цілому ефективність роботи з суїцидальною поведінкою залежить від точності виявлення суїцидального ризику і мотивації суїцидальних намірів.

Результатом роботи мають бути наступні переконання клієнта:

- важкий емоційний стан тимчасовий і покращиться в ході консультативної роботи;
- інші люди в аналогічних станах відчували себе також важко, однак їх стан повністю нормалізувався;
- життя клієнта потрібне його рідним, близьким, друзям, а його ухід з життя стане для них важкою травмою.

Завдання консультанта можна сформулювати наступним чином:

Зустрічі з такими клієнтами мають бути частими. Консультант повинен звертати увагу суїцидального клієнта на позитивні аспекти його життя. Наприклад: «Ви згадували, що раніше багато чим цікавилися. Розкажіть про свої захоплення» або «Завжди є заради чого жити. Що думаєте про це?» Такі запитання допомагають клієнтові вишукати ресурси для подолання важкого стану життя.

Дізнавшись про намір клієнта вчинити самогубство, не слід панікувати, намагатися відвернути його якимось заняттям і застосувати моралізаторство («Від цього нічого не зміниться», «Чи знаєте Ви, що релігія вважає самогубство величезним гріхом?»). Така тактика лише переконує клієнта, що його ніхто не розуміє і консультант – також.

Спеціаліст повинен залучити до роботи з клієнтом між консультативними зустрічами близьких для нього людей (родичів, друзів).

За високої вірогідності самогубства слід ужити запобіжних заходів – поінформувати близьких клієнта, обговорити питання про госпіталізацію. Консультантові не завжди легко це виконати.

Клієнт починає заперечувати свої наміри і переконує, що не треба про нього турбуватися. Консультантові краще покластися на свою інтуїцію і врахувати небезпечні ознаки в поведінці клієнта, оскільки заспокійливі заяви консультанта мають – у випадку загрози вчинення самогубства – максимально вплинути на клієнта.

Консультант не повинен дозволяти клієнтові маніпулювати собою погрожуванням вчинити самогубство.

Консультант зобов'язаний не забувати, що він не Бог і, незважаючи на найкращі наміри, не завжди здатен протистояти вчиненню самогубства.

Найбільшу відповідальність за власні дії несе сам клієнт. Консультант не може повністю відповідати за клієнта. Він лише професійно відповідальний за попередження ре-

алізації суїцидальних намірів. Однак незаперечна аксіома – якщо клієнт насправді хоче покінчити з життям, ніхто не здатен зупинити його. Як відзначає Kennedy, «ми говоримо «так» життю клієнта, але ж повинні бути готовими до того, що деякі клієнти все-таки скажуть своєму життю «ні».

Працюючи з людьми, що мають суїцидальні прояви, особливо важливо проявляти делікатність і поважати право особистості на власний вибір. Парадоксальність ситуації превенції суїциду полягає в тому, що у світлі сучасних гуманістичних поглядів будь-яка доросла людина дійсно має право розпоряджатися своїм життям на власний розсуд, але інші люди при цьому мають право допомогти їй переглянути своє рішення.

Консультант має дослівно, у письмовій формі, документувати свої дії, щоб у випадку нещастя міг довести собі й іншим, що діяв професійно і вжив усіх заходів для того, щоб запобігти катастрофі.

Під час першого контакту після невдалого акту самогубства пріоритетними є унікальність ситуації й самопочуття «самогубця-невдахи». Людина, яка випробувала максимальну напругу душевних сил, розуміє, що не померла, але обставини, що призвели до спроби піти з життя, залишилися. Момент «пробудження» – початок нового етапу життя цієї особи. Тому важливо, який вплив буде вписаний у чистий аркуш свідомості клієнта. Час першого контакту не повинен обмежуватися, клієнтові слід дозволити висловитися.

Від консультанта, котрий зустрічається з таким клієнтом, вимагається непідробна віддача всіх своїх душевних сил. Ідеться про дещо більше, ніж обов'язки консультанта. Після спроби вчинення самогубства клієнт максимально чутливий і дуже вразливий, він ясно відчуває внутрішній стан консультанта. На першій стадії не слід починати обговорення основного конфлікту і поступово можна перейти до причин психосоматичного змісту самогубства. Кон-

сультування має бути спрямованим на зменшення тривоги й безнадійності. Стадія одужання починається, коли клієнт може повернутися до свого попереднього оточення. У другій стадії, як, до речі, і після повного одужання, можливе повторення суїцидальних намірів.

Крім надання кризової допомоги, доцільна подальша робота, орієнтована на більш глибокі особистісні зміни – поственція і вторинна інтервенція. На цьому етапі можливе застосування різних методів і методик. Гарно зарекомендували себе позитивна і когнітивна психотерапія, йоготерапія, арт-терапія, духовна психотерапія.

Рекомендована література

1 Вовканич М.Д. Технології соціально-психологічної роботи з клієнтами, які схильні до суїциду. Ужгород, УНУ, 2002. 122 с.

2. Курс інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення з виховних колоній: практичний посібник для використання в роботі центрів соціально-психологічної реабілітації засуджених виховних колоній / [Т. П. Авельцева, Т. В. Голишкіна, О. В. Вакуленко, О. Б. Янчук]; під заг. ред. С.І. Скокова, О.Б. Янчука. Київ, 2003. 200 с.

3. Курси з розвитку соціальних та життєвих навичок для ув'язнених: практичний базовий посібник для персоналу з підготовки до звільнення / Мартін Седдон, Алла Шуть. Рада Європи, 2017. 86 с.

РОЗДІЛ 5
ПСИХОКОРЕКЦІЙНА РОБОТА ПСИХОЛОГА УВП ТА СІЗО

5.1. Поняття про психокорекцію, напрямки, види та особливості проведення
5.2. Психокорекційна робота психолога в установах виконання покарань
5.3. Реалізація корекційних програм роботи із засудженими
5.4. Методологічні засади проведення тренінгових занять в умовах позбавлення волі

5.1. Поняття про психокорекцію, напрямки, види та особливості проведення

Термін «психологічна корекція» з'явився в СРСР в70-ті рр., коли психологи почали активно працювати в сфері психотерапії, а по положенню, нею могли займатися тільки лікарі. Сьогодні ситуація змінилася, поняття ж залишилося і існує в потрійному змістовому наповненні:

- синонім психотерапії;
- діяльність, в якій вирішуються задачі психопрофілактики;
- система психологічного впливу для попередження або перебороння відхилень в розвитку і поведінці дитини (прийнято в освіті).

Корекція (за Л. Олійник) – здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та інтелектуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи.

Психокорекційна практика націлена на психокорекцію певним чином сформованої психіки, яка, можливо, має деструктивні особливості.

Корекція – це внесення поправок не в процес, а в явище, якому притаманна статичність. Спостерігаються незбігання процесу виховання з процесом психокорекції, покликаним нівелювати деформацію особистості, оптимізувати її стосунки з оточенням. Проте и психокорекція, й виховання зорієнтовані на розвиток особистості, хоча вони й різняться в методах і засобах досягнення цілей. Виховання ближче до прямого внесення поправок у поведінку, й лише побічно позначається на структурних особливостях психіки вихованців, таких, як настановлення, переконання тощо. Результативність виховання перебуває в залежності від пластичності психічних процесів.

Психокорекційний же процес має відродити пластичність, мобільність психічної організації суб'єкта й тому зорієнтований на вивчення статичних якостей психіки та виявлення їхніх дисфункцій. Психокорекція слугує відродженню та розвиткові лабільності й пластичності особистісних якостей суб'єкта. Там, де виховання наштовхується на необхідність переробки. "перековки" певних особливостей психіки, воно єднається з процесом психокорекції.

Поняття "виховання" стосується передовсім дітей, а психокорекція – дорослих.

Ще одна суттєва відмінність психокорекції від виховання полягає в тому, що виховний процес у цілому пов'язаний з впливом на суб'єкта, психокорекція ж передбачає процес "разом із суб'єктом" – взаємодію та рівність позицій.

Психологічна корекція – тактичне втручання в процеси психічного й особистісного розвитку людини з метою виправлення (корекції) відхилень цих процесів.

Психологічна корекція – метод комплексного психологічного впливу на мету, мотиви й структуру поведінки суб'єкта, а також на розвиток певних психічних функцій: пам'яті, уваги, мислення.

Психологічна корекція – система заходів, спрямована на виправлення психологічних ускладнень, порушень або

поведінки, за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу.

Зараз у вітчизняній психології існує певна плутанина при використанні термінів «психокорекція» і «психотерапія» – часто їх ототожнюють, використовують як синоніми. На Заході, говорячи про надання психологічної допомоги, в основному використовується термін психотерапія, в радянській педагогіці і психології – корекція, оскільки психотерапія в СРСР розвивалась як галузь медицини (медична психологічна і психіатрична допомога).

Психолог – спеціаліст з базовою психологічною освітою, що володіє методами оцінки психічних явищ і методами психологічної корекції.

Психотерапевт – спеціаліст з вищою медичною освітою, що надає психологічну допомогу при розв'язуванні проблем, пов'язаних з психічним здоров'ям, але не з психопатологією.

На даний момент існує два погляди на проблему співвідношення психокорекції і психотерапії:

Психотерапія і психокорекція – різні види надання психологічної допомоги. Перший розуміється як система лікувального впливу на психіку, а через психіку – на весь організм та поведінку хворого (В. Кондратенко). Тобто психотерапія – лікування людей, чий психологічний стан знаходиться за межами норми. Психокорекція – робота з виправлення окремих психічних властивостей, рис тощо – психокорекція і психотерапія відрізняються глибиною впливу на особистість.

Психокорекція – один з видів психотерапевтичної роботи.

Виділяють наступні специфічні риси психологічної корекції, що відрізняють її від психотерапії.

Психокорекція орієнтована на клінічно здорових людей, що мають в повсякденному житті психологічні труд-

нощі, проблеми, скарги невротичного характеру, а також тих, що ставлять перед собою мету особистісного зростання або зміни якості життя.

Корекція орієнтована на здорові сторони особистості незалежно від ступеню порушення.

Психологічна корекція частіше має справу з теперішнім і майбутнім людей, що звернулися за допомогою.

Психокорекція зазвичай будується як середньострокова процедура (на відміну від консультування (в середньому до 15 зустрічей) і деяких видів довготривалої психотерапії).

Головна відмінність психокорекції від впливів, спрямованих на психологічний розвиток людини, полягає в тому, що психокорекція має справу з вже сформованими якостями особистості або видами поведінки і спрямована на їх перероблення, тоді як головна задача розвитку полягає в тому, щоб при відсутності або недостатньому розвитку сформувати потрібні психологічні якості.

Основними етапами психокорекційної роботи є наступні:

– Що є? – Психодіагностика і постановка психологічного діагнозу – точки відліку корекційної роботи – відображає тісний взаємозв'язок корекції і психодіагностики;

– Що повинно бути? Визначення норми і прогнозу (може бути частиною психологічного діагнозу);

– Що потрібно зробити? Створення психологічної (психолого-педагогічної) корекційної програми;

– Реалізація корекційної програми;

– Аналіз її ефективності. Заключна психодіагностика.

*Поняття норми. Види норм***:**

Статистична норма: нормальним є те, що знаходиться в межах середньої величини (приклад: методика Сандри Бьом про маскулінність). Переваги: легко вираховується, нею легко маніпулювати; вона відповідає припущенню, що більшість людей нормальні. Недоліки: наявність протилежних значень по відношенню до норми; в ході історичного

розвитку змінюються уявлення про ненормальне (абнормальне). Неможна абнормальне прирівнювати до патології (інтелект вище середнього – патологія?).

Функціональна норма – нормальним є те, що забезпечує нормальне функціонування, адаптацію. Ця норма більше використовується при аналізі соціальних відносин, вона індивідуальна.

Ідеальна норма – оптимальний спосіб існування особистості в оптимальних соціальних умовах. Це не середнє, а взірець того, до чого індивід наближається (приклад: профілі випускників навчальних закладів).

Душевне здоров'я як норма – це інтеграція особистості та її динамічна рівновага. Проявляється у ставленні до себе, до інших і до життя в цілому.

Критерії нормальності:

Суб'єктивна задоволеність.

Сформована ідентичність.

Інтегральність.

Автономність.

Адекватне сприймання дійсності.

Адекватна самооцінка.

Сильна толерантність до фрустрації.

Резистентність по відношенню до стресу (опірність).

Прийнятна соціальна адаптація.

Оптимальне самоствердження (не за рахунок інших і не ціною саморуйнування).

Критерії абнормальності:

Теоретичні:

психіатричний діагноз;

розміщення в психіатричну лікарню;

суб'єктивне переживання нещастя;

соціальна дезадаптація;

результати об'єктивного психологічного обстеження.

Прагматичні:

тривожність, неспокій;

химерність;

нездатність виконувати свої обов'язки.

Існує два шляхи наближення до норми, які відносно незалежні:

Орієнтація на усереднені уявлення для вирішення подібних задач, тобто пошук універсальних технологій (орієнтація на закономірності, опора на психометричні дані, звернення до людей в цілому).

Орієнтація на індивідуальні можливості вдосконалення людини. Це засвоєння теоретичного підходу, який дасть можливість побудувати індивідуалізовану програму. Необхідний збір індивідуальної психологічної інформації, використання клінічних методів.

Психологічне здоров'я як ідеальна норма розвитку людини. Психологічне здоров'я – динамічна сукупність психічних властивостей людини, що забезпечують гармонію між потребами індивіда й суспільства, що є передумовою орієнтації особистості на виконання своєї життєвої задачі.

Узагальнений «портрет» психологічно здорової людини.

Це людина спонтанна і творча, життєрадісна і весела, відкрита, що пізнає саму себе і навколишній світ не тільки розумом, але й відчуттями, інтуїцією. Вона повністю приймає саму себе і при цьому визнає цінність і унікальність оточуючих її людей. Така людина покладає відповідальність за своє життя перш за все на саму себе і робить висновки стосовно несприятливих ситуацій. Її життя наповнене сенсом, хоча вона не завжди формулює його для себе. Вона знаходиться в постійному розвитку і сприяє розвитку інших людей. Її життєвий шлях може бути не зовсім легким, а іноді доволі тяжким, але вона прекрасно адаптується до умов життя, що швидко змінюються. Що важливо — вона вміє знаходитися в ситуації невизначеності, довіряючи тому, що буде з нею завтра.

Ключові слова для опису психологічного здоров'я:

«Гармонія» чи «баланс». Перша за все це гармонія між різними складовими самої людини: емоційними і інтелектуальними, тілесними і психічними тощо. Але це також і гармонія між людиною і навколишніми людьми, природою, космосом. При цьому гармонія розглядається не як статичний стан, а як процес.

Життєву задачу при цьому можна розглядати як те, що необхідно зробити для оточуючих саме конкретній людині з її здібностями і можливостями. Виконуючи життєву задачу, людина відчуває себе щасливою, навпаки – глибоко нещасною.

Саморегульованість – можливість адекватного пристосування як до сприятливих, так і до несприятливих умов. Традиційно вважається, що людина завжди готова до сприятливих ситуацій, і вони не потребують особливої напруги. Однак, спостерігаючи за випробуванням «мідними трубами», можна поспостерігати за людьми, що швидко досягли соціального і економічного успіху: вони нерідко платять за це суттєвими порушеннями психологічного здоров'я. Стосовно несприятливих обставин, то потрібно не тільки протистояти їм, але і використовувати їх для самозміни, для зростання і розвитку.

Основна функція психологічного здоров'я — це підтримування активного динамічного балансу між людиною і навколишнім середовищем в ситуаціях, що вимагають мобілізації ресурсів особистості.

Компоненти психологічного здоров'я:

Позитивне самоставлення і ставлення до інших людей. Цьому відповідає як абсолютне прийняття самого себе при достатньо повному знанні себе, так і прийняття інших людей незалежно від статі, віку, культурних особливостей тощо. Безумовною передумовою цього є особистісна цілісність, а також уміння прийняти своє «темне начало» і вступити з ним

в діалог. Крім того, необхідними якостями є вміння розгледіти в кожному з оточуючих «світле начало, навіть якщо воно не одразу помітне, за можливості взаємодіяти саме з цим «світлим началом» і дати право на існування «темному началу» в іншому індивідууме також, як і в собі.

Особистісна рефлексія. Володіння людиною рефлексією як засобом самопізнання, здатністю концентрувати свою свідомість на собі, своєму внутрішньому світі і своєму місці у взаєминах з іншими. Також вміння людини розуміти і описувати свої емоційні стани і стани інших людей, можливість вільного і відкритого прояву почуттів без завдання шкоди іншим, усвідомлення причин і наслідків як своєї поведінки, так і поведінки оточуючих.

Потреба в саморозвитку. Людина стає суб'єктом своєї життєдіяльності, має внутрішнє джерело активності, що виступає рушієм її розвитку. Вона повністю приймає відповідальність за свій розвиток і стає «автором власної біографії» (В.І. Слободчіков).

З цієї точки зору основними задачами корекції є:

• навчання позитивному самоставленню і прийняттю інших;

• навчання рефлексивним вмінням;

• формування потреби в саморозвитку.

В психологічній корекції головний акцент робиться на навчанні, на наданні людині можливостей для змін, а не на примусових змінах у відповідності до певної теоретичної моделі.

Для психологічного здоров'я норма — це не відсутність хвороби, а наявність певних особистісних характеристик, що дають змогу не тільки адаптуватися до суспільства, але й, розвиваючись самому, сприяти його розвитку.

Норма — це певний образ, що слугує орієнтиром для організації педагогічних умов її досягнення. Альтернатива нормі у випадку психологічного здоров'я — це не хвороба,

а відсутність можливості розвитку в процесі життєдіяльності, нездатність до виконання своєї життєвої задачі.

Розуміння норми повинно спиратися на аналіз взаємодії людини з навколишнім середовищем, що передбачає перш за все гармонію між вмінням людини адаптуватися до середовища і вміння адаптувати її відповідно до своїх потреб.

Співвідношення між пристосовуваністю і пристосуванням середовища не є простою рівновагою. Воно залежить не тільки від конкретної ситуації, але і від віку людини. Вступ її в доросле життя характеризується початком домінування процесів пристосування до середовища, звільнення від інфантильного «Світ повинен відповідати моїм бажанням». І людина, що досягла зрілості, здатна підтримувати динамічний баланс між пристосуванням і пристосовуваністю при збереженні акценту на перевазі самозмін як передумов змін зовнішньої ситуації.

Рівні психологічного здоров'я

Вищий рівень психологічного здоров'я – креативний. Люди з стійкою адаптацією до середовища, наявний резерв сил для подолання стресових ситуацій, активне творче ставлення до дійсності, наявність творчої позиції. Такі люди не потребують психологічної допомоги.

Середній рівень – адаптивний. Люди, в цілому, адаптовані до соціуму, однак мають дещо підвищену тривожність. Такі люди можуть бути віднесені до групи ризику, оскільки не мають запасу міцності психологічного здоров'я і можуть бути включені в групову роботу профілактично-розвивального спрямування.

Низький рівень – дезадаптивний, або асимілятивно-акомодативний. До нього можна віднести людей з порушенням балансу процесів асиміляції й акомодації. Вони використовують для вирішення внутрішнього конфлікту або асимілятивні, або акомодативні засоби. Асимілятивний стиль поведінки характеризується перш за все прагненням

людини пристосуватися до зовнішніх обставин через шкоду своїм бажанням і можливостям. Неконструктивність його проявляється в його ригідності, в спробах людини повністю відповідати бажанням оточуючих.

Людина, що обрала акомодативний стиль поведінки, навпаки, використовує активно-наступальну позицію, прагне підкорити оточення своїм потребам. Неконструктивність такої позиції полягає в негнучкості поведінкових стереотипів, переважанні екстернального локусу контролю, недостатній критичності. Люди, що віднесені до цього рівня психологічного здоров'я, потребують індивідуальної психологічної допомоги.

Види психокорекції

Існують різні критерії психокорекційних заходів.

1. За характером спрямованості виділяють симптоматичну і каузальну корекцію.

Симптоматична корекція (корекція симптомів), як правило, передбачає короткочасний вплив з метою зняття гострих симптомів відхилень у розвитку, які заважають перейти до корекції каузального типу.

Каузальна (причинна) корекція спрямована на джерела і причини відхилень. Цей вид корекції більш тривалий за часом, вимагає значних зусиль, однак більш ефективний порівняно з симптоматичною корекцією, оскільки одні й ті ж симптоми відхилень можуть мати зовсім різну природу, причини і психологічну структуру порушень.

2. За змістом розрізняють корекцію:

пізнавальної сфери;

особистості;

афективно-вольової сфери;

поведінки;

міжособистісних стосунків;

внутрішньо-групових стосунків (сімейних, колективних);

дитячо-батьківських стосунків.

3. За формою роботи з клієнтом:

індивідуальну;

групову: в закритій природній групі (сім'я, клас, співробітники тощо), у відкритій групі для клієнтів із схожими проблемами, змішану форму (індивідуально-групову).

Таблиця 5.1.

Порівняльна характеристика індивідуальної та групової психокорекції

Індивідуальна корекція	**Групова (сімейна) корекція**
Проводиться в тих випадках, коли джерелом проблем є певні одиничні емоційні порушення, пов'язані з дрібними конфліктами і стресами.	Здійснюється у випадках, коли проблеми клієнта пов'язані з соціальною взаємодією з іншими людьми (з сім'єю).
Показання для індивідуальної корекції: Дошкільний вік дитини; Наявність дефектів зовнішності або важких соматичних захворювань;	Показання для групової корекції: Страхи; Агресивність; Порушення спілкування; Неадекватна самооцінка.
Протипоказання групової корекції: Ситуації «швидкої допомоги»; Інтимний характер проблеми (сексуальні тощо) Криза втрати сенсу життя; Шизоїдна акцентуація.	Протипоказання групової корекції: Психічні розлади; Рухова розгальмованість; Проблеми інтимного характеру; Шизоїдна акцентуація; Наркоманія.

4. За наявністю програм: програмізовану та імпровізовану.

5. За характером керування коригуючими впливами: директивну (позиція професіонала, ведення за собою клієнта і орієнтація на проблему) і недирективну (позиція людини, що допомагає, орієнтація на клієнта як на людину).

6. За тривалістю розрізняють корекцію:

надкоротку (зверх швидку) – може тривати хвилини або години і спрямована на вирішення актуальних ізольованих проблем і конфліктів. Ефект може бути нестійким;

коротку – триває декілька годин або днів. Застосовується для вирішення актуальної проблеми, неначе «запускає» процес зміни, який триває і після зустрічей;

тривалу – продовжується місяці, в центрі уваги – особистісні проблеми, ефект розвивається повільно і носить стійкий характер;

над тривалу – може тривати роки і зачіпає сфери свідомого і несвідомого. Ефект розвивається повільно, носить стійкий характер.

7. За масштабом вирішуваних задач розрізняють декілька видів психокорекції.

Загальна корекція включає заходи, що нормалізують спеціальне мікросередовище клієнта, що регулюють психофізичне, емоційне навантаження у відповідності до вікових та індивідуальних можливостей, оптимізують процеси дозрівання психічних властивостей особистості, що само по собі може сприяти ліквідації психічних порушень і гармонізації особистості в процесі подальшого розвитку.

Часткова психокорекція – набір психолого-педагогічних впливів, що являють собою психокорекційні прийоми і методики, а також спеціально розроблені системи психокорекційних заходів, що спираються на провідні для певного віку онтогенетичні форми діяльності, рівні спілкування, способи мислення і саморегуляції.

Спеціальна психокорекція – комплекс прийомів, методик і організаційних форм роботи з клієнтом або групою осіб одного віку, що найбільш ефективний для досягнення конкретних задач формування або корекції особистості, окремих її властивостей або порушень психічних функцій, що проявляються в адиктивній поведінці і утрудненій адаптації: сором'язливість, агресивність, невпевненість, зверхнормативність або асоціальність, невміння діяти за правилами і утримувати взяту на себе роль, чітко викладати свої думки, боязкість, аутичність, схильність до стереотипії, конфліктність, завищена самооцінка тощо. Спеціальна корекція виправляє наслідки неправильного виховання, що завадило гармонійному розвитку і соціалізації особистості.

Психокорекційна ситуація містить:

Людина, що страждає і шукає полегшення. Людина, що має низку проблем різного роду і потребує психологічної допомоги, в психокорекції, – це клієнт.

Людина, що допомагає і завдяки навчання або досвіду сприймається як здатна здійснювати допомогу, – це психолог, психокоректор (освіта, професійний рівень, досвід).

Теорія, яка використовується для пояснення проблем клієнта. Психологічна теорія містить психодинаміку, принципи навчання та інші психічні фактори (теорії розглядають різні аспекти психологічного функціонування, еклектизм, інтеграція).

Набір процедур (технік, методів), що використовуються для вирішення проблем клієнта. Ці процедури безпосередньо пов'язані з теорією.

Спеціальні соціальні стосунки між клієнтом і психологом, що допомагають полегшити проблеми клієнта.

Створення такої атмосфери – виключно турбота корекційного психолога, який також має мотивувати клієнта на участь в корекційній програмі від початку до кінця, для отримання стійкого корекційного ефекту. Також психолог може залучати до процесу корекції найближче оточення (дуже дієво, але мало використовується).

Корекційна програма буде ефективною тільки за таких умов (з боку клієнта):

існує запит з боку клієнта на зміни за допомогою психологічної корекції;

запит сформульований і уточнений за допомогою спеціаліста, спирається на аналіз повної інформації про характер проблеми та особистісних особливостей клієнта;

характер проблеми клієнта дозволяє її вирішити; для нього важливо звільнитися від цієї проблеми;

співпадають очікування психолога і клієнта (може бути запит: знання, підтримка, вирішення проблеми, допомога у самостій1ному вирішенні проблеми, особистісні зміни);

клієнт поінформований про мету і можливі результати корекції;

клієнт готовий до співробітництва із психологом і до самостійної роботи під керівництвом психолога;

клієнт мотивований і готовий до роботи.

До умов ефективності психокоректора відносять:

гарну підготовку та гнучкість в підборі теоретичних компонентів і діагностичних заходів, що стануть основою для формування головних принципів корекційної програми;

практичне володіння методами і техніками в межах обраних напрямків з врахуванням індивідуальних особливостей клієнта або динаміки внутрішньо-групових процесів, що можуть вплинути на хід корекційної роботи.

До суб'єктивних факторів успішності спеціаліста можна віднести:

відсутність або відпрацьованість власних проблем в областях, що є сферою професійних інтересів;

емоційну відкритість, здатність вільно виражати почуття, не порушуючи кордонів інших людей;

реалістичну оцінку себе, здатність ставитися до себе з гумором.

З негативних факторів можна назвати:

витіснення і недооцінка наявності особистих проблем;

неадекватну самооцінку;

відсутність творчого самовираження;

недостатність вольових якостей;

незадоволеність умовами організації трудової діяльності;

порушення режиму роботи і відпочинку.

Теорія містить пояснення причин виникнення труднощів:

Біологічна модель – пояснює етіологію відхилень в розвитку зниженням темпу органічного дозрівання (наприклад, інфантилізм, егоцентризм).

Медична модель – виносить проблеми, труднощі і відхилення в область аномального розвитку.

Інтеракціоністська модель – підкреслює значення збоїв і порушень взаємодії особистості і середовища для виник-

нення проблем розвитку і, зокрема, внаслідок дефіцитарності середовища, сенсорної в соціальної деривації.

Педагогічна модель – бачить причини відхилень у явищах соціальної та педагогічної занедбаності.

Діяльнісна модель – ставить на перше місце не сформованість провідного типу діяльності і інших типових для певної вікової стадії, видів діяльності.

Також можуть причини вбачатися в порушенні внутрішніх структур особистості або в дефіцитарному (викривленому) середовищі. Відповідно мета: або відновлення цілісності особистості і балансу психодинамічних сил, або модифікація поведінки за рахунок збагачення та зміни середовища і навчання новим нормам поведінки (психоаналіз, біхевіоризм).

Постановка мети корекційної роботи прямо пов'язана з теоретичною моделлю. Найчастіше виділяють такі напрямки:

оптимізація соціальної ситуації розвитку;

розвиток видів діяльності;

формування психологічних новоутворень.

При формулюванні цілей необхідно керуватися такими правилами.

Цілі формулюються в позитивній формі – не як опис небажаної поведінки або особистісних особливостей, які повинні бути усунені, а як змістовий орієнтир для подальшого росту і формування діяльності, структур особистості і здібностей, що забезпечують цей процес.

Цілі повинні бути реалістичними і співвідноситися із тривалістю корекційної роботи.

Необхідно враховувати подальшу і ближню перспективу розвитку особистості, враховуючи, що ефекти корекції можуть проявлятися протягом достатньо тривалого часового інтервалу.

Цілі і задачі любої корекції повинні бути сформульовані як система задач трьох рівнів:

корекційного – виправлення відхилень і порушень розвитку, вирішення труднощів розвитку;

профілактичного – попередження відхилень і труднощів у розвитку;

розвиваючого – оптимізація, стимулювання, збагачення змісту розвитку.

Принципи психокорекційної роботи.

Провідний принцип психологічної корекції (ПК) – принцип єдності діагностики і корекції. Програма ПК на 90 % залежить від комплексності, ретельності і глибини психологічного діагностичного обстеження; в той ж час найбільш професійна діагностика безглузда, якщо не супроводжується системою корекційних заходів (Д.Б. Эльконин, 1989). Діагностика надає психологу всю необхідну інформацію про динаміку психологічних або поведінкових змін протягом всього корекційного процесу.

Принцип нормативності розвитку. При оцінці відповідності рівня розвитку віковій нормі и визначенні мети корекції необхідно враховувати не тільки рівень сформованості психологічних новоутворень та рівень розвитку провідної діяльності, але й особливості соціальної ситуації розвитку, індивідуальні особливості.

Принцип корекції «зверху вниз», запропонований Л.С. Виготським, розкриває спрямованість корекційної роботи, підкреслюючи, що головним змістом корпійної діяльності є створення «зони ближнього розвитку» і своєчасне формування психологічних новоутворень.

При реалізації принципу «знизу вверх» в якості основного змісту корекційної роботи розглядається тренування вже наявних психологічних особливостей – викликання заданої моделі поведінки і закріплення цієї поведінки (наприклад, шляхом підкріплення).

Реалізація принципу системності розвитку психологічної діяльності забезпечує спрямованість на усунення при-

чин та джерел можливих відхилень в психічному розвитку. Це може бути досягнуто завдяки аналізу результатів діагностичних досліджень.

Діяльнісний принцип корекції полягає в тому, що корекційний вплив завжди активізує діяльність, що є організуючою основою для позитивних зрушень у розвитку особистості. Корекція є не тільки тренуванням навичок та вмінь, але й цілісною усвідомленою діяльністю, яка органічно вписується в соціальну ситуацію клієнта.

5.2. Психокорекційна робота психолога в установах виконання покарань

Узагальнивши всі методи психокорекційного впливу, можемо виділити такі основні форми роботи:

методи раціональної психокорекції (навіювання, переконання) / психологічне консультування – спрямовані на вирішення актуальних проблем;

групові форми роботи (психологічний тренінг, психодрама) – спрямовані на профілактику виникнення проблем в майбутньому;

корекція творчим самовираженням (арт-терапія) – може вирішувати обидві задачі.

Переконання – метод психологічного впливу на свідомість клієнта через зміну його попередніх суджень. Використовується по відношенню до людей з високим рівнем інтелектуального розвитку, тих, що мало піддаються навіювання, і здатним самостійно справитися із своїми психологічними проблемами.

Навіювання – подача інформації, що сприймається без критичної оцінки і логічної переробки сприйнятого. Використовується по відношенню до клієнтів, що легко піддаються навіюванню, дає швидкий, але нестійкий результат.

Психологічне консультування – професійна допомога клієнту у пошуку рішення проблеми.

1. Метод раціональної психокорекції. В основі методу лежить правильна, доступна розумінню людини трактовка характеру і причин виникнення проблеми, прогноз розвитку і мобілізація специфічних захисних механізмів. Основними засобами впливу є: логічна аргументація, роз'яснення, навіювання, емоційний вплив авторитетом. Мета: роз'яснення характеру, причин і механізмів виникнення станів, що відхиляються від норми, з тим, що з'ясувати тригери аномальних емоцій та засоби саморегуляції.

Головні принципи раціональної корекції (за В.Е. Рожновим):

Науковість – наукова обґрунтованість аргументів і суджень, якими оперує психолог.

Доступність – уникати використання складної термінології ("гіперкінетичний синдром", "функціональна асиметрія" тощо) або детально роз'яснювати її значення і зміст.

Наочність – підтвердження психологом своїх аргументів за допомогою демонстрації прикладів із життя, малюнків (за необхідності).

Систематичність і послідовність – аргументи, судження та умовиводи психолога не повинні суперечити один одному, вони повинні вкладатися в один логічний "ланцюжок".

Міцність – психолог повинен потурбуватися про те, щоб всі аргументи, висновки до яких він приходить в ході бесіди з клієнтом, міцно закріпилися у свідомості останнього. Тому інколи важливим є початок сеансу з повторення основних положень минулого сеансу.

2. Групові форми роботи в психокорекції використовують дуже часто. В них для досягнення колекційної мети використовується групова динаміка, тобто вся сукупність взаємин і взаємодій, що виникають між учасниками групи, зокрема і психолога. Важливо пам'ятати, що при роботі з утрудненнями соціальної адаптації, а також з певними проблемами емоційної сфери (страхи, агресія, аутизм) гру-

пова форма неефективна. В процесі групової психокорекції робота здійснюється: в групі (з окремим учасником), з групою (як цілісним утворенням), через групу (з окремими учасниками засобами самої групи). Найчастіше групова корекція здійснюється у формі тренінгу.

Тренінг спрямований на те, щоб допомогти учасникам засвоїти нову діяльність. Умовами, що забезпечують засвоєння нової діяльності, є бажання людини і знання, як це зробити. Відповідно до цього, тренінг розв'язує такі задачі:

- формування позитивного ставлення до нової діяльності, бажання її засвоїти, побачити в ній сенс для себе, усвідомити її цінність;

- формування системи уявлень: надання такої інформації про світ, засвоївши яку людина могла б її використовувати для розуміння світу, вибудовування своєї поведінки в ньому;

- формування вмінь трьох типів: технологічних (здатність використовувати знання і навички в певній ситуації), стратегічних (здатність використовувати з наявних уявлень найбільш адекватну в певній ситуації стратегію діяльності), диспозиційних (здатність займати певну позицію по відношенню до ситуації на основі наявної системи суб'єктивних ставлень).

Для ефективності будь-якого тренінгу бажано дотримуватися ряду умов. По-перше, це незмінність і постійна кількість учасників занять. Це складно зробити при роботі в слідчих ізоляторах, з новими засудженими в умовах карантину. По-друге, тривалість проведення, що створює проблеми в суворих умовах утримання або при особливому режимі, важко узгоджується з розпорядком дня у закладі обмеження волі. По-третє, добровільність участі. Є складності з залученням засуджених як учасників корекційних програм. При чому засуджені, що мають позитивну спрямованість, охоче приймають участь в запропонованих заходах. Однак психолога цікавлять перш за все засуджені

з підвищеною агресивністю, тривожністю, що складають «групу ризику», які мають негативну спрямованість, соціально занедбані або мають психічні відхилення. Саме ці категорії найважче залучити до корекції з різних причин: усвідомлений опір і ворожість, недовіра, низький інтелект, нерозуміння суті запропонованої роботи, складність і тривалість занять. Як наслідок, проявляється низька зацікавленість або її відсутність, більшість не має бажання приймати участь у заходах, тоді як примусове залучення, по-перше, неправомірне, по-друге, неефективне.

До основних методів групової психокорекції відносять групову дискусію, рольову гру, психогімнастику, проективний малюнок і музикотерапію.

Групова дискусія не повинна мати директивний характер. Вона дає можливість: 1) прояснити власну позицію; 2) виявити різноманітність точок зору щодо певного питання; 3) розвиває вміння імпровізувати, долаючи страх перед невідомим, недовіру до себе.

Рольова гра створює необхідні умови для спонтанного виразу емоцій, пов'язаних із значущою проблематикою клієнта. Виділяють ситуаційно-рольові ігри, ігри-проживання, ігри-драми, творчі ігри, спонтанно-імпровізаційні ігри.

Психогімнастика відноситься до невербальних методів, що спираються на використання рухової експресії. Використовують розважальні вправи (для емоційної розрядки і зняття напруги), розминочні вправи (для створення ігрової атмосфери, зняття шаблонів повсякденного спілкування), вправи на розвиток невербальної комунікації (розвиток культури спілкування і комунікативної виразності).

3. Корекція творчим самовираженням – система психологічних і психофізичних лікувально-корекційних і профілактичних впливів, що спираються на заняття клієнта (пацієнта) образотворчою діяльністю, побудову і розвиток психотерапевтичних стосунків. Найпоширеніші форми: біб-

ліотерапія (зокрема казкотерапія) – літературний твір і творче прочитання літературних творів; ізотерапія – лікувальний вплив засобами образотворчого мистецтва: малюванням, ліпкою, декоративно-вжитковим мистецтвом тощо; кінезітерапія – вплив через танцювально-рухові вправи (танцювальна терапія, корекційна ритміка); імаготерапія – вплив через образ, театралізацію, драматизацію (драма терапія, ігрова терапія). Як додаткові методи використовуються танцювальні вправи (для згуртованості і зняття втоми), пісенні вправи (для підсилення почуття спільності і зняття психологічної дистанції), елементи аутотренінгу та медитативні вправи (для зняття нервово-психічної напруги), слайд-фільми (для релаксації, розширення світобачення), творча візуалізація (для прояснення внутрішнього стану).

Спеціалісти рекомендують створення таких корекційних програм, на основі яких можна було б комбінувати терапевтичну сесію, яка не розтягнута в часі, проста у застосуванні і разом з тим ефективна. А.С. Мурзін (2008) вважає найбільш дієвою для корекції поведінки ув'язнених використовувати музикотерапію, яка використовує у вигляді засобу корекції музику (самостійне прослуховування музичних творів, або додатковий супровід інших корекційних прийомів для підсилення їх ефективності). По-перше, вона не вимагає постійної кількості учасників, рекомендуються невеликі групи до 6 осіб (їх легше контролювати). Заняття складаються з окремих блоків, які легко замінюються, що дає можливість залучати до занять засуджених різного типу. По-друге, тривалість і кількість сеансів музикотерапії не обмежені, їх проведення не має жорстких рамок тренінгових занять, що дає можливість варіювати тривалість сеансу залежно від обставин. По-третє, музична терапія є привабливим корекційним заходом для ув'язнених через простоту процесу і мінімальні вимоги до учасників, а тому не викликає негативних емоцій.

Музикотерапія має такі результати:

Створюється позитивний емоційний фон, підвищується м'язів тонус, знижується емоційна напруга, втома.

Покращуються і розвиваються комунікативні навички.

З'являється можливість звернутися до проблем і внутрішніх переживань, які людині складно висловити і усвідомити.

З'являється безпечний спосіб розрядити руйнівні і саморуйнівні тенденції на символічному рівні, в соціально прийнятній формі.

Відбувається підвищення самоконтролю, стимулюється розвиток сенсомоторних вмінь, орієнтації та інтуїції.

Розвиваються вміння творчо самовиражатися, уява, естетичні почуття. Розширюється коло інтересів.

Проведення арт-терапевтичних сеансів привабливе доступністю і достатньо низькими матеріальними витратами.

Для музичної терапії відбирають музику, що має легкість звучання, уповільнений темп, відсутність різких вібрацій, відсутність вокальної лінії. В загальній практиці використовують спеціально написану релаксаційну музику, або інструментальну класичну музику відомих композиторів у оркестровому виконання або обробці (зокрема Anton Hughes, Roland Haimeman, Philippe de Canck, Steve Quinzi, окремі твори Саймона Купера, Джеймса Ласта, Вольфа Хоффмана, Річарда Клайдермана, Поля Моріа, Фаусто Лалетті, Френсіса Гойя). Можливе використання етнічної та класичної музики. А.С. Мурзін рекомендує частоту 2-3 рази на тиждень, кожний сеанс від 30 до 50 хвилин. Процес застосування музичної терапії супроводжується психологом (контроль, активна участь).

Ізотерапія (використання малюнку) спрямована на вирішення таких проблем ув'язнених як напруга, тривожність та агресивність, слабкі комунікативні якості, актуальний стрес, депресія, імпульсивність емоційних реакцій, відчуття само-

тності, конфлікти, низька самооцінка. Проективний малюнок спрямований на виявлення переживань, що важко усвідомлюються. Теми можуть бути різноманітними і стосуватися як індивідуальних проблем окремих засуджених, так і загально групових. Типові теми: 1) минуле, теперішнє, майбутнє (який я є, яким хочу бути, яким здаюсь оточуючим, я серед людей, моя родина, моя робота, мій найбільш (не)приємний спогад); 2) загальні поняття, що відображають цінності (любов, ненависть, хвороба, страх, залежність, відповідальність тощо); 3) ставлення в групі (я очима групи, моє становище в колективі). Також можна використовувати вільні теми (кожен член групи малює, що хоче) або спільне малювання (вся група на одному великому аркуші паперу малює, наприклад, свій день).

Типовою процедурою є наступна.

Метою першого етапу (етапу налаштування) є підготовка до художньої діяльності, створення передумов для пробудження творчої активності. Використовуються нескладні малюнкові техніки, зокрема малювання кривульками, малювання із заплющеними очима, малювання спонтанних бажань тощо. Вони не несуть особливого смислового навантаження, але готують до прояву творчого потенціалу. Дуже важливим є музичний супровід. Головне – відібрати таку композицію, що створить необхідний емоційний фон, залежно від умов наступного завдання. Інколи достатньо просто прослуховувати музику. Проводиться коротка бесіда-інструктаж: мета, задачі заняття, колективне визначення правил групи, якщо заняття колективне. Тривалість цього етапу – 15% часу заняття.

На другому (творчому) етапі передбачається безпосередня індивідуальна образотворча робота на задану тему. На цьому етапі відбувається дослідження почуттів, емоцій, їх усвідомлення. Різні неусвідомлювані процеси, фобії, внутрішні конфлікти відображаються на папері у символічному вигляді. На цьому етапі використовуються техніки,

які звертаються до глибинних сфер психіки. Тривалість – 30-50% загального часу. Підбір музичного супроводу дуже важливий, оскільки безпосередній процес зображення малюнку буде піддаватися впливу музики.

На третьому етапі (вербалізація) учасникам пропонується показати роботи психологу і групі і поділитися своїми думками, емоціями, асоціаціями, що виникали в процесі художньої творчості. Вербалізація допомагає звільнитися від внутрішніх переживань, знімає внутрішні бар'єри. Учасник може відмовитися від вербалізації, особливо на перших заняттях. Це залежить від ступеню довіри та відкритості психологу і групі. Примушувати у такому ви падку не можна, це викличе ще більшу закритість. Однак обов'язково слід з'ясувати і врахувати причини, через які учасник не бажає озвучувати свою роботу. Якщо є музичний супровід, рівень звуку зменшується, щоб не заважати вербальному вираженню. Оптимально використовувати звуки природи без інструментального супроводу. Від психолога вимагається протягом цього етапу підтримувати в групі атмосферу слухання і уваги, необхідно підтримувати і стимулювати мовця. Цей етап займає 15-25% загального часу.

Четвертий етап (рефлексивний аналіз) обов'язків для будь-якого заняття. Передбачається своєрідний обмін думками в групі, взаємотерапія через доброзичливі висловлювання і оцінювання. Індивідуальний сеанс зводиться до встановлення взаєморозуміння і довіри між психологом і клієнтом. Велика кількість корекційних програм завершуються саме цим етапом, однак А.С. Мурзін рекомендує завершувати заняття прослуховуванням ще однієї музичної композиції, бажано в мажорному настрої. Це допоможе закріпити позитивний настрій, підняти мотивацію до участі в програмі в подальшому.

В ході занять можна застосовувати наступні техніки: «Автопортрет», «Малюнок неіснуючої тварини», «Добро і зло», «Чорне і біле», «Конфлікт і примирення», «Агресія і

спокій», «Мій стан гармонії», «Образ провини», «Мої уявлення про любов і ненависть», «Я реальне, Я ідеальне», «Внутрішній стан і настрій», «Те, що я в собі засуджую», «Те, що я в собі схвалюю», «Подарунок», «Історія мого життя», «Самотність», «Яким мене бачать люди», «Минуле. Теперішнє. Майбутнє», «Мої фантазії», «Я і моя залежність», «Мої уявлення про страх», «Лінії життя», «Музика в барвах і лініях», «Намальований діалог», «Намалюй своє ім'я», «Непобачене сновидіння», «День і ніч», «Свобода», «Дерево», «Дитинство», «Моя сім'я», «Мій дім», вільна тема.

5.3. Реалізація корекційних програм роботи із засудженими

Психокорекційна програма складається з 4 взаємопов'язаних блоків, кожний з яких спрямований на вирішення різних задач особливими методами і прийомами.

І. Головна мета діагностичного блоку – діагностика розвитку особистості, виявлення факторів ризику, уточнення (або переформулювання) запиту клієнта, формування загальної психокорекійної програми.

До діагностичних заходів відносяться первинна діагностика, що проводиться на початковому етапі корекції, вторинна діагностика, що проводиться після колекційного блоку для дослідження змін, що відбулися з клієнтом або групою (враховувати час). Наскрізна діагностика включає комплекс заходів, що дозволяє оцінювати успішність колекційного впливу, а також отримати зворотний зв'язок від клієнта або групи, що приймає участь в процесі корекції.

Головні психологічні методи, що використовуються в діагностичному блоці:

метод спостереження;

психологічне тестування;

проективні методи;

ведення щоденників, написання творів тощо.

ІІ. Установчий блок за головну мету має попередню роботу з клієнтом. Перш за все це зниження рівня тривожності за рахунок встановлення відкритих довірчих стосунків з клієнтом, підвищення мотивації співпрацювати з психологом та щось змінити в своєму житті. ПП для засуджених передбачають більш тривалий початковий етап, головна мета якого – створення довірчої атмосфери в групі, оскільки засуджені зазвичай обережні, недовірливі, а психолог для них – це представник адміністрації. Інколи процес формування довірчих взаємин займає не одне заняття і підкріплюється протягом всіх наступних зустрічей спеціальними вправами.

ІІІ. Мета корекційного блоку – гармонізація та оптимізація розвитку клієнта, оволодіння новими засобами взаємодії зі світом і самим собою, певними способами діяльності.

Головна умова ефективної корекційної діяльності – визначення її адекватної мети. Причини складностей можуть вбачати або в порушенні внутрішніх структур, або в дефіцитарності, викривленні середовища, або все разом. Відповідно, виділяють наступні корекційні напрямки:

оптимізація ситуації соціального розвитку – збагачення і зміна середовищ них впливів;

формування психологічних новоутворень відповідно до віку та/або відновлення цілісності особистості;

розвиток дефіцитарних видів діяльності або навчання новим видам поведінки.

В контексті пенітенціарної психології типовими цілями психокорекційної роботи можуть бути: навчання засуджених навичкам правослухняного життя, навчання прийомам самоконтролю за поведінкою, (найбільш важкодосяжна) зміна образу мислення.

Існують певні правила конкретизації цілей:

Позитивне формулювання, тобто опис бажаного. Це орієнтир для зростання, для саморозвитку.

Реалістичність корекційних цілей: цілі співвідносяться з тривалістю психокорекційної роботи, з можливістю перенесення надбаного позитивного досвіду в реальне життя.

Врахування дальньої та ближньої перспективи розвитку. Те, що було досягнуто в ході корекції повинно позитивно впливати на подальших стадіях розвитку.

Типовими цілями корекційного блоку можуть бути:

По відношенню до себе:

прагнення до об'єктивної самооцінки, усвідомлення та звільнення від психологічних захистів в поведінці;

максимальний розвиток психофізичних даних, набуття самостійності;

реставрація та корекція придушеної натури, укріплення адаптивності;

реабілітація «Я» у власних очах, досягнення впевненості в собі, антиконформності, антинавіюваності, адаптивності, реставрація відчуття власної гідності;

вибудовування системи цінностей і потреб, приведення рівня домагань у відповідність до психофізичних можливостей;

корекція статевого самовідчуття і поведінки, прийняття адекватної ролі.

По відношенню до інших:

розвиток емпатії, вміння розуміти переживання, стан і інтереси інших, критичного, але доброзичливого ставлення до людей, реставрація альтруїстичної орієнтації особистості;

формування навичок адекватного і рівноправного спілкування, вміння попереджувати і розв'язувати конфлікти;

набуття навичок культури емоційної експресії;

набуття навичок аргументації, ясного і точного викладу своїх думок, вміння встановлювати ділові контакти;

формування лідерських і організаторських навичок, оволодіння способами виходу із складних і небезпечних стосунків з іншими, навичок адекватного самозахисту;

реабілітація в очах інших і реадаптація серед інших, завоювання авторитету як кінцевий результат адаптації.

По відношенню до реальності (життя):

набуття навичок вибору і прийняття рішень, мобілізації й самоорганізації, особливо в екстремальних ситуаціях і обставинах;

формування вольових якостей, стійкості по відношенню до невдач, бід і загроз;

настанова на оптимістичне сприймання життя.

IV. Блок оцінки ефективності корекційних впливів має за мету вимірювання психологічного змісту і динаміки реакцій, сприяння появі позитивних поведінкових реакцій і переживань, стабілізацію позитивної адекватної самооцінки.

Для здійснення корекційних впливів потрібно визначитися з моделлю корекції.

Загальна модель корекції – це система умов оптимального вікового розвитку особистості в цілому. Вона передбачає розширення, поглиблення, уточнення уявлень людини про навколишній світ, про людей, події, зв'язки і про їх співвідношення; використання різних видів діяльності для розвитку системності мислення, аналізуючого сприймання, спостережливості тощо; щадний захисний характер проведення занять, що враховує стан здоров'я клієнта (особливо у клієнтів, що пережили посттравматичний стрес, знаходяться в несприятливих соціальних і фізичних умовах розвитку). Необхідно оптимальний розподіл навантаження протягом заняття, дня, тижня, року, контроль і врахування стану клієнта.

Типова модель корекції спирається на організацію практичних дій на різних основах; спрямована на оволодіння різними компонентами дій та поетапне формування різних дій (наприклад, навчання їсти ложкою дитини з аномально низьким інтелектуальним рівнем в біхевіоральному підході).

Індивідуальна модель корекції містить визначення індивідуальної характеристики психічного розвитку клієнта,

його інтересів, здатності навчатися, типових проблем; виявлення провідних видів діяльності або проблем, особливостей функціонування окремих сфер в цілому, визначення рівня розвитку різних дій; складання програми індивідуального розвитку з опорою на більш сформовані сторони, дія провідної системи для переносу отриманих знань в нові види діяльності і сфери життя конкретної людини.

Існують стандартизовані і довільні корекційні програми.

В стандартизированій програмі чітко розписані етапи корекції, необхідні матеріали, вимоги, що ставляться до учасників цієї програми. Перед початком корекційних заходів психолог повинен перевірити можливості реалізації всіх етапів програми, наявність необхідних матеріалів, відповідність можливостей, що надаються до учасників цієї програми.

Довільну програму (орієнтовану на плинний момент) психолог складає самостійно, «під себе». Вона краще враховує особливості потенційних членів корекційної групи. Вона припускає самостійне визначення психологом цілей і задач етапів корекції, продумування ходу зустрічей, намічання орієнтирів результату досягнень для переходу до наступних етапів психокорекції, визначення комплексу прийомів, заходів, методів, роботи з конкретною людиною або групою з розв'язання психологічних проблем.

При складанні психокорекційної програми необхідно:

чітко формулювати цілі корекційної роботи;

визначити коло задач, що конкретизують цілі корекційної роботи;

обрати стратегію і тактику проведення корекційної роботи;

чітко визначити форми роботи (індивідуальна, групова або змішана) з клієнтом;

відібрати методики і техніки корекційної роботи;

визначити загальний час, необхідний для реалізації всієї корекційної програми;

визначити частоту необхідних зустрічей (щодня, раз на тиждень, 2 рази на тиждень, раз у два тижні тощо; найчастіше спеціалісти рекомендують частоту раз на тиждень);

визначити тривалість кожного корекційного заняття (від 10–15 хв. на початку корекційної програми до 1,5–2 год. на заключному етапі);

розробити корекційну програму і визначити зміст корекційних занять;

планувати форми участі інших осіб в роботі (при роботі з сім'єю – залучення родичів, значущих дорослих тощо);

реалізувати корекційну програму, при цьому необхідно передбачити контроль динаміки корекційної роботи, можливість внесення доповнень і змін в програму;

підготувати необхідні матеріали і обладнання.

Потрібно враховувати часовий інтервал прояву ефекту корекційної роботи: в процесі психокорекційної роботи, до моменту завершення, певний час потому – особливо в психотренінгах. Через півроку може бути або втрата, або закріплення позитивних ефектів.

Після завершення корекційних заходів складається психологічний або психолого-педагогічний висновок про цілі, задачі і результати реалізованої корекційної програми з оцінкою її ефективності.

Типова психокорекційна програма має такий вигляд.

Пояснювальна записка:

теоретичне обґрунтування: хто досліджував це явище, що досліджене, на які підходи спиралась дана програм, якими методичними засобами ці підходи реалізуються, виходячи з яких принципів визначався зміст, яка його логіка;

цілі і задачі;

вхідна і заключна діагностика;

організаційні умови: комплектування групи, вимоги до приміщення, кількість і тривалість занять, форма занять;

загальні відомості про структуру занять.

Зміст занять:

тільки схеми з переліком процедур;

детальний опис кожного заняття: тема, ціль, призначення кожної процедури, коментарі для ведучого.

Оцінка ефективності корекційної роботи може здійснюватись на таких рівнях:

рівень досягнення поставлених цілей (для психолога): які відбулися зміни (об'єктивна реєстрація змін – діагностика, психофізіологічні методи);

рівень суб'єктивних переживань (для клієнта): зворотний зв'язок, суб'єктивна емоційна задоволеність від занять, зміщення емоційного балансу на користь позитивних почуттів;

вирішені реальні життєві труднощі (з точки зору оточення клієнта): запит з їх боку і його вдоволення; їх спостереження, в яких фіксуються позитивні зміни клієнта; усвідомлення проблем і задач оточення, пов'язаних з проблемами клієнта;

стійкість змін в житті клієнта після психокорекційного впливу.

Навіть після завершення корекційної роботи бажані контакти з клієнтом для з'ясування особливостей поведінки, обставин, пов'язаних із збереженням попередніх або виникненням нових проблем в спілкуванні, поведінці і розвитку. Бажано здійснювати контроль і спостереження кожного випадку протягом хоча б 1–2 місяців після завершення корекційних заходів.

Фактори, що визначають ефективність психокорекції

оцінка ефективності корекційного впливу потребує чіткого визначення методів. В практиці часто дуже складно виокремити певний один метод, оскільки в корекційних цілях більшість психологів використовують поєднання різних методів;

навіть один і той же метод в руках спеціалістів різної кваліфікації дає різні результати;

оцінку роботи повинні давати незалежні експерти, незалежні спеціалісти, при цьому доцільно, щоб експерт не знав про використаний метод;

слід враховувати структуру особистості психолога, ступінь вираженості у нього якостей, необхідних для прогнозування успішності впливу;

необхідно порівнювати безпосередні і віддалені результати психокорекційного впливу (це особливо важливо при особистісно-орієнтованому впливі);

слід враховувати теоретичні передумови психолога, що впливають на його професійні цілі і задачі, а також ставлення психолога до професії і його уявлення про свої професійні якості;

при груповій формі корекційної роботи необхідно враховувати професійні можливості психолога, спрямовані на використання своїх індивідуальних якостей для оптимізації психокорекційного впливу, оптимальний рівень активності психолога при роботі з групою, його об'єктивне значення залежно від фази розвитку групи.

5.4. Методологічні засади проведення тренінгових занять в умовах позбавлення волі

На першому етапі визначити зміни в трьох областях психологічної реальності (настанови): область уявлень, область ставлень, область навичок

Перший крок. Визначення теми і цілі тренінгу як взірця майбутнього результату.

Необхідно виходити з реальних запитів і складностей людей. Дайте відповідь на такі запитання:

Що хочуть отримати майбутні учасники групи?

Чого група і кожен її учасник реально зможуть і повинні досягти?

Що я зможу і повинен для цього зробити?

Який буде кінцевий результат нашої роботи?

Чим більш яскравим, конкретним і правдоподібним буде образ майбутнього результату, тим більше шансів, що ви цей результат отримаєте.

Крок другий. Визначення складу тренінгової групи.

Хто буде входити в групу?

Скільки осіб?

Яке буде співвідношення осіб чоловічої і жіночої статі?

В чому полягають психологічні особливості учасників?

Крок третій. Визначення часових ресурсів.

Потрібно відразу спланувати кількість тренінгових занять.

Як часто будуть відбуватися зустрічі?

Скільки часу буде тривати кожне заняття?

Крок четвертий. Формулювання проблем.

Необхідно чітко і ясно сформулювати проблеми, які потрібно вирішити в процесі тренінгу. Проблема – це питання, на яке в цей момент часу немає однозначної відповіді. Відповідно, і формулювати проблеми потрібно у питальній формі (більше п'яти питань ставити не рекомендується). Наприклад:

Що потрібно зробити, щоб розвинути толерантність по відношенню до несхожих на тебе людей?

Як знизити рівень агресії неповнолітніх по відношенню до інших осіб?

Яким чином можна підвищити комунікативну компетентність підлітків?

Як зробити групу згуртованою?

Крок п'ятий. Формулювання завдань

Завдання формулюються не питально, а ствердно. Завдання повинні бути реалістичними, доцільними, позитивними, визначеними, виправданими, містити вимоги до здійснюваної діяльності із визначенням бажаного результату. Наприклад:

Для роботи в системі уявлень учасників тренінгу – допомогти підліткам усвідомити відмінності у їх ставленні до

тих, кого вони вважають близькою людиною і кого вони вважають чужими;

Для роботи в системі ставлень учасників тренінгу – дати підліткам досвід особистого переживання ситуації спілкування з «схожими» і «несхожими» на них людьми для зміни звично-негативного ставлення до «несхожих»;

Для роботи в системі вмінь учасників тренінгу – запропонувати підліткам модель конструктивної взаємодії з людьми, які об'єктивно і суб'єктивно сприймаються як несхожі, чужі, і сформувати необхідні вміння такої взаємодії.

Крок шостий. Підбір відповідних психотехнік.

В ідеалі при створенні авторського тренінгу ігри та вправи мають бути авторськими розробками. Але психологу-початківцю зазвичай доводиться звертатися до професійної літератури і користуватися вже відомими психотехніками. Важливо, щоб ці психотехніки працювали на рішення поставлених завдань. Зазвичай в літературі вказуються цілі описаних вправ. Якщо ж вказівок немає, психологу доведеться самому оцінити їх придатність для свого тренінгу.

Бажано вказати по три вправи на рішення кожного завдання. Важливо, щоб ці вправи були різних типів (вимагали різних видів активності: вербальної, рухової, образної). Можливо, в тренінг буде включена лише одна вправа, але обов'язково повинен бути запас, щоб за необхідності було легко здійснити заміну. У випадку планування достатньо тривалого тренінгу використання всіх подібних психотехнік буде доцільним.

Рекомендована література

Мурзин А. С. Применение методов музыкальной и арт-терапии в коррекции поведения осужденных. Психопедагогика в правоохранительных органах. 2008. №3(34). С.57-61.

РОЗДІЛ 6
ПРОФІЛАКТИЧНА РОБОТА ПСИХОЛОГА УВП ТА СІЗО

6.1. Особливості проведення профілактичної роботи в УВП та СІЗО
6.2. Психологічна профілактика масових ексцесів та втеч з місць позбавлення волі
6.3. Соціально-психологічна профілактика конфліктів у середовищі засуджених
6.4. Психологічна профілактика суїцидальної поведінки серед засуджених
6.5. Основні напрямки профілактики ВІЛ-інфекції серед засуджених

6.1. Особливості проведення профілактичної роботи в УВП та СІЗО

Важливе місце у діяльності психологів установ виконання покарань та СІЗО, поряд з психодіагностичними обстеженнями особистості засудженого, дослідженням соціально-психологічних процесів, консультаційною та психокорекційною роботою є прогнозування і попередження негативних явищ в місцях позбавлення волі, профілактика можливої деструктивної поведінки з боку засуджених та інших негативних явищ у їх середовищі, спрямованої на формування мотивації до їх виправлення і особистісного розвитку. Все це у комплексі створює передумови для ресоціалізації, успішної і безболісної інтеграції засуджених в суспільство після їх звільнення.

Профілактика загалом визначається більшістю дослідників як сукупність заходів, спрямованих на виявлення причин і умов, що сприяють виникненню та поширенню негативних явищ, а також розробка заходів щодо їх попередження.

Профілактична функція психолога установ виконання покарань та слідчого ізолятора, згідно Типових посадових обов'язків, є виконання діяльності, спрямованої на вияв-

лення, усунення та попередження особистісних і групових негативних психологічних явищ, які виникають внаслідок перебування особи в ізоляції від суспільства, надання психологічної допомоги засудженим та особам, взятим під варту, а також, у разі необхідності, безпосередньо персоналу УВП та СІЗО [11].

Залежно від ступеня розвитку негативних явищ серед контингенту засуджених та ув'язнених в профілактичній роботі використовують заходи щодо їх попередження, запобігання або припинення. Попередження досягається сукупністю заходів, спрямованих на виявлення причин і умов, які можуть викликати небажану поведінки, і її усунення. У разі, коли заздалегідь виявити і усунути причини й умови, що сприяють такій поведінці, не вдалося, але відомо про підготовку протиправного діяння, вживають заходів щодо запобігання. Нарешті, якщо про його скоєння стало відомо співробітникам місць соціальної ізоляції, то вживаються заходи щодо його припинення.

При проведенні психопрофілактичної роботи із засудженими та ув'язненими установ виконання покарань та СІЗО психолог має дотримуватись ряду принципів:

- систематичний і регулярний характер заходів: робота має виконуватись на постійній основі з першого дня надходження засуджених до установи;

- особиста зацікавленість і максимальна активність особистості: активне залучення до проведення профілактичних заходів самих засуджених (при розробці інформаційних матеріалів, проведення роботи по програмі «рівний - рівному» тощо);

- різноманітність форм та видів психопрофілактичної роботи, застосування інтерактивних методів взаємодій учасників;

- застосування інформаційних матеріалів на різноманітних носіях з метою більш ефективного сприйняття інформації;

- адресність: урахування вікових та статевих особливостей засудженого, його загального освітнього та культурного рівня;

- позитивність і доступність інформації: застосування доступних для розуміння матеріалів, слід уникати використання складних термінів, а якщо їх використання є необхідним, пояснювати їх більш простими і зрозумілими словами;

- активне співробітництво з громадськими організаціями, державними установами, залучення кваліфікованих профільних спеціалістів та волонтерів до проведення заходів;

- постійне підтримання зворотного зв'язку з учасниками занять, отримання психологом зворотного зв'язку після закінчення профілактичного циклу;

- створення сприятливої і довірчої атмосфери при організації роботи у групі;

- спрямованість у майбутнє (оцінка наслідків поведінки, актуалізація позитивних цінностей і цілей, планування майбутнього без девіантної поведінки);

- масовість (пріоритет групових форм роботи);

- активізація особистісних ресурсів засуджених: активні заняття спортом, творче самовираження, участь в групах спілкування та особистісного зростання активізують особистісні ресурси, забезпечують активність особистості, її здоров'я і стійкість до негативного зовнішнього впливу.

Профілактична робота серед засуджених та ув'язнених установ виконання покарань і слідчих ізоляторів може набувати різноманітних форм. У різних видах психопрофілактичної роботи можуть використовуватися схожі форми і методи.

За способом організації роботи з засудженими можна виділити такі форми психопрофілактики, як загальна та індивідуальна.

Основним змістом загальної профілактики є виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню антисуспільної поведінки, цілеспрямована реалізація заходів загальнопрофі-

лактичного впливу, а також здійснення пропаганди серед населення.

Індивідуальна профілактика — це організований цілеспрямований вплив на свідомість, почуття, волю засуджених осіб з метою усунення, нейтралізації, блокування наявних у них негативних якостей (перекручених потреб, протиправних цілей, антигромадських поглядів, мотивів, звичок) і формування позитивних властивостей, стереотипів та навичок законослухняної поведінки [15, с. 295-299].

Всі заходи індивідуальної профілактики можна умовно розділити на:

1) інформаційні заходи (накопичення й аналіз інформації у ході пізнавальної діяльності);

2) заходи впливу (здійснення психологічного впливу в рамках реалізації профілактичних заходів щодо осіб або груп осіб, які ведуть асоціальний спосіб життя);

3) заходи контролю.

Інформаційні заходи спрямовані на створення інформаційного банку даних про осіб, які потребують профілактичного впливу. До них відносяться: виявлення і постановка на облік, регулярне заповнення карток обліку. При накопиченні інформації про індивідуальні особливості не може бути дрібниць: цілком ймовірну значимість може мати тип темпераменту і мотиви особи, індивідуальний рівень тривожності й особистісна система цінностей, характерологічні особливості і форми проведення дозвілля, самооцінка особистості і рівень її інтелекту та інше. Часом саме подробицями може визначатися вибір заходів профілактичного впливу та їхня ефективність і тактика профілактики.

Заходи впливу, спрямовані власне на профілактику злочинів, можна розділити на три групи: а) заходи переконання, б)заходи примусу; в) заходи допомоги.

До заходів переконання відносяться: проведення профілактичних бесід; закріплення наставника та ін. Примусові заходи застосовуються при здійсненні протиправних дій або

для припинення їх підготовки: ізоляція з метою розірвання злочинних зв'язків, вилучення заборонених предметів, речовин тощо. Заходи допомоги орієнтовані на полегшення соціальної адаптації і на формування соціальної стійкості (толерантності) засудженого. До їх числа відносяться: забезпечення покращення умов праці і побуту, заходи, спрямовані на нормалізацію стосунків з іншими засудженими, адміністрацією та близькими, сприяння особистісному зростанню, професійному удосконалюванню.

Основне призначення заходів контролю полягає в оцінці ефективності проведених заходів і корекції тактики профілактичної діяльності. Для цього здійснюються різного роду моніторинги, перевірки, отримання зворотного зв'язку від засуджених та їх оточення [там само, с.301].

Автор посібника «Крок за кроком. Профілактична робота громадських організацій в установах виконання покарань України» О. Герман [4] пропонує таку класифікацію форм профілактичної роботи (див. рис. 1):

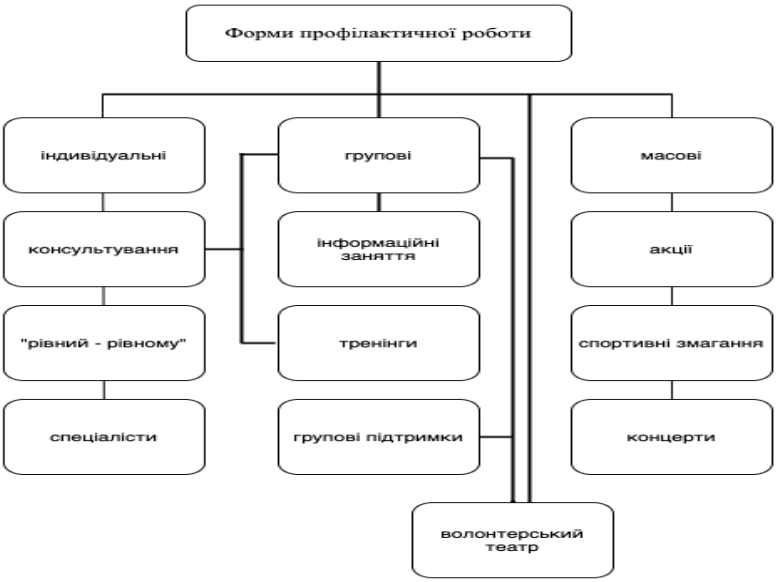

Рис. 1. Форми профілактичної роботи в установах виконання покарань

Під індивідуальною формою профілактичної роботи розуміється консультування засуджених за їх запитами. Воно може здійснюватись як психологом, так і залученими профільними спеціалістами, волонтерами. Головною перевагою індивідуальної форми роботи є те, що ми можемо приділити клієнтові більше уваги та отримати більш чіткий зворотній зв'язок.

Для індивідуальної профілактичної роботи в УВП досить ефективною є стратегія «рівний - рівному», тобто підготовка інструкторів з середовища засуджених. Робота за програмою «рівний - рівному» дозволяє вирішити проблеми конфіденційності, довіри, відвертості у висвітленні питань, пов'язаних з ризикованими формами поведінки. Засудженим – майбутнім інструкторам – необхідно надати можливість брати участь в регулярних групових заняттях, на яких вони зможуть отримати підтримку і необхідну інформацію, яку вони потім будуть передавати іншим засудженим. Для такої форми профілактичної роботи програми навчання повинні бути побудовані на специфічних потребах кожного типу виправних установ. Крім загальної інформації, програма повинна включати окремі теми, що викликають особливий інтерес або занепокоєння в тому чи іншому закладі.

Перевагою групової та масової роботи є отримання максимального ефекту при мінімумі витрат. При виборі її форм необхідно брати до уваги характер проблеми, особливості закладу та учасників, доцільним є застосування комбінацій всіх можливих форм.

Одним з найбільш поширених напрямків психопрофілактичної роботи є інформування. Воно зазвичай проводиться в формі лекцій, бесід, розповсюдження спеціальної літератури або відео- і телефільмів. Суть підходу полягає у спробі впливу на когнітивні процеси особистості з метою підвищення її здатності до прийняття конструктивних рішень. Для цього зазвичай широко використовується інформація, підтвердже-

на статистичними даними, наприклад про згубний вплив наркотиків на здоров'я і особистість. Інформаційні групові заняття під керівництвом психолога чи профільного фахівця дають можливість донести певну інформацію з профілактичною метою до цільової групи засуджених та ув'язнених.

Кінцевою метою таких занять є зміна поведінки цільової аудиторії. Для того, щоб ця мета була досягнута, потрібен не лише виклад інформації, а й створення мотивації до зміни поведінки. Тому подану інформацію заняття слід доповнювати груповими обговореннями, дискусіями, розповідями про реальні події та долю (можна запрошувати людей, які пережили подібні ситуації), тобто здійснювати вплив також і на емоційну сферу слухачів.

Для вирішення завдань профілактики негативних явищ у середовищі засуджених може також застосовуватись така форма групової роботи, як активне соціальне навчання соціально-важливим навичкам. Дана модель переважно реалізується в формі групових тренінгів, що мають на меті формування навичок у вирішенні соціальних і особистих проблем.

Тренінг сприяє як розвитку особистості, так і корекції певних рис характеру і звичок поведінки. Аналіз існуючих тренінгових програм вітчизняних та зарубіжних авторів показує, що вони спрямовані на вирішення таких завдань: допомогти засудженим краще зрозуміти свою мотивацію, свої потреби і причини протиправної поведінки; стимулювати розуміння не тільки себе, а й інших людей, розвивати сенситивні здібності; допомогти їм діяти більш адекватно і ефективно в складних життєвих ситуаціях; сприяти особистісному зростанню і максимально використовувати свої можливості в житті; вміти долати труднощі, незважаючи на негативне ставлення до себе з боку оточуючих; формувати позитивну реалістичну самооцінку й готовність нести відповідальність за свій власний вибір і поведінку.

Для профілактики поведінки, що відхиляється, можуть бути рекомендовані також тренінги за такими напрямками:

1. Тренінг резистентності (стійкості) до негативного соціального впливу. У ході тренінгу змінюються установки на поведінку, формуються навички розпізнавання маніпуляцій, розвивається здатність говорити «ні» в разі тиску, дається інформація про можливий деструктивний вплив з боку окремих груп оточуючих тощо.

2. Тренінг асертивності або афективно-ціннісного навчання. Заснований на уявленні, що девіантна поведінка безпосередньо пов'язано з емоційними порушеннями. Для попередження цієї проблеми учасників навчають розпізнавати емоції, висловлювати їх прийнятним чином і продуктивно справлятися зі стресом. У ході групової психологічної роботи також формуються навички прийняття рішення, підвищується самооцінка, стимулюються процеси самовизначення і розвитку позитивних цінностей.

3. Тренінг формування життєвих навичок. Під життєвими навичками розуміють найбільш важливі соціальні навички особистості. Перш за все, це вміння спілкуватися, підтримувати дружні зв'язки і конструктивно вирішувати конфлікти в міжособистісних стосунках. Також це здатність брати на себе відповідальність, ставити цілі, відстоювати свою позицію і інтереси. Нарешті, життєво важливими є навички самоконтролю, впевненої поведінки, зміни себе і навколишньої ситуації [7].

Основними мотивами участі засуджених у соціально-психологічних тренінгах є: прагнення до саморозвитку; бажання краще підготуватися до звільнення; отримання допомоги у зв'язку з особистими проблемами; прагнення отримати певні пільги; бажання урізноманітнити монотонне життя. Найбільшого поширення в роботі з засудженими отримали тренінги спілкування, особистісного росту, групи зустрічей, підготовки до звільнення [6].

Програма тренінгу для засуджених повинна передбачати оволодіння набором необхідних і достатніх для реалізації прийнятного у суспільстві способу життя психосоціальних навичок. Визнання необхідності оволодіння цими навичками базується на даних наукового аналізу факторів ризику і факторів антиризику, які протистоять їм. До таких належать і повинні відпрацьовуватися на заняттях такі:

- навички спілкування;
- власний механізм прийняття рішень;
- розвиток критичності;
- навички міжособистісної взаємодії;
- здатність відстоювати власну точку зору;
- здатність керувати собою;
- навички саморегуляції в стресових і екстремальних ситуаціях;
- вирішення проблеми поганого настрою, туги;
- вирішення проблеми сенсу життя.

Популярним у багатьох країнах методом надання допомоги є організація груп підтримки. Головною особливістю цих груп є те, що вони об'єднують засуджених із загальною проблемою – це дозволяє вирішувати ті питання, які турбують учасників. Наприклад, це можуть бути групи для людей, які живуть з ВІЛ, або група споживачів наркотиків, які долають залежність.

О. Галактіонов та С. Полехін вбачають ефективність груп взаємодопомоги у таких чинниках:

- подолання почуття ізоляції;
- взаємна підтримка;
- інформація і консультування, що доповнюють державні та громадські служби;
- повернення в суспільство;
- практична допомога;
- отримання знань про чужий досвід / ситуації;
- формування корисних навичок і впевненості в собі;

- конкретні результати (подолання шкідливих звичок) [3, с. 32].

На стику групових і масових форм знаходиться така форма, як робота волонтерського театру, оскільки, з одного боку, – це робота з групою артистів, які освоюють основи акторської майстерності, техніки мови, а з іншого боку, на спектакль можна зібрати кілька сотень глядачів.

До масової форми роботи належить проведення різних акцій, концертів, спортивних змагань. Подібні заходи особливо доцільні, коли необхідно привернути увагу якомога більшої кількості людей. Також перевагами масових заходів є можливість вашої групи волонтерів проявити самостійність, відкриття нових талантів в собі, у ваших волонтерів, залучення волонтерів-новачків та ін.

З метою попередження відхилень у поведінці засуджених при роботі з ними використовуються різні соціально-психологічні методи. Серед провідних методів психопрофілактичної роботи: інформування, групові дискусії, тренінгові вправи, рольові ігри, моделювання ефективного соціального поведінки, психотерапевтичні методики та ін. Залежно від використовуваних методів психопрофілактична робота може здійснюватися у формі освітньо-інформаційних програм, психологічного консультування, кризової допомоги, а також психотерапії межових станів і нервово-психічних розладів.

Розглянемо детальніше основні напрямки профілактичної роботи психолога УВП та СІЗО.

6.2. Психологічна профілактика масових ексцесів та втеч з місць позбавлення волі

Психологічна профілактика масових ексцесів в середовищі засуджених передбачає систему заходів щодо виявлення осіб, схильних до різних форм деструктивної поведінки, і проведення моніторингу соціально-психологічної обстановки в установі. Для запобігання масових ексцесів серед засудже-

них, які відбувають кримінальне покарання, пропонується проведення таких психопрофілактичних заходів:

- проведення постійного моніторингу соціально-психологічної ситуації в середовищі засуджених, особливо у загонах, де зосереджена велика кількість злісних порушників, груп засуджених з негативною спрямованістю;

- виявлення групової думки, домінант тюремної субкультури, вивчення настрою засуджених, чуток і їх спрямованості. На стадії профілактики необхідно розробити механізм щодо нейтралізації і блокування чуток провокаційного характеру;

- вивчення характеру стосунків між активом і основною масою засуджених;

- моніторинг стосунків між персоналом і колективом засуджених, ступеня довіри до адміністрації виправної установи;

- проведення психолого-профілактичних бесід з лідерами малих і етнічних груп, а також з особами, які, перебуваючи в СІЗО, об'єктивно впливають на настрій засуджених, що перебувають у виправних установах;

- проведення психолого-профілактичних бесід із засудженими, які стоять на оперативному обліку як схильні до організації масових заворушень, захоплення заручників, здійснення підпалів, вживання алкогольних напоїв, наркотичних засобів і психотропних речовин, а також з особами, схильними до аутоагресії, гомосексуальних зв'язків [5].

Психолого-профілактичні заходи щодо попередження масових ексцесів необхідно планувати з урахуванням різних факторів, в тому числі типу виправної установи, її фактичної наповнюваності; стану оперативної обстановки; аналізу і прогнозу майбутнього конфлікту на стадії передконфліктної ситуації тощо.

Важливим напрямком діяльності психологічної служби УВП є профілактика втеч засуджених з місць позбавлення волі. Практика постановки на оперативно-профілактичний

облік засуджених, схильних до втечі, у відповідності з результатами аналізу соціальних чинників та психологічних особливостей особистості засуджених, являє собою прогнозування можливого скоєння втечі. Чим глибше процес вивчення особистості, тим вища буде точність прогнозу.

Психопрофілактична робота повинна починатися з аналізу причин і умов вчинення втеч з виправних установ, так як саме він дозволяє зрозуміти і визначити прогалини у вивченні особистості засуджених. Як правило, це відсутність інформації про міжособистісні відносини засуджених, становище і рольовий статус конкретного засудженого. Особлива увага має приділятися вивченню мотиваційної спрямованості особистості, оскільки з усього різноманіття особистісних характеристик саме вона визначає готовність діяти.

Для досягнення більш високого рівня ефективності розроблюваних заходів необхідно скласти програму психологічного супроводу засуджених, схильних до скоєння втечі, яка повинна реалізовуватись починаючи від етапу виявлення такого засудженого і в процесі всього періоду відбування покарання. М.О. Полянином [13] пропонується програма вивчення особистості засудженого, схильного до здійснення втечі, а також психологічного супроводу з метою запобігання втеч. Вона складається з таких етапів:

1. Виявлення за допомогою експрес-діагностики особистості засудженого осіб, схильних до здійснення втечі. Для цього передбачено застосовування комплексу методик, наприклад, опитувальник «Ескапізм», проективна методика «Неіснуюча тварина», а також «Ціннісні орієнтації» М. Рокича.

2. При виявленні осіб, схильних до вчинення втеч, необхідне проведення диференціації за спрямованістю ціннісно-мотиваційної сфери.

3. Доцільно на кожного засудженого, схильного до вчинення втечі, завести так звану карту психологічного супроводу, в якій будуть відображені особистісні характе-

ристики і динаміка їх зміни в процесі відбування покарання. Відмінною рисою такої карти є те, що основний акцент робиться на характері мотиву скоєння втечі і особливостях ціннісно-мотиваційної сфери засудженого, оскільки саме вони визначають змістовну сторону спрямованості особистості і складають основу її ставлень, ядро мотивації життєвої активності та основу життєвої концепції. Також за допомогою даної карти можливо простежити динаміку зміни смисложиттєвих орієнтацій та провідних мотивів повсякденної діяльності в умовах позбавлення волі.

Структура карти психологічного супроводу засуджених, схильних до втечі, складається з таких інформаційних блоків:

- ідентифікаційний – демографічні відомості (П.І.Б., дата і місце народження, національність, освіта, професія до засудження, відомості про сім'ю, про батьків, приналежність до релігійної конфесії та ін.);

- пенітенціарний анамнез (дата прибуття до установи, кількість судимостей, ставлення до покарання, взаємини в загоні, приналежність до неформальних груп);

- обставини, при яких було зроблено спробу втечі з УВП (дата, час і спосіб здійснення втечі, кваліфікація розпочатої спроби, хто був співучасником, що завадило здійснити втечу, ставлення до того, що трапилося, власна оцінка того, що сталося тощо);

- особистісні особливості засудженого (акцентуації характеру, тип емоційно-вольової сфери, особистісний адаптивний потенціал);

- особливості ціннісно-мотиваційної сфери засудженого (спрямованість, вид мотивації, смисложиттєві орієнтації) на різних етапах відбування покарання;

- відомості про динаміку поведінки засудженого (дотримання правил внутрішнього розпорядку; ставлення до праці і навчання, участь у роботі самодіяльних організацій і її мотиви, ставлення до персоналу виправної установи);

- психокорекційна робота (складання програм (тренінгів) роботи із засудженими залежно від особливостей ціннісно-мотиваційної сфери);

- висновок і рекомендації психолога.

4. Розвиток навичок гнучкої поведінки. Найчастіше засуджені, потрапляючи в скрутну ситуацію, не здатні правильно відреагувати на неї і належним чином побудувати свою поведінку. Тому у якості четвертого етапу пропонується робота щодо формування відповідних навичок.

Успішність проведених профілактичних заходів залежить від скоординованості діяльності всіх відділів і служб УВП. Тому в полі зору психолога, який здійснює виховний вплив, повинні бути риси і якості засудженого, в тому числі схильність до вчинення втечі, що сформувалися під впливом несприятливих умов виховання, дефекти соціалізації, які проявляються в різних сферах його життєдіяльності. Їх коригування необхідно здійснювати через навчання, вправи, стимулювання позитивних проявів особистості засуджених, за допомогою організації основних видів діяльності, включених до виправного процесу. Від змісту, характеру і спрямованості цієї діяльності будуть залежати і засвоюваний засудженим досвід, і можливість позитивних змін особистості.

6.3. Соціально-психологічна профілактика конфліктів у середовищі засуджених

Конфлікт – це загострення взаємовідносин, особливо емоційно напружений стан у групі або колективі, викликаний зіткненням та боротьбою протилежних думок, поглядів, смаків, а також психологічною несумісністю учасників.

На жаль, у середовищі засуджених конфлікти між ними є поширеним явищем. Серед факторів, які збільшують імовірність виникнення конфліктних ситуацій, слід виділити перебування засуджених в ізоляції від суспільства, посилену регламентацію їх життєдіяльності, примусове одностатеве спілкування тощо. Причини виникнення конфліктів

у середовищі засуджених: замкненість середовища та обмеженість спілкування; обмеженість соціально-корисних зв'язків та шляхів задоволення нагальних потреб; низький соціальний статус особистості; нестабільність складу засуджених; приналежність засуджених до різних груп; труднощі з адаптацією; моральна та соціальна занедбаність великої кількості засуджених; розлади психічного здоров'я, наркоманія, алкоголізм, деградація особистості; невміння розв'язувати стресові ситуації.

Профілактика конфліктів серед засуджених є важливим напрямком роботи психолога та адміністрації установ виконання покарань у цілому. Це завдання ускладнюється тим, що в місцях позбавлення волі зосереджений важкий з психолого-педагогічної точки зору контингент, що призводить до високого рівня конфліктності.

В умовах УВП та СІЗО не завжди вдається вчасно виявити конфлікти, що пояснюється їх прихованим характером. Вирішення цього завдання може бути полегшене застосуванням соціально-психологічних методів для вивчення конфліктів. Основні з них:

- бесіда;
- метод узагальнення незалежних характеристик;
- аналіз документів;
- анкетування;
- аналіз результатів діяльності;
- колективна дискусія;
- соціометричні опитування;
- тести та моделювання.

Профілактика конфліктів включає у себе роботу щодо їх прогнозування, планування та проведення психолого-педагогічних заходів на всіх рівнях (колектив-група-особистість).

Прогнозування конфліктних ситуацій передбачає:

- прогнозування причин виникнення та розвитку конфліктів, обставин, які сприяють їм;

- урахування індивідуальних особливостей особистості: спрямованість, психічний стан, розвиток волі, відношення до покарання та ін.,

- інформаційне забезпечення, наявність відомостей про засудженого чи групи засуджених з різних джерел;

- забезпечення постійного контролю за поведінкою осіб, схильних до створення конфліктних ситуацій.

Головними психолого-педагогічними заходами профілактики конфліктів є:

- створення сприятливої морально-психологічної атмосфери у середовищі засуджених;

- припинення чуток, своєчасне інформування засуджених;

- індивідуальна робота з засудженими, особливо у період адаптації до життя в умовах ізоляції від суспільства;

- індивідуальна профілактична робота з конфліктними засудженими та ув'язненими, а також злісними порушниками режиму;

- вплив на засуджених через близьких родичів;

- зацікавлення засуджених кінцевим результатом своєї праці та дисциплінованістю;

- роз'єднання та переорієнтація негативно спрямованих груп та окремих засуджених.

- розвінчання негативних традицій та звичаїв в осередку засуджених.

При роботі з основними категоріями засуджених з метою профілактики конфлікту рекомендується дотримуватись таких порад:

1. Працюючи з основною масою засуджених, необхідно систематично проводити з ними особисті зустрічі та індивідуальні бесіди. Чим більше ви будете з ними зустрічатися, розмовляти та вирішувати їх проблеми, тим менше імовірність виникнення конфліктної ситуації.

2. Працюючи з засудженими, які мають негативну спрямованість, пропонуйте їм вибір альтернативної пове-

дінки, при цьому не тільки пропонуйте, але і постійно виконуйте домовленості, які передбачаються в обох випадках (згода або відмова).

3. Працюючи з активом засуджених, доцільно пам'ятати прислів'я: «Довіряй, але перевіряй» та здійснювати постійний контроль, не допускати з їх боку зловживань. Завжди використовуйте принцип гласності при покаранні будь-кого з активу засуджених.

4. Працюючи з морально приниженими засудженими, не вживайте нецензурних або образливих слів. Проявляйте максимум уваги та поваги при спілкуванні з цією категорією засуджених. Пам'ятайте – перед вами людина, якій у житті удвічі важче (ізоляція та презирство).

6.4. Психологічна профілактика суїцидальної поведінки серед засуджених

Одним із пріоритетних напрямків діяльності психологів УВП та СІЗО є організація роботи з профілактики та попередження самогубств серед засуджених та осіб, узятих під варту. На сьогодні даний напрямок є необхідним та актуальним з огляду на значне збільшення кількості осіб, які потребують підвищеної уваги.

Під суїцидом загалом розуміють як вчинок конкретної людини, так і соціально-психологічне явище, яке включає в себе не лише індивідуальні особливості особистості, а й вплив на неї соціальних факторів (умови утримання під вартою, вплив безпосереднього оточення тощо). Відповідно до цього і повинна будуватися вся система профілактичної роботи.

Профілактика суїцидальної поведінки – це комплекс заходів, спрямованих на покращення соціально-психологічного клімату серед засуджених та ув'язнених, застосовуючи принципи динамічної безпеки та просоціального моделювання; обмеження доступу до летальних засобів скоєння суїциду; підвищення обізнаності персоналу УВП та СІЗО з питань запобігання суїцидальної поведінки. При цьому по-

зитивні стосунки між персоналом та засудженими/ув'язненими значно покращують ефективність діагностичної роботи по виявленню суїцидального ризику [12].

Пов'язувати самогубства лише з психічними відхиленнями у осіб, які їх вчинили, невірно. У своїй більшості, суїцидальна поведінка – це «крик про допомогу», який не почули люди, що знаходяться поруч. Така психологічна криза може виникнути раптово під впливом сильного афекту. Але частіше внутрішня душевна напруженість накопичується поступово, поєднуючи в собі різноманітні негативні емоції. Конфліктна ситуація набуває характеру суїцидонебезпечної, коли засуджений усвідомлює її як гранично складну, а свої можливості – як недостатні для її подолання, переживаючи при цьому почуття безнадії і розглядає суїцидальні дії як єдино можливий для себе вихід.

В.М. Заломова класифікує конфлікти, що лежать в основі суїцидальної поведінки засуджених, таким чином:

1). Конфлікти, пов'язані з асоціальною поведінкою: страх кримінальної відповідальності за скоєний злочин; неможливість довести свою невинність; почуття провини і сорому перед родичами і знайомими.

2). Конфлікти, зумовлені специфікою пенітенціарних установ і соціального середовища засуджених: індивідуальні адаптаційні труднощі; міжособистісні конфлікти; конфлікти з адміністрацією.

3). Конфлікти, зумовлені специфікою взаємин з близькими: нерозділена любов, зрада коханої дівчини, дружини, розлучення; важка хвороба, смерть близьких; інтимно-сексуальні конфлікти, у тому числі нестандартна статева орієнтація.

4). Конфлікти, пов'язані зі станом здоров'я засудженого: хронічні, соматичні (тілесні) захворювання; фізичні вади.

Самогубство скоюється людьми різних психологічних типів. Не існує так званого типу засуджених, «схильних до

самогубства». Все залежить від сили психотравмуючої ситуації і її особистісної оцінки як нестерпної. Разом з тим, суїцидентам властиві деякі загальні риси особистості, ступінь вираженості яких різна. До характерних особистісних особливостей суїцидентів можна віднести: невпевненість у собі; низький або занижений рівень самооцінки; високу потребу в самореалізації; труднощі в вольових зусиллях при прийнятті рішень; зниження рівня оптимізму і активності в ситуації труднощів; схильність до самозвинувачення, перебільшення своєї провини; несамостійність; недостатня соціалізація, інфантильність і незрілість особистості. Труднощі перебування в установах пенітенціарної системи, зміна звичного стереотипу мають для таких засуджених дуже високу суб'єктивну значущість. При зіткненні з негативними життєвими подіями вони виявляються найбільш схильними до деструктивного реагування і приходять до висновку, що самогубство є єдиним виходом з ситуації, що склалася [10, с.148-149].

Передбачити суїцид з стовідсотковою точністю неможливо, проте важливо проводити визначення ступеня ризику, оцінку факторів захисту, випрацьовувати стратегії управління ризиками та розробити план безпеки.

Розрізняють первинну, безпосередню та опосередкована профілактику суїцидів. До первинної відносяться дії, що мають на меті запобігти спробам скоєння суїциду, інформаційно-навчальні заходи з питань суїцидології. Заходи безпосередньої профілактики передбачають роботу з суб'єктами, які здійснювали спробу самогубства, з метою уникнення рецидивів суїидальної поведінки. При здійсненні опосередкованої профілактики здійснюється надання допомоги близькому оточенню осіб, які скоїли суїцидальну спробу, для уникнення рецидивів суїцидальної поведінки в такому оточенні.

Психологом застосовуються як індивідуальна, так і групова форми профілактичної роботи. Індивідуальна робота – своєчасне надання соціально-психологічної допомоги засу-

дженим і ув'язненим, які знаходяться в тяжких психотравмуючих та суїцидонебезпечних станах. Особлива увага приділяється суїцидонебезпечній категорії осіб. Групова робота – заходи, спрямовані на послаблення і усунення соціально-психологічних та побутових причин і умов, які сприяють формуванню суїцидальної поведінки, а також проведення роз'яснювальної роботи серед засуджених та ув'язнених щодо кримінальної відповідальності за діяння, передбачені статтею 120 Кримінального кодексу України [12]

З метою реалізації загальнопрофілактичних заходів щодо попередження суїцидів визначено ряд особливостей діяльності посадових осіб УВП та СІЗО, які обумовлюються різним ступенем їх відповідальності, обов'язків, компетенції. «Політика щодо запобігання суїцидальної поведінки в установах виконання покарань та у слідчих ізоляторах України» визначає обов'язки психолога з організації роботи з попередження самогубств серед осіб, які тримаються в УВП та СІЗО. Зокрема психолог установи працює за такими напрямками:

1. Здійснює діагностику суїцидальної поведінки таких категорій осіб: новоприбулих до установи осіб; засуджених, які залишені для виконання робіт з господарського обслуговування слідчих ізоляторів; осіб, узятих під варту; осіб, які відбувають покарання в установі.

2. Виявляє та проводить психокорекційну роботу з особами, схильними до приниження людської гідності, одностатевих зв'язків, жорстокого поводження тощо. Надає рекомендації персоналу установи щодо роботи з такими особами.

3. Вживає заходів щодо нейтралізації негативного впливу на засуджених і ув'язнених, адаптації їх до нових умов. Особливу увагу звертає на осіб, які перебувають в установі менше одного року.

4. Здійснює спостереження за поведінкою осіб, які отримали листи або інші повідомлення, що містять інформацію психотравмуючого змісту (смерть, тяжка хвороба,

розрив стосунків з рідними або близькими, втрата значних матеріальних цінностей, стихійне лихо тощо), контролюючи їх психічний стан. При цьому вживає заходів щодо зняття можливих негативних психічних станів.

5. Стосовно осіб, які знаходяться у тяжких психологічних станах (стрес, дистрес, депресія, фрустрація тощо) або стосовно яких складено рапорт щодо проявів суїцидальної поведінки, вживає запобіжні заходи, використовуючи прогресивну релаксацію, психотерапевтичні вправи, емоційну підтримку або аутогенні тренування.

6. У разі недоцільності, на думку психолога, надання особі психологічної допомоги (психічні розлади особи, категорична відмова від спілкування з психологом тощо) складає відповідну довідку, яка реєструється в канцелярії установи та зберігається у заступника начальника установи із соціально-виховної та психологічної роботи.

7. Проводить профілактичну роботу з особами, які перебувають у групі ризику як схильні до суїцидальної поведінки, надає індивідуальне консультування щомісячно та у разі потреби (ґрунтуючись на спостереженні за поведінкою даних категорій осіб, результатах психодіагностики, інших джерелах отримання інформації). Інформація про проведену роботу відображається в щоденнику індивідуальної роботи із засудженим/ув'язненими та журналі обліку засуджених/ув'язнених, а також в психологічній картці особи.

8. Виявляє осіб, схильних до суїцидальної поведінки, про що негайно інформує начальника медичної частини установи (медичний персонал) та заступника начальника установи із соціально-виховної та психологічної роботи.

9. Узгоджує з лікарем-психіатром або начальником медичної частини список осіб з психічними та поведінковими розладами, які потребують психологічного супроводу.

10. У разі виявлення конфліктних ситуацій між засудженими та ув'язненими (інформація персоналу установи, записи в журналі обліку рапортів про порушення режиму,

а також скарг, заяв та інших повідомлень про правопорушення тощо) вживає певних запобіжних заходів.

11. Спільно з начальником відділення (вихователем) СПС установи визначає осіб, які мають позитивний вплив на засудженого або ув'язненого, котрий перебуває у групі ризику, та здійснює їх консультування.

12. Взаємодіє з психологами загальноосвітніх навчальних закладів Міністерства освіти і науки України щодо методичного забезпечення профілактики самогубств.

13. Здійснює моніторинг морально-психологічного клімату в середовищі засуджених шляхом проведення анкетування. Аналіз отриманих результатів щодо факторів, які негативно впливають на клімат, доводить до керівництва установи з метою вжиття заходів щодо їх усунення.

14. Вживає інших заходів щодо профілактики та попередження самогубств відповідно до Типових посадових обов'язків психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 04.11.2013 № 2300/5.

15. У разі випадку самогубства проводить з особами, які перебувають у групі ризику, психопрофілактичні заходи, спрямовані на нейтралізацію негативного психологічного впливу ("заразливого" ефекту) на поведінку даних осіб; розробляє зміст та методику проведення начальниками відділень (вихователями) СПС групових профілактичних бесід, спрямованих на зняття можливих негативних соціально-психологічних наслідків.

Програма з попередження самогубств вимагає мультидисциплінарного підходу всіх структур. Ця робота повинна мати всебічний характер, бути інтегрованою і синергічною, оскільки жоден окремо взятий підхід не може вплинути на таку складну проблему, як суїцид. За своїм змістом і організацією профілактична робота повинна об'єднати заходи соціального, психологічного, медичного, правово-

го, педагогічного характеру, бути безперервною і послідовною, передбачати участь всіх посадових осіб установ пенітенціарної системи.

6.5. Основні напрямки профілактики ВІЛ-інфекції серед засуджених

Пенітенціарні установи розглядаються в усьому світі як установи підвищеного ризику поширення соціально небезпечних інфекцій, серед яких одне з провідних місць посідає ВІЛ. За оцінками міжнародних експертів, рівень інфікування засуджених в 1,5-2 рази вищий, ніж серед загального населення в державах, де домінує гетеросексуальний спосіб поширення ВІЛ, і в 5-20 разів вище там, де епідемія концентрується серед споживачів ін'єкційних наркотиків [9].

В установах виконання покарань профілактичні заходи із засудженими мають бути спрямовані на запобігання виникненню і поширенню інфекції серед них. Заходи для попередження ВІЛ-інфекції проводяться в усіх установах пенітенціарної системи згідно з інструкціями, що затверджені наказами ДПтС України.

Робота психолога УВП та СІЗО у даному напрямку має бути зосереджена, головним чином, на просвіті засуджених, яка носить профілактичний характер. Доступ до точної, неупередженої та доступної інформації щодо ВІЛ / СНІДу має надаватись засудженим на постійній основі. Інформація повинна «бути співзвучна» тій, що поширюється в суспільстві в цілому. Ув'язненим необхідно надати доступ до засобів поширення інформації (плакатів, брошур і ЗМІ), які розраховані для загального користування.

Слід підібрати ясну і недвозначну інформацію щодо шляхів передачі інфекції, видів поведінки, які несуть загрозу передачі ВІЛ-інфекції, належного і ефективного застосування комплексних заходів профілактики ВІЛ / СНІДу та спростування міфів і невірної інформації щодо

шляхів передачі інфекції. Інформація повинна бути доступна на конфіденційній і недискримінаційній основі.

Зміст навчальних матеріалів повинен відповідати реаліям умов виправних закладів та наявним у них ресурсам. Також в них мають враховуватись такі аспекти, як: стать, вік, релігія, мова, рівень грамотності, сексуальної орієнтації і статевої ідентифікації. Профілактична просвіта повинна відповідати культурі, в рамках якої вона здійснюється, для того, щоб створити установки, виробити навички та створити стійку мотивацію, необхідні для зміни поведінки з метою зниження ризику та вразливості щодо ВІЛ-інфекції. Просвіта обвинувачених та засуджених здійснюється шляхом проведення широких просвітницьких кампаній з використанням різних форм подачі інформації, таких як:

• радіо- і телепередачі, публікації у відомчих засобах інформації;

• рекламні кампанії з профілактики (зовнішня і внутрішня реклама);

• проведення курсів лекцій, тренінгів;

• підготовка та розповсюдження друкованих інформаційних матеріалів (брошури, буклети, листівки тощо);

• проведення профілактичних культурно-масових заходів (тематичні концерти, акції);

• впровадження програми «Рівний рівному». Вона дає можливість навчання засуджених іншими засудженими і зарекомендувала себе, як найбільш дієвий і ефективний метод освіти в місцях позбавлення волі. Оскільки обмін інформацією між членами одного кола має велике значення, самі ув'язнені повинні бути залучені в роботу з розповсюдження інформації. Необхідно заохочувати і підтримувати розробку ініціатив у сфері просвіти силами осіб, які перебувають у такому ж становищі. Це особливо важливо для груп населення з низьким рівнем грамотності, де ключову роль грають засновані на прямому спілкуванні методи навчання.

Навчання «рівний рівному» проводиться спеціально підготовленими засудженими, які мають навички проведення бесід і володіють необхідною інформацією про шляхи передачі, механізми розвитку та профілактики ВІЛ-інфекції. Як правило, заняття здійснюються під керівництвом працівників виправної установи (вихователів, начальників загону). Вони повинні користуватися довірою більшості засуджених, мати необхідний досвід роботи у кримінально-виконавчій системі та знання щодо профілактики ВІЛ-інфекції.

Навчання рівних рівними повинно проводитися постійно і регулярно у міру надходження нових засуджених до виправної установи. Навчання має бути «живим», тобто з обов'язковою участю у цьому процесі ВІЛ-позитивного засудженого, оскільки його особисті визнання виробляють сильний мотивуючий ефект на оточуючих. Часто для засуджених такий момент стає таким, що найбільше запам'ятався з усієї програми навчання, а учасники самі наголошують на необхідності присутності таких людей на занятті.

Важливе завдання, яке ставиться програмою перед засудженими, – це вироблення толерантного ставлення до ВІЛ-інфікованих з боку пенітенціарного соціуму. Як працівники, так і засуджені повинні зрозуміти, що відповідальність за профілактику ВІЛ-інфікування в місцях позбавлення волі лягає на кожну людину, оскільки через «період вікна» потенційним носієм інфекції може бути будь-хто. Знаючи способи передачі інфекції та ставлячись до будь-якого засудженого як до потенційно інфікованого, люди змушені змінювати свою поведінку в бік зниження можливості зараження. Змінюється ставлення і до ВІЛ-інфікованих, які в силу своєї відкритості (факт ВІЛ-інфікування вже встановлений) несуть у собі набагато менше небезпеки, ніж ті, які офіційно не визнані носіями інфекції [8].

Навчання питань профілактики ВІЛ / СНІДу в місцях позбавлення волі має охоплювати основні фактори ризику:

спільне використання голок, статеві контакти, татуювання, агресивні дії, пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень і порушенням цілісності шкірних покривів, вертикальний шлях передачі вірусу від матері до дитини. Крім загальної інформації, навчальна програма включає окремі теми, що викликають особливий інтерес або занепокоєння в кожному конкретному закладі.

Надавати інформацію щодо ВІЛ / СНІДу можливо у рамках більш широкої комплексної просвітницької програми у сфері охорони здоров'я, яка повинна також включати такі складові:

1. Просвітництво щодо здорового способу життя (правильне харчування, спорт, відмова від куріння тощо).

2. Профілактика, діагностика та лікування наркотичної залежності.

3. Профілактика, діагностика та лікування інфекцій, що передаються статевим шляхом.

4. Реалізація програми з пропаганди використання і забезпечення презервативами.

5. Профілактика, діагностика та лікування вірусних гепатитів.

6. Профілактика, діагностика та лікування туберкульозу.

7. Реалізація програм соціального супроводу.

Необхідно організувати співпрацю з державними та муніципальними установами, які реалізовують національні та міжнародні профілактичні програми, що працюють поза межами пенітенціарної системи, з метою їх залучення до надання допомоги в просвітницькій роботі з засудженими. З метою покращення роботи у сфері профілактики ВІЛ до роботи із засудженими долучаються також неурядові організації (НУО). Основними видами їх діяльності, що реалізуються з метою впровадження політики профілактики ВІЛ, є:

- проведення інформаційної роботи для підвищення обізнаності про ВІЛ-інфекцію у цілому та про основні

шляхи передачі ВІЛ, необхідність безпечної поведінки. Інформаційна робота проводиться як із засудженими та особами, які взяті під варту, так і з медичними працівниками пенітенціарних установ;

- залучення до профілактичної діяльності самих засуджених для розробки інформаційних матеріалів, робота з програмами «Рівний рівному»;

- забезпечення засуджених необхідними індивідуальними засобами гігієни (одноразові склянки, зубні щітки, зубні пасти, мило) та захисту (презервативи).

- забезпечення засуджених засобами для дезінфекції інструментарію при голінні, татуювання, пірсингу тощо.

Для цього територіальними органами управління ДПтС України разом з обласними управліннями охорони здоров'я обласними державними адміністраціями щорічно готуються та затверджуються спільні регіональні програми, якими передбачено всі напрями профілактики, виявлення та лікування ВІЛ-інфекції, кадрове забезпечення, організаційні заходи щодо підвищення рівня кваліфікації та спеціалізації медичного персоналу [1].

Список рекомендованої літератури

1. Аналітичний звіт за результатами кабінетного дослідження «Секторальна політика України з попередження поширення ВІЛ-інфекції серед засуджених та осіб, що взяті під варту». ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC) в Україні. Київ, 2012. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00KSND.pdf

2. Аналитический отчет "Мониторинг осведомленности и поведения осужденных как компонент эпиднадзора за ВИЧ второго поколения". Аналітичний центр «Київсоціоконсалтинг, 2007. URL: http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/zr_ru.pdf

3. Галактионов О. Полехин С. Что такое группа взаимопомощи? // в кн. Шаг за шагом. Профилактическая работа общественных организаций в учреждениях исполнения наказаний Ук-

раины. Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине. 75 с. URL: http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/stepbystep.pdf

4. Герман А. Шаг за шагом. Профилактическая работа общественных организаций в учреждениях исполнения наказаний Украины. Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине. 75 с. URL: http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/stepbystep.pdf

5. Детков А.П. Организация и проведение психологической работы с осужденными, упреждающей деструктивные процессы в местах лишения свободы. *Общество и право. Психологические науки.* 2011. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-i-provedenie-psihologicheskoy-raboty-s-osuzhdennymi-uprezhdayus chey-destruktivnye-protsessy-v-mestah-lisheniya-svobody/viewer

6. Дебольский М.Г., Локтева О.А. Проведение социально-психологических тренингов в уголовно-исполнительной системе. М., 1996.

7. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., испр. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 288 с.

8. Кузнецова А.С., Беляева В.В. Профилактика ВИЧ-инфекции в уголовно-исполнительной системе. Методическое руководство. Москва, 2006. 32 с.

9. Мониторинг осведомленности и поведения осужденных как компонент эпиднадзора за ВИЧ второго поколения : аналит. отчет / авт. кол.: Н.Г. Калашник, д-р пед. наук, И.Л. Демченко, канд. экон. наук, Н.Е. Кожан, канд. мед. наук и др. К., 2007. 69 с.

10. Заломова В.М. Вопросы профилактики суицидов среди осужденных // в кн. Научно-методические основы оказания психологической помощи осужденным. М.: «Права человека», 2001. С. 148-151.

11. Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора: Наказ Мін'юст України від 04.11.2013 № 2300/5. *Офіційний вісник України* від 26.11.2013. 2013 р. № 89. с. 352.

12. Політика щодо запобігання суїцидальної поведінки в установах виконання покарань та у слідчих ізоляторах України. В рамках Спільного проєкту «Європейський Союз та Рада Європи працюють разом для підтримки в'язничної реформи в Україні» /

переглянуто А. Шуть. Червень 2020. URL: https://rm.coe.int/politica-final/16809ebeb4

13. Полянин М.О. Психологическая профилактика предупреждения побегов из мест лишения свободы. *NovaInfo*. *Психологические науки.* №30-2, 20.01.2015. URL: https://novainfo.ru/article/2966

14. Профилактика ВИЧ-СПИДа, уход, лечение, поддержка в условиях тюрем. Основа для принятия эффективных мер на национальном уровне. ВОЗ. Управление ООН по преступности и наркотикам, ЮНЭЙДС. Нью-Йорк, Организация объединенных наций, 2006. 52 с.

15. Юридична психологія: підручник / [кол.авт. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.]; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моісеєва. К.:КНТ, 2007.-360 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний курс кримінально-виконавчої психології: підручник /за заг. ред. Бочелюка В. Й. Чернігів: Десна, 2019. 608 с.

2. Аналитический отчет "Мониторинг осведомленности и поведения осужденных как компонент эпиднадзора за ВИЧ второго поколения". Аналітичний центр «Київсоціоконсалтинг, 2007. URL: http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/zr_ru.pdf

3. Аналітичний звіт за результатами кабінетного дослідження «Секторальна політика України з попередження поширення ВІЛ-інфекції серед засуджених та осіб, що взяті під варту». ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC) в Україні. Київ, 2012. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00KSND.pdf

4. Вовканич М.Д. Технології соціально-психологічної роботи з клієнтами, які схильні до суїциду. Ужгород, УНУ, 2002. 122 с.

5. Галактионов О. Полехин С. Что такое группа взаимопомощи? // в кн. Шаг за шагом. Профилактическая работа общественных организаций в учреждениях исполнения наказаний Украины. Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине. 75 с. URL: http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/stepbystep.pdf

6. Галян І. Психодіагностика. К.: Академія, 2011. 464 с.

7. Герман А. Шаг за шагом. Профилактическая работа общественных организаций в учреждениях исполнения наказаний Украины. Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине. 75 с. URL: http://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/stepbystep.pdf

8. Дебольский М.Г., Локтева О.А. Проведение социально-психологических тренингов в уголовно-исполнительной системе. М., 1996.

9. Детков А.П. Организация и проведение психологической работы с осужденными, упреждающей деструктивные процессы в местах лишения свободы. *Общество и право. Психологические науки.* 2011. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-i-provedenie-psihologicheskoy-raboty-s-osuzhdennymi-uprezhdayuschey-destruktivnye-protsessy-v-mestah-lisheniya-svobody/viewer

10. Дуткевич Т.В., Савицька О.В. Практична психологія: Вступ до спеціальності. К.: Центр учбової літератури, 2010. 256 с.

11. Заломова В.М. Вопросы профилактики суицидов среди осужденных // в кн. Научно-методические основы оказания психологической помощи осужденным. М.: «Права человека», 2001. С. 148-151.

12. Засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: монографія / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків: Кросроуд, 2011. 323 с.

13. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / уклад. С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук. Київ: Леся, 2002. 312 с.

14. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., испр. М.: Издательский центр «Академия», 2004. 288 с.

15. Каліна Н.Ф. Психотерапія: навч. пос. К.: Академвидав, 2010. 280 с.

16. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика / За ред. Т.С. Яценко. К.: Вища школа, 2008. 342 с.

17. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика: навч. пос. Н.: Ніка-Центр, Эльга-Н, 2010. 400 с.

18. Крейдун Н. П. Основи пенітенціарної психології: навч. посіб. / [Крейдун Н. П., Лактіонов О. М., Сорока А. В., Скоков С. І.]. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 140 с.

19. Кузікова С.Б. Основи психокорекції: навч. пос. К.: Академвидав, 2012. 320 с.

20. Кузнецова А.С., Беляева В.В. Профилактика ВИЧ-инфекции в уголовно-исполнительной системе. Методическое руководство. Москва, 2006. 32 с.

21. Курс інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення з виховних колоній: практичний посібник для використання в роботі центрів соціально-психологічної реабілітації засуджених виховних колоній / [Т. П. Авельцева, Т. В. Голишкіна, О. В. Вакуленко, О. Б. Янчук]; під заг. ред. С.І. Скокова, О.Б. Янчука. Київ, 2003. 200 с.

22. Курси з розвитку соціальних та життєвих навичок для ув'язнених: практичний базовий посібник для персоналу з підготовки до звільнення / Мартін Седдон, Алла Шуть. Рада Європи, 2017. 86 с.

23. Методичні рекомендації щодо оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення до позбавлення волі: наказ Міністерства юстиції України № 4121/5 від 27.11.2020.

24. Мониторинг осведомленности и поведения осужденных как компонент эпиднадзора за ВИЧ второго поколения : аналит. отчет / авт. кол.: Н.Г. Калашник, д-р пед. наук, И.Л. Демченко, канд. экон. наук, Н.Е. Кожан, канд. мед. наук и др. К., 2007. 69 с.

25. Мороз Л. І. Психічні стани жінок у період відбування покарання в місцях позбавлення волі: посібник. Київ: ПАЛИВОДА А. В, 2012. С. 13–23.

26. Морозов О. М. Психологія особистості: оперативна аудіовізуальна діагностика: навчальний посібник. Київ: ПАЛИВОДА А. В., 2008. 328 с.

27. Основи психотерапії / за ред. К.В. Седих, О.О. Фільц. К.: Академвидав, 2016. 192 с.

28. Павленко Т. Путями подсознания (метафорические карты в психологическом консультировании). К.: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2016. 50 с.

29. Політика щодо запобігання суїцидальної поведінки в установах виконання покарань та у слідчих ізоляторах України. В рамках Спільного проєкту «Європейський Союз та Рада Європи працюють разом для підтримки в'язничної реформи в Україні» / переглянуто А. Шуть. Червень 2020. URL: https://rm.coe.int/politica-final/16809ebeb4

30. Поліщук С.А. Методичний довідник з психодіагностики. К.: Університетська книга, 2019. 442 с.

31. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів. К.: Книга, 2018. 134 с.

32. Полянин М.О. Психологическая профилактика предупреждения побегов из мест лишения свободы. *NovaInfo*. *Психологические науки.* №30-2, 20.01.2015. URL: https://novainfo.ru/article/2966

33. Практикум із групової психокорекції: підр. К.: Слово, 2015. 752 с.

34. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2713-15 (дата звернення: 04.01.2021).

35. Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених: наказ № 1418/5 від 16.05.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0727-16 (дата звернення: 04.01.2021).

36. Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими: наказ Міністерства юстиції України № 2300/5 від 04.11.2013. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13 (дата звернення: 04.01.2021).

37. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 17.03.2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17 (дата звернення: 04.01.2021).

38. Профилактика ВИЧ-СПИДа, уход, лечение, поддержка в условиях тюрем. Основа для принятия эффективных мер на национальном уровне. ВОЗ. Управление ООН по преступности и наркотикам, ЮНЭЙДС. Нью-Йорк, Организация объединенных наций, 2006. 52 с.

39. Скребец В.А. Психологическая диагностика: підр. К.: МАУП, 2001. 152 с.

40. Скрипник Н.І. Практикум з групової психокорекції: навч.-мет. пос. Умань: ПП Жовтий О.О., 2016. 100 с.

41. Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора: Наказ Мін'юст України від 04.11.2013 № 2300/5. *Офіційний вісник України* від 26.11.2013. 2013 р. № 89. с. 352.

42. Тітов І. Елементи практичної психометрики. К.: Кондор, 2018.

43. Юридична психологія: підручник / [кол.авт. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.]; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моісеєва. К.:КНТ, 2007.-360 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1.
Психодіагностичні методики

Люсін Д.В. ЕмоС-15: самозвітна методика для виміру ядерного афекту

(*Джерело*: Люсин Д.В. ЭмоС-15: самоотчетная методика для измерения ядерного аффекта. Психологический журнал. 2019. Т.40. №5. С. 97-106.)

Задачі:

1. Діагностика наявного емоційного стану.
2. Самозвіт про емоційний фон за певний проміжок часу (для цього потрібно змінити інструкцію, питаючи не про стан в наявний момент, а про те, що людина відчувала за останній тиждень, останній місяць, останні півроку тощо).
3. Короткі регулярні заміри настрою.

Інструкція: «Перед Вами слова, які описують різні емоційні стани. Будь ласка, прочитайте уважно кожне слово і позначте, наскільки воно відповідає Вашому емоційному стану на даний момент за п'ятибальною шкалою. 1 – зовсім не підходить; 2 – підходить в малій мірі; 3 – в середньому підходить; 4 – підходить в більшій мірі; 5 – повністю підходить».

1	Задоволення	1	2	3	4	5
2	Занепокоєння	1	2	3	4	5
3	Пригніченість	1	2	3	4	5
4	Хвилювання	1	2	3	4	5
5	Натхнення	1	2	3	4	5
6	Спустошеність	1	2	3	4	5
7	Ніжність	1	2	3	4	5
8	Сум	1	2	3	4	5
9	Напруга	1	2	3	4	5
10	Стурбованість	1	2	3	4	5
11	Радість	1	2	3	4	5
12	Шкодування	1	2	3	4	5
13	Туга	1	2	3	4	5
14	Захват	1	2	3	4	5
15	Тривога	1	2	3	4	5

Позитивний афект з високою активацією: 1 5 7 11 14 середнє 2,73
Негативний афект з низькою активацією: 3 6 8 12 13 середнє 1,66
Напруга: 2 4 9 10 15 середнє 1,97

Опитувальник диференційованої самооцінки функціонального стану (САН).

Для оперативного оцінювання функціонального стану досліджуваних рекомендують використовувати бланкову методику - тест диференційованої самооцінки функціонального стану (САН). Цей опитувач розроблений в ІММІ ім. І. М. Сєченова в Москві та названо за першими буквами слів «самопочуття», «активність», «настрій».

Метод оцінювання полягає в тому, що досліджуваному пропонують зіставити свій стан із низкою ознак. Ступінь виявленості кожної ознаки встановлюється за багатоступеневою шкалою, і в такий спосіб результати квантифікуються.

Тест являє собою таблицю, яку складають 30 пар слів протилежного значення, що відображають різноманітні аспекти самопочуття, активності, настрою. Кожну категорію характеризують 10 пар слів. До категорії «самопочуття» належать характеристики, які відображають силу, здоров'я, втомлюваність. Характеристики руху, рухомості, швидкості й темпу перебігу функцій та процесів віднесено до категорії «активність»; характеристики емоційного стану - до категорії «настрій».

Між парами слів розташовано цифри 3-2-1-0-1-2-3. Завдання досліджуваного полягає в тому, щоби вибрати й позначити цифру, яка найточніше характеризує стан на момент дослідження.

Для розшифрування:

питання на самопочуття: 1, 2, 7, 8, 13, 14, 19, 20, 25, 26;
питання на активність: 3, 4, 9, 10, 15, 16, 21, 22, 27, 28;
питання на настрій: 5, 6, 11, 12, 17, 18, 23, 24, 29, 30.

Під час розшифрування заповненої карти оцінки ознаки перекодовуються в ряд від одиниці до семи, причому бал 3, який відповідає поганому самопочуттю, низькій активності й кепському настроєві, отримує значення 1, бал 0 оцінюється цифрою 4, а бал 3, який відображає добре самопочуття, високу активність і добрий настрій, отримує значення 7. Підкреслення всіх клітинок у тому самому вертикальному стовпчику є підставою для нерозгляду карти (робота не зараховується, фальшива).

Кожну категорію характеризують три математичні показники: середня арифметична, середньоквадратичне відхилення, похибка середньої арифметичної величини.

При аналізі функціонального стану досліджуваних можливе використання не тільки абсолютних величин оцінок самопочуття, активності та настрою, але й їх співвідношення. Так, у людини, яка відпочила, всі три категорії оцінюються близькими цифрами, але з наростанням утоми відбувається збільшення різниці між середніми оцінками самопочуття, активності та настрою за рахунок відносного зниження самопочуття та активності стосовно настрою.

Тестова карта методики «САН»

Прізвище_____Стать_____Вік____Дата_____Час_

1. Самопочуття добре	3210123	Самопочуття погане
2. Почуваю себе сильним	3210123	Почуваю себе слабким
3. Пасивний	3210123	Активний
4. Малорухомий	3210123	Рухомий
5. Веселий	3210123	Сумний
6. Добрий настрій	3210123	Поганий настрій
7. Працездатний	3210123	Розладнаний
8. Сповнений сил	3210123	Знесилений
9. Повільний	3210123	Швидкий
10. Бездіяльний	3210123	Діяльний
11. Щасливий	3210123	Нещасний
12. Життєрадісний	3210123	Похмурий
13. Напружений	3210123	Розслаблений
14. Здоровий	3210123	Хворий
15. Збайдужілий	3210123	Запальний
16. Байдужий	3210123	Схвильований
17. Захоплений	3210123	Понурий
18. Радісний	3210123	Зажурений
19. Відпочилий	3210123	Стомлений
20. Свіжий	3210123	Охлялий
21. Сонний	3210123	Збуджений
22. Бажання відпочити	3210123	Бажання працювати
23. Спокійний	3210123	Стурбований
24. Оптимістичний	3210123	Песимістичний
25. Витривалий	3210123	Стомлюваний
26. Бадьорий	3210123	Млявий
27. Міркувати важко	3210123	Міркувати легко
28. Неуважний	3210123	Уважний
29. Сповнений надій	3210123	Розчарований
30. Задоволений	3210123	Незадоволений

Опитувальник діагностики схильності до агресії А. Басса – М. Перрі (BPAQ)

(*Джерело*: Ениколопов С.Н., Цибульский Н.П. Методики диагностики агрессии. Психологическая диагностика. 2007. № 3. С. 41 – 72.)

Опитувальник BPAQ (Buss-Perry Aggression Quistionnaire) розроблений американськими дослідниками А. Бассом та М. Перрі на початку 1990-х рр. як альтернативний варіант методики А. Басс – А. Даркі (BDHI). Методика пройшла апробацію таких країнах як США, Великобританія, Канада, Нідерланди, Словакія, Японія, Італія, Іспанія, Росія.

Виділено 3 шкали:

- ворожість – когнітивний компонент агресії, що містить негативні думки та емоції;
- фізична агресія – інструментальний компонент агресії;
- гнів – афективний компонент агресії, що складається з фізіологічного збудження і підготовки до агресії.

Середні значення (М) та стандартні відхилення (SD)

Шкала	Чоловіки		Жінки	
	M	SD	M	SD
Фізична агресія	26,5	6,2	21,5	6,5
Гнів	20,3	5,7	22,6	5,7
Ворожість	22,1	5,2	22,8	5,7
Інтегральна шкала	68,9	13,2	70,0	13,4

Інструкція: «Прочитайте, будь ласка, запропоновані твердження та оцініть їх за 5-бальною шкалою від 1 («зовсім не схоже на мене») до 5 («дуже на мене схоже»). Позначте цифру, що відповідає обраному варіанту відповіді. Тут немає правильних і неправильних, гарних чи поганих варіантів. Відповідайте, не пропускаючи тверджень.»

1	Інколи я не можу стримати бажання вдарити іншу людину	1 2 3 4 5
2	Я швидка спалахую, але і швидко заспокоююся	1 2 3 4 5
3	Буває, що я просто схожу з розуму від ревнощів	1 2 3 4 5
4	Якщо мене спровокувати, я можу вдарити іншу людину	1 2 3 4 5
5	Я дратуюся, коли у мене щось не виходить	1 2 3 4 5
6	Часом мені здається, що життя мені щось недодало	1 2 3 4 5
7	Якщо хтось вдарить мене, то я дам здачу	1 2 3 4 5
8	Інколи я відчуваю, що от-от вибухну	1 2 3 4 5

9	Іншим постійно везе	1 2 3 4 5
10	Я б'юся частіше за інших	1 2 3 4 5
11	У мене спокійний характер	1 2 3 4 5
12	Я не розумію, чому інколи мені буває так гірко	1 2 3 4 5
13	Якщо для захисту моїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я так і зроблю	1 2 3 4 5
14	Деякі мої друзі вважають, що я запальний	1 2 3 4 5
15	Я знаю, що мої так звані друзі пліткують про мене	1 2 3 4 5
16	Деякі люди своїм зверненням до мене можуть довести мене до бійки	1 2 3 4 5
17	Інколи я виходжу з себе без особливої причини	1 2 3 4 5
18	Я не довіряю надто доброзичливим людям	1 2 3 4 5
19	Я не можу уявити собі причину, достатню, щоб вдарити іншу людину	1 2 3 4 5
20	Мені складно стримувати роздратування	1 2 3 4 5
21	Інколи мені здається, що люди насміхаються наді мною поза очі	1 2 3 4 5
22	Бувало, що я погрожував своїм знайомим	1 2 3 4 5
23	Якщо людина занадто приязна до мене, значить, що вона від мене чогось хоче	1 2 3 4 5
24	Інколи я настільки виходив із себе, що ламав речі	1 2 3 4 5

Ключі до опитувальника BPAQ

Шкала	Прямий підрахунок балів	Зворотний рахунок (інвертування) 1 – 5, 2 – 4, 3 – 3, 4 – 2, 5 – 1
Фізична агресія (9 тверджень)	1 ,4, 7, 10, 13, 16, 22, 24	19
Гнів (7 тверджень)	2, 5, 8, 14, 17, 20	11
Ворожість (8 тверджень)	3, 6, 9, 12, 15, 17, 21, 23	

Методика
"Особистісна агресивність і конфліктність" (Є. П. Ільїн)

Методика призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності як особистісних характеристик.

Інструкція

Вам пропонується ряд тверджень. При погодженні з твердженнями в карті запитальника у відповідному квадратику поставте знак "+" (так) при незгоді - знак "-" (ні).

Текст опитувальника:

1. Я легко дратуюся, але й легко заспокоююся.
2. В суперечках я завжди намагаюся взяти ініціативу в свої руки.
3. Дуже часто я не отримую похвали за виконані справи.
4. Якщо мене добре не попросять, я не поступаюся.
5. Я намагаюся зробити все, щоб уникнути напруження в стосунках.
6. Якщо по відношенню до мене чинять несправедливо, то я в думках накликаю цій людині неприємності.
7. Я часто злюся, коли мені перечать.
8. Я думаю, що за моєю спиною про мене погано говорять
9. Я набагато роздратовані ший, ніж здається.
10. Думка, що атака найкращий спосіб захисту, - вірна.
11. Обставини майже завжди складаються краще для інших, ніж для мене.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, я намагаюся його не дотримуватися.
13. Я намагаюся знайти в суперечці таке рішення, яке б задовольнило всіх.
14. Я вважаю, що добро ефективніше за помсту.
15. Кожна людина має право на свою думку.
16. Я вірю в чесність намірів багатьох людей.
17. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.

I8. В суперечці я часто перебиваю співбесідника, нав'язуючи йому свою думку.

19. Я часто ображаюся на зауваження інших, навіть якщо і розумію, що вони справедливі.
20. Якщо хтось "корчить" з себе важливу персону, то я намагаюся вчинити йому наперекір.
21. Я, як правило, пропоную середню позицію.
22. Я вважаю, що фраза з мультфільму: " Зуб за зуб, хвіст за хвіст" справедлива.

23. Якщо я все обдумав, тоді я не потребую порад інших людей.
24. З людьми, які по відношенню до мене люб'язніші, ніж я цього чекав, я тримаюся насторожено.
25. Якщо хтось виводить мине з себе, я не звертаю на це уваги.
26. Я вважаю не тактовним не дати висловитися другій стороні.
27. Мене ображає відсутність уваги зі сторони оточуючих.
28. Я не люблю піддаватися в грі навіть дітям.
29. В суперечці я намагаюся знайти те рішення, яке влаштує обидві сторони.
30. Я поважаю людей, які не пам'ятають зла.
31. Твердження: "Одна голова - добре, а дві - краще" - справедливе.
32. Твердження: "Не обманеш - не проживеш" також справедливе.
33. У мене ніколи не буває спалахів гніву.
34. Я можу уважно і до кінця вислухати аргументи іншої сторони.
35. Я завжди ображаюся, коли серед нагороджених за якусь справу, в якій я брав участь, немає мене.
36. Якщо в черзі хтось намагається довести, що стояв переді мною, я йому не поступлюся.
37. Я намагаюся уникати загострення стосунків.
38. Часто я уявляю собі кару, на яку могли б засудити моїх кривдників.
39. Я не вважаю, що я дурніший за інших, тому їх думка для мене не указ.
40. Я осуджую недовірливих людей.
41. Я завжди спокійно реагую на критику, навіть якщо вона здається мені несправедливою.
42. Я завжди впевнено відстоюю свою правоту.
43. Я не ображаюся на жарти друзів, навіть якщо вони злі.
44. Іноді я даю можливість іншим взяти на себе відповідальність за вирішення вадливого для всіх питання.
45. Я намагаюся переконати інших, що варто прийти до компромісу.
46. Я вірю, що за зло можна відплатити добром, і намагаюся діяти у відповідності з цим.
47. Я часто звертаюся до товаришів, щоб взнати їхню думку.
48. Якщо мене хвалять, значить цим людям від мене щось потрібно.
49. В конфліктній ситуації я добре володію собою.
50. Мої близькі часто ображаються на те, що, розмовляючи з ними, я не даю їм сказати ні слова.
51. Мене не хвилює, якщо в похвалі за виконану колективом роботу не згадують моє ім'я.

52. Ведучи переговори зі старшим за посадою, я намагаюся йому не перечити.
53. У вирішенні будь-якої проблеми я надаю перевагу "золотій середині".
54. У мене негативне ставлення до людей, які прагнуть помсти.
55. Я не вважаю, що керівник повинен рахуватися з думкою оточуючих, адже відповідати за все йому.
56. Я часто боюся підступних дій зі сторони оточуючих.
57. Мене не дратує, коли люди штовхають мене на вулиці чи в транспорті.
58. Коли я з кимось розмовляю, мені кортить висловити свою думку.
59. Іноді мені здається, що життя вчинило зі мною несправедливо.
60. Я завжди намагаюся вийти з вагона швидше всіх.
61. Навряд чи можна знайти таке рішення, яке б задовольнило всіх.
62. Ні одна образа не повинна залишитися без наказаною.
63. Я не люблю, коли інші мені радять.
64. Я підозрюю, що більшість підтримує зі мною стосунки з корисних міркувань.
65. Я не вмію стримуватися, коли мені безпідставно докоряють.
66. Граючи в настільний теніс, я більше, люблю атакувати, ніж захищатися.
67. У мене викликають співчуття надміру вразливі люди.
68. Для мене не має значення, чия точка зору виявиться правильною - моя чи чужа.
69. Компроміс не завжди найкраще вирішення суперечки.
70. Я не заспокоююсь до тих пір, поки не відомщу кривднику.
71. Я вважаю, що краще порадитися з іншими, ніж приймати рішення самому.
72. Я сумніваюся в щирості слів більшості людей.
73. Зазвичай мене важко вивести з себе.
74. Якщо я помічаю недоліки у інших, я не соромлюся їх критикувати.
75. Я не бачу нічого образливого в тому, що мені говорять про мої недоліки.
76. Якщо б я був продавцем на базарі, я би не знижував ціну на свій товар.
77. Піти на компроміс - значить показати свою слабкість.
78. Чи справедлива думка, що якщо тебе вдарили по одній щоці, то треба підставити другу?

79. Я не відчуваю себе пригніченим, якщо думки інших являються більш правильними.
80. Я ніколи не підозрюю людей у нечесності.

Обробка результатів

Для зручності опрацювання відповідей, потрібно щоб опитуваний заносив свої відповіді в карту опитувальника, яка має наступний вигляд.

Ключ до опитувальника:

Відповідь "так" на питання 1,9,17,65 і відповіді "ні" - 25,33,49,57,73 свідчить про запальний характер суб'єкта.

Відповідь "так" на питання 2,10,18,42,50,58,66,74 і відповіді "ні" - 26,34 свідчить про наполегливість.

Відповідь "так" на питання 3,11,19,27,35,59 і відповіді "ні" - 43,51,75 свідчить про схильність до образливості.

Відповідь "так" на питання 4,12,20,28,36,60,76 і відповіді "ні" - 44,52,68 свідчить про непоступливість.

Відповідь "так" на питання 5,13,21,29,37,45,53 і відповіді "ні" - 61,69,77 свідчать про схильність до безкомпромісності.

Відповідь "так" на питання 6,22,38,62,70 і відповіді "ні" - 14,30,46,54,78 свідчить про схильність до помсти.

Відповідь "так" на питання 7,23,39,55,63 і відповіді "ні" -15,31,47,71 свідчить про схильність до нетерплячості щодо думки оточуючих.

Відповідь "так" на питання 8,24,32,48,56,64,72 і відповіді "ні" - 16,40,80 свідчать про схильність до підозрілості.

Сума балів по шкалах "наполегливість" (напористість), "непоступливість" дає сумарний показник позитивної агресивності суб'єкта.

Сума балів, яка набрана по шкалах "нетерплячість до думки оточуючих", "мстивість" дає показник негативної агресивності суб'єкта.

Сума балів по шкалах "безкомпромісність", "запальність", "образливість", "підозрілість" дає загальний показник конфліктності.

Методика “Життєздатність особистості”

(*Джерело*: Нестерова А.А. Разработка и валидизация методики "Жизнеспособность личности". Психологический журнал. 2017. т. 38. №4. С. 93-108.)

*Інструкція***:** Запропоновані Вам твердження стосуються того, як Ви ставитесь до себе і до свого життя. Ми пропонуємо Вам погодитися або не погодитися з кожним з запропонованих тверджень. Обведіть цифру в стовпчику, який краще за все відображає ступінь Вашої згоди або незгоди з кожним твердженням: від “абсолютно не згоден” – до “абсолютно згоден”. Пам’ятайте, що правильних чи неправильних відповідей не існує.

		Абсолютно не згоден	Не згоден	Швидше не згоден	Швидше згоден	Згоден	Абсолютно згоден
1	Я чітко знаю, чого хочу в житті і як цього добитися	1	2	3	4	5	6
2	Життєві труднощі активізують мене	1	2	3	4	5	6
3	Мої емоції, настрій не заважають мені працювати і спілкуватися, а навпаки, допомагають мені	1	2	3	4	5	6
4	Мені подобається жити	1	2	3	4	5	6
5	Я знаю, що в мене є здібності зробити те, що я захочу	1	2	3	4	5	6
6	Про мене можна сказати, що я вмію спілкуватися з людьми	1	2	3	4	5	6
7	В складній життєвій ситуації, перш ніж прийняти рішення, я ретельно продумую і аналізую свої дії	1	2	3	4	5	6
8	Я використовую свій час ефективно	1	2	3	4	5	6
9	Якщо мені чогось хочеться добитися, я розробляю стратегії поведінки для досягнення цілі	1	2	3	4	5	6
10	Я активна, енергійна людина	1	2	3	4	5	6
11	Я гарно керую своїми емоціями	1	2	3	4	5	6
12	Навколишній світ дуже цікавий і подобається мені	1	2	3	4	5	6
13	Я впевнений в своїх судженнях, навіть якщо вони суперечать загальноприйнятій думці	1	2	3	4	5	6
14	До мене часто звертаються за порадою знайомі і друзі	1	2	3	4	5	6

15	В складній ситуації я програю подумки всі свої кроки і намічаю цілі, яких я хочу досягти	1	2	3	4	5	6
16	Я часто в планах розписую свій день по годинах	1	2	3	4	5	6
17	У кожної людини мають бути чіткі цілі в житті	1	2	3	4	5	6
18	Я працюю ще інтенсивніше, якщо стикаюсь з проблемою	1	2	3	4	5	6
19	Мені складно стримувати негативні емоції: гнів, роздратування, образу	6	5	4	3	2	1
20	Інколи мені здається, що життя – це мука	6	5	4	3	2	1
21	Мені здається, що з роками я став мудрішим	1	2	3	4	5	6
22	Я легко сходжусь з людьми і невимушено спілкуюсь	1	2	3	4	5	6
23	Для вирішення певної проблеми мені необхідно зрозуміти причину виникнення цієї проблеми	1	2	3	4	5	6
24	Мені часто не вистачає часу, я не встигаю закінчити справи	6	5	4	3	2	1
25	Я більше схильний в своєму житті плисти за течією і не форсувати події	6	5	4	3	2	1
26	Я активно переборюю життєві труднощі	1	2	3	4	5	6
27	Мене складно вивести із рівноваги	1	2	3	4	5	6
28	В цьому світі набагато частіше відбувається щось гарне, аніж погане	1	2	3	4	5	6
29	Мені здається, оточуючі вважають мене цікавою людиною	1	2	3	4	5	6
30	Я відчуваю утруднення при спілкуванні з іншими людьми	6	5	4	3	2	1
31	Я вже давно не намагаюсь змінити або покращити своє життя	6	5	4	3	2	1
32	На мій погляд, планувати щось наперед – марна справа, все одно все вийде інакше	6	5	4	3	2	1
33	Я вмію добиватися свого, переборюючи чимало перешкод	1	2	3	4	5	6
34	Більшу частину доби я активний і рухливий	1	2	3	4	5	6
35	Оточуючі бачать в мені людину емоційно стабільну	1	2	3	4	5	6
36	На мій погляд, світ повний добра	1	2	3	4	5	6
37	Я справляюсь з більшістю справ, за які берусь	1	2	3	4	5	6
38	Я завжди знайду вихід з будь-якої ситуації, що стосується взаємин людей	1	2	3	4	5	6

39	Я намагаюся не ховатися від проблем, а розв'язувати їх	1	2	3	4	5	6
40	Я не витрачаю час марно	1	2	3	4	5	6
41	Я живу теперішнім днем і не дуже замислююся про майбутнє	6	5	4	3	2	1
42	Зазвичай я "легкий на ногу" і ініціативний	1	2	3	4	5	6
43	Я вмію керувати своєю поведінкою навіть в неочікуваних обставинах	1	2	3	4	5	6
44	Життя – прекрасне	1	2	3	4	5	6
45	У мене не часто виходить зробити щось гарне	6	5	4	3	2	1
46	Мені добре вдається залагоджувати свої і навіть чужі конфлікти	1	2	3	4	5	6
47	Для мене актуальне прислів'я "ранок вечора мудріший": віддаю перевагу відкласти рішення проблем на ранок	1	2	3	4	5	6
48	Я вмію керувати своїм часом і чітко планувати день	1	2	3	4	5	6
49	Я поставив мету багато чого досягти в житті – и прагну до неї	1	2	3	4	5	6
50	Життєві негаразди дуже швидко втомлюють мене	6	5	4	3	2	1
51	Я з легкістю можу регулювати свій настрій	1	2	3	4	5	6
52	Я легко пристосовуюсь до змін	1	2	3	4	5	6
53	Я мало знаю і вмію	6	5	4	3	2	1
54	Я не можу довіряти своїм друзям	6	5	4	3	2	1
55	Коли я розв'язую певну проблему, я дуже копітко її аналізую	1	2	3	4	5	6
56	Я складаю перелік справ на день – це мене організує	1	2	3	4	5	6
57	Ставити життєві цілі перед собою – марно, життя все саме розставить по своїм місцям	6	5	4	3	2	1
58	Зазвичай мені не вистачає сил, щоб справлятися з життєвими труднощами	6	5	4	3	2	1
59	Негативні емоції не впливають на мою роботу, спілкування і повсякденні справи	1	2	3	4	5	6
60	Я відкритий новому досвіду і новим ідеям	1	2	3	4	5	6
61	Зазвичай всі справи йдуть на лад в моїх руках	1	2	3	4	5	6
62	Мені вдалося оточити себе людьми, які завжди прийдуть на допомогу	1	2	3	4	5	6
63	Мені важливо прорахувати всі наслідки моїх дій по вирішенню певної проблеми	1	2	3	4	5	6
64	Я відношусь до тих людей, яким важливо все планувати завчасно	1	2	3	4	5	6

65	Якщо я для себе щось вирішив в житті – обов'язково досягну цього	1	2	3	4	5	6
66	Я легко справляюсь з своїми повсякденними турботами	1	2	3	4	5	6
67	Мене складно "вивести з себе"	1	2	3	4	5	6
68	Мене дратує нестабільність і невизначеність деяких ситуацій	6	5	4	3	2	1
69	У мене все виходить, за що я не беруся	1	2	3	4	5	6
70	Мені вдалося побудувати в житті такі стосунки з людьми, що завжди зможу знайти з їх боку підтримку	1	2	3	4	5	6
71	У мене не виходить конструктивно справлятися з проблемами – емоції не дають мені діяти ефективно	6	5	4	3	2	1
72	Не люблю робити все в останній момент, поспіхом	1	2	3	4	5	6
73	Я будую плани на майбутнє і намагаюся їх реалізувати	1	2	3	4	5	6
74	Мені подобається активне життя	1	2	3	4	5	6
75	Я часто шкодую про слова і вчинки, які здійснив в хвилини поганого настрою	6	5	4	3	2	1
76	Мене лякає і дезорганізує будь-яка невизначеність	6	5	4	3	2	1
77	Я не подобаюся собі, мені хотілося б бути зовсім іншим	6	5	4	3	2	1
78	Моя сім'я завжди прийде мені на допомогу, щоб не трапилось	1	2	3	4	5	6
79	Я не дозволяю собі розслаблятися в проблемній ситуації і "розкисати": "Сльозами горю не допоможеш"	1	2	3	4	5	6
80	Я не вмію структурувати свій день і багато часу витрачаю даремно	6	5	4	3	2	1
81	Мене важко назвати людиною, що безцільно проживає свої дні	1	2	3	4	5	6
82	Я прокидаюся вранці бадьорим і повним сил	1	2	3	4	5	6
83	Буває так, що я спочатку говорю щось на емоціях, а потім тільки обмірковую сказане	6	5	4	3	2	1
84	Я легко перебудовуюсь залежно від обставин	1	2	3	4	5	6
85	Оглядаючись назад, я з гордістю оцінюю всі свої досягнення	1	2	3	4	5	6
86	Мене оточує велика кількість близьких і відданих мені людей	1	2	3	4	5	6

87	Я не впадаю у відчай, якщо у мене не виходить відразу розв'язати проблему – роблю нові спроби	1	2	3	4	5	6
88	Протягом дня я встигаю зробити все, що запланував	1	2	3	4	5	6
89	Для мене лінощі не можуть стати перешкодою на шляху до досягнення мети	1	2	3	4	5	6
90	Я часто відчуваю себе втомленим і в'ялим	6	5	4	3	2	1
91	Я здатен зберегти самовладання навіть в стресових ситуаціях	1	2	3	4	5	6
92	Я змінюю свою думку легко, якщо є кращі ідеї	1	2	3	4	5	6
93	Я поважаю себе за велику кількість чеснот, що мені притаманні	1	2	3	4	5	6
94	Якщо в моєму житті станеться біда, я не звернусь ні до кого за підтримкою – буду справлятися сам	6	5	4	3	2	1
95	Проблеми, які є в моєму житті, часто виявляються сильніші за мене, і мені доводиться просто терпіти їх наявність	6	5	4	3	2	1
96	Я зазвичай чітко знаю, чим буду займатися завтра	1	2	3	4	5	6

Ключ

шкали	Підрахувати суму за такими номерами питань												Сума (від 0 до 72)
Самомотивація і досягнення	1	9	17	25	33	41	49	57	65	73	81	89	
Активність й ініціатива	2	10	18	26	34	42	50	58	66	74	82	90	
Емоційний контроль і саморегуляція	3	11	19	27	35	43	51	59	67	75	83	91	
Позитивні установки і гнучкість	4	12	20	28	36	44	52	60	68	76	84	92	
Самоповага	5	13	21	29	37	45	53	61	69	77	85	93	
Соціальна компетентність і соціальна підтримка	6	14	22	30	38	46	54	62	70	78	86	94	
Адаптивні стилі поведінки	7	15	23	31	39	47	55	63	71	79	87	95	
Самоорганізація і планування майбутнього	8	16	24	32	40	48	56	64	72	80	88	96	

1) *Самомотивація і досягнення.* Ця шкала відображає вміння людини мотивувати себе до переборення життєвих труднощів.

2) *Активність і ініціатива.* Шкала відображає відносну, свідому дисциплінованість; наполегливість в досягненні поставленої мети, сміливості.

3) *Емоційний контроль і саморегуляція.* Характеризується емоційною стабільністю, низьким рівнем тривожності, високим рівнем саморегуляції, психологічною готовністю до стресу.

4) *Позитивні установки і гнучкість.* Шкала відображає гнучкість мислення, визначає соціальну адаптацію завдяки позитивному мисленню, основою якого є віра в себе і свої можливості і прихильність навколишнього світу.

5) *Самоповага.* Це оцінка власної здатності справитися з певними конкретними задачами в певній конкретній ситуації, що впливає на вибір певної стратегії дій.

6) *Соціальна компетентність і соціальна підтримка.* Це комплексна характеристика, що включає соціальні знання, комунікативні вміння і мотиваційно-регулятивні якості особистості, що допомагають людині в складній життєвій ситуації звертатися за допомогою, взаємодіяти з оточуючими людьми, знаходити підтримку.

7) *Адаптивні стилі поведінки.* Перевага конструктивних проблемно-вирішувальних стратегій та уникання деструктивних захисних форм реагування.

8) *Самоорганізація і планування майбутнього*. Ця шкала відображає вміння планувати свій час, керувати своїм часом, а також навички антиципації (передбачення) і прогнозування майбутнього.

«Шкала задоволеності життям» (SWLS – Satisfaction with Life Scale**,** Diener, 1985)

(*Джерело*: Осин Е.Н., Леонтьев Д.А. Апробация русскоязычных версий двух шкал экспресс-оценки субъективного благополучия. Мат-лы III Всероссийского социологического конгресса [Электронный ресурс]. М.: Институт социологии РАН; Российское общество социологов, 2008. Режим доступу: https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/78753837)

*Інструкція***:** Нижче наведені 5 тверджень. Використовуючи семибальну шкалу (1 – категорично не згоден, 2 – не згоден, 3 – до певної мірі не згоден, 4 – ні те, ні інше, 4 – до певної міри згоден, 6 – згоден, 7 – абсолютно згоден), позначте ступінь вашої згоди з кожним пунктом, поставивши позначку у відповідному стовпчику. Будь ласка, будьте відкритими і чесними у ваших відповідях.

	1	2	3	4	5	6	7
В основному моє життя близьке до ідеалу							
Обставини мого життя виключно сприятливі							
Я повністю задоволений моїм життям							
У мене є в житті те, що мені по-справжньому потрібне							
Якщо б мені довелося жити ще раз, я залишив би все як є							

Підрахуйте цифри, які ви відмітили у п’яти твердженнях.

- 31–35. Задоволений в найвищій мірі.
- 26–30. Задоволений.
- 21–25. Задоволений в незначній мірі.
- 20. Середній результат.
- 15–19. Незадоволений в незначній мірі.
- 10–14. Незадоволений.
- 5-9. Незадоволений в найвищій мірі.

Середні показники по Країні в 2018 р. складали 21,2 бали.

Шкала психологічного благополуччя К. Ріф

(*Джерело*: Жуковская Л.В., Трошихина Е.Г. Шкала психологического благополучия К. Рифф. Психологический журнал. 2011. №2. Т.32. С. 82–93.)

Оцініть, будь ласка, ступінь своєї згоди з нижченаведеними твердженнями про те, що Ви відчуваєте відносно себе і свого життя. Для цього позначте цифру, яка найбільш точно описує ступінь вашої згоди з твердженням: 1 – категорично незгоден, 2 – незгоден, 3 – складно сказати, і згодний, і незгодний, 4 – згодний, 5 – абсолютно згодний. Пам'ятайте, що тут нема правильних і неправильних відповідей.

		1	2	3	4	5
1	На моє рішення зазвичай не впливає те, як в таких випадках діють інші люди					
2	Я вмію гарно розподіляти час, тому встигаю зробити все, що мені необхідно					
3	Мене приваблюють справи, які можуть розширити поле моїх можливостей					
4	Знайдеться мало людей, готових мене вислухати, коли у мене важко на серці					
5	Я дуже люблю будувати плани на майбутнє і втілювати їх в життя					
6	Мені здається, що багато з тих людей, кого я знаю, взяли від життя більше, ніж я					
7	Я впевнений в своїй думці, навіть якщо вона суперечить загальноприйнятим поглядам					
8	Мені дуже важливо знати, як мої вчинки оцінюються іншими людьми					
9	Я часто відчуваю, що перенавантажений своїми обов'язками					
10	В своєму житті я вважаю важливим все більше і більше дізнаватися про себе					
11	Мені приносять задоволення розмови по душам з близькими і друзями					
12	Мої щоденні справи здаються мені безглуздими					
13	За великим рахунком я гарно ставлюсь до себе і довіряю собі					
14	Я добре справляюся з повсякденними обов'язками					
15	Часто я змінюю прийняте рішення, якщо оточуючі не згодні з ним					
16	Мені не вистачає здібностей, щоб успішно знаходити спільну мову з людьми					
17	Мені здається, що я не змінився за прожиті роки					
18	У мене мало близьких розуміючих людей, і я відчуваю себе самотнім					

19	Я – активна людина по відношенню до реалізації намічених мною планів					
20	Незважаючи на свої недоліки, я приймаю себе таким, яким я є					
21	Я вважаю важливим отримувати новий досвід, зо змінює мої звичні уявлення					
22	Я не боюсь висловлювати свою думку, навіть якщо вона суперечить думці більшості людей					
23	Мені складно організувати своє життя так, як хочеться					
24	Моє звичне життя склалося, я не хочу нічого змінювати і навчатися робити щось по-новому					
25	Коли справа доходить до дружби, я часто відчуваю себе стороннім спостерігачем					
26	Розмірковуючи про майбутнє, я відчуваю прилив сил і бажання діяти					
27	Ймовірно, моє ставлення до себе не таке вже і гарне					
28	Я отримую багато теплоти і підтримки від друзів і близьких					
29	Для мене важливіші бути в ладу з самим собою, ніж погоджуватися з іншими людьми					
30	Я зміг влаштувати своє життя на свій смак					
31	Я не люблю опинятися в нових ситуаціях, які вимагають від мене зміни звичок					
32	Більшість людей вважає мене чутливою і чуйною людиною					
33	У мене нема чіткого уявлення про те, чого я прагну досягти в житті					
34	Коли я озираюся на історію свого життя, я задоволений тим, як все склалося					
35	Моє життя має сенс					
36	Доволі часто я змінюю свою поведінку, щоб не виділятися					
37	Я здатен грамотно розпоряджатися своїми грошима					
38	Я думаю, що людина може розвиватися і в похилому віці					
39	Я знаю, що можу довіряти своїм друзям, і вони теж можуть довіряти мені					
40	Раніше я ставив собі цілі, але тепер це здається мені пустим витрачанням часу					
41	В житті у мене були і злети і падіння, але в цілому я б не хотів змінювати минуле					
42	Я багато в чому розчарований своїми життєвими досягненнями					
43	Для мене життя – постійний процес навчання, змін, зростання					
44	Я часто ловлю себе на думці, що живу неправильно					
45	Деякі люди йдуть по життю безцільно, але я не один з них					
46	Я часто відчуваю, що я недостатньо здібний					
47	Для мене завжди було складно і утомливо підтримувати					

	близькі стосунки з людьми					
48	Я живу сьогоднішнім днем і не думаю про майбутнє					
49	В цілому мені подобається мій характер					
50	Труднощі повсякденного життя часто втомлюють мене					
51	Я давно відмовився від спроб значно покращити або змінити своє життя					
52	На мене дуже часто впливають люди з сильними переконаннями					
53	Думаю, що мені завжди не вистачало теплих і довірчих стосунків з іншими людьми					
54	Я оцінюю себе за своїми власними мірками, а не за критеріями інших людей					

Автономність:

(+) Самовизначення і незалежність; здатен протистояти соціальному тиску, мислити і поводити себе незалежно; сам регулює свою поведінку; оцінює себе, виходячи із особистих стандартів.

(-) Стурбований очікуваннями і оцінками інших; при прийнятті важливих рішень спирається на судження інших людей; його мислення і поведінка піддається соціальному тиску.

Компетентність:

(+) Притаманне почуття майстерності і компетентності в оволодінні середовищем; здійснює різноманітні види діяльності; здатен обирати або створювати підходящий контекст для реалізації особистих потреб і цінностей.

(-) Важко справляється з повсякденними справами; відчуває, що нездатен покращити або змінити оточуючі обставини; не усвідомлює можливості, що надані оточуючим середовищем; відсутнє почуття контролю над зовнішнім світом.

Особистісне зростання:

(+) Притаманне почуття розвитку і реалізації свого потенціалу; бачить своє зростання і експансію; відкритий новому досвіду; спостерігає все більше вдосконалення себе і своєї поведінки з плином часу; зміни відображають пізнання себе і ефективність.

(-) Почуття особистісної стагнації; відсутнє відчуття покращання і експансії з часом; почуття нудьги і незацікавленості в житті; відчуває себе нездатним набувати нові установки і способи поведінки.

Позитивні стосунки:

(+) Отримує задоволення від теплих, довірчих стосунків з іншими; турбується про благополуччя інших; здатен до сильної емпатії, прив'язаності і близькості; розуміє необхідність йти на поступки у взаєминах.

(-) Переживає нестачу близьких, довірчих стосунків з іншими; йому складно турбуватися про інших, бути теплим і відкритим; ізольований і фрустрований в міжособистісних стосунках; не прагне йти на компроміс для підтримки важливих зв'язків з іншими.

Життєві цілі:

(+) Має цілі в житті і відчуття спрямованості; відчуття усвідомленості свого минулого і теперішнього; має переконання, що надають життю мету; у нього є підстави і причини для того, щоб жити.

(-) Нема почуття осмисленості життя; недостача цілей, почуття спрямованості; не бачить цілей і в своєму минулого; відсутні переконання, що надають життю сенс.

Самоприйняття:

(+) Позитивно ставиться до себе і свого минулого; усвідомлює і приймає свої різні сторони, як позитивні, так і негативні якості.

(-) Незадоволений собою; розчарований своїм минулим; стурбований певними особистісними якостями; бажає не бути тим, ким є.

Ключ

	Прямі твердження	Зворотні твердження
Автономність	1, 7, 22, 29, 54	8, 15, 36, 52
Компетентність	2, 14, 30, 37	9, 16, 23, 46, 50
Особистісне зростання	3, 10, 21, 38, 43	17, 24, 31, 51
Позитивні стосунки	11, 28, 32, 39	4, 18, 25, 47, 53
Життєві цілі	5, 19, 26, 35, 45	12, 33, 40, 48
Самоприйняття	13, 20, 34, 41, 49	6, 27, 42, 44
Загальний показник	Сума оцінок за всіма шкалами	

Тестові норми

	Стенайни								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Автономність	9-21	22-24	25-26	27-29	30-31	32-33	34-36	37-38	39-45
Компетентність	9-20	21-22	23-25	26-27	28-30	31-32	33-35	36-38	39-45
Особистісне зростання	9-25	26-28	29-31	32-33	34-35	36-37	38-40	41-42	43-45
Позитивні стосунки	9-25	26-27	28-30	31-33	34-35	36-38	39-40	41-42	43-45
Життєві цілі	9-25	26-28	29-31	32-33	34-35	36-38	39-40	41-42	43-45
Самоприйняття	9-21	22-25	26-28	29-31	32-34	35-36	37-38	39-41	42-45
Загальний показник	54-157	158-169	170-180	181-192	193-203	204-214	215-222	223-232	233-324

Опитувальник "Осада-2"

Методика на визначення адаптаційних можливостей засуджених на різних етапах відбування кримінального покарання:

Інструкція.

Уважно прочитайте всі судження, що входять до складу кожного з 30 нижченаведених блоків запитань та закреслить на бланку відповідей одну з літер (а, б, в, або г) так, щоб обране судження найбільш точно відображало вашу думку на поточний момент.

1. а) Я жвавий та веселий;
   б) Я інколи журюся;
   в) Я постійно відчуваю смуток;
   г) Я - нещасна, знедолена людина.
2. а) в мене було щасливе дитинство;
   б) у дитинстві в мене були звичайні для дітей прикрості;
   в) в мене було важке дитинство;
   г) у дитинстві життя мене не милувало.
3. а) тепер я спілкуюся з людьми так само, як і колись;
   б) тепер мені часто хочеться побути на самоті;
   в) тільки необхідність змушує мене розмовляти з оточуючими;
   г) я самотня людина, ніхто не розуміє мене.
4. а) в мене добрий апетит;
   б) в мене часом не має апетиту;
   в) я часто не відчуваю смаку їжі;
   г) зараз мені "шматок в горло не лізе".
5. а) мене цікавлять події в світі;
   б) події у світі тепер мене цікавлять менше;
   в) події в світі мене зовсім не цікавлять;
   г) я, здається, втратив смак до життя.
6. а) я врівноважена людина;
   б) я часто нервую;
   в) мене всі дратують;
   г) я ледве стримуюсь, аби не кинутись на когось.
7. а) я з задоволенням пригадую минуле;
   б) у минулому були такі епізоди, про які краще всього було б забути;
   в) я соромлюся свого минулого та намагаюсь виправити свої помилки;
   г) помилок минулого вже не виправити, тепер прийшов час розплачуватися.

8. а) любов робить моє життя змістовним;
б) любов коштувала мені надто дорого;
в) краще нікого не любити;
г) я не вартий любові.

9. а) я сплю спокійно і прокидаюся повністю відпочившим;
б) прокинувшись, я не завжди відчуваю себе відпочившим;
в) мені буває важко заснути через "непрошені" думки, які вирують в голові:
г) я страждаю через безсоння (кошмарні сновидіння).

10. а) я маю цікаву професію;
б) моя професія хоча і не дуже цікава, але корисна для людей;
в) я не маю належної професійної підготовки;
г) я тепер знаходжусь у такому стані, що не здатен працювати.

11. а) власні проблеми я розв'язую без зусиль;
б) деякі проблеми розв'язуються мною після над зусилля;
в) майже кожна проблема здається мені непосильною;
г) я заплутався у своїх численних проблемах, не здатен розв'язати жодної.

12. а) майбутнє здається мені багатообіцяючим;
б) майбутнє здається мені незвичайним;
в) майбутнє занепокоює мене;
г) майбутнє жахає мене.

13. а) в мене склалися добрі стосунки з оточуючими;
б) з деяким людьми в мене стосунки не склалися;
в) дехто ставляться до мене вороже;
г) мені здається, що всі - проти мене.

14. а) я - практично здорова людина;
б) я занедбав своє здоров'я;
в) я - тяжко хворий;
г) я невиліковно хворий.

15. а) я маю різноманітні інтереси;
б) є проблеми, які хвилюють мене по справжньому;
в) найбільш за все мене цікавить - що про мене думають інші;
г) я втратив інтерес навіть до самого себе.

16. а) звичайно я задоволений собою;
б) досить часто я буваю незадоволеним собою;
в) я сам собі не подобаюсь;
г) я ненависний собі.

17. а) моє життя складається вдало: воно легке та приємне;

б) мені приходиться долати певні життєві угруднення;
в) тепер мені живеться "не солодко";
г) здається, що теперішнє моє існування витримати неможливе.

18. а) до мене часто звертаються за допомогою;
б) впевнений, що у трудний момент мені нададуть допомогу;
в) в складній ситуації мені ніхто не стане допомагати;
г) ситуація безвихідна, мені вже ніхто і ніщо не допоможе.

19. а) я відчуваю себе здоровим, сповненим сили;
б) мене хвилює деякий спад працездатності;
в) я відчуваю себе знесиленим;
г) моя смерть "не за горами".

20. а) я маю чим займатися у вільний час;
б) буває так, що я не знаю, як витратити вільний час;
в) в мене зараз стільки проблем, що мені не розваг;
г) зараз я не в змозі робити навіть те, що раніше приносило мені задоволення;

21. а) я живу спокійно та розважливо;
б) я дотримуюся правила "хочеш жити - навчись крутитися";
в) я здатен на вчинки, яких від мене не очікують;
г) інколи я сам не знаю, що роблю через хвилину.

22. а) я задоволений ситуацією, що склалася;
б) бувають ситуації, кращі за теперішню;
в) я перебуваю у скрутній ситуації;
г) ситуації, гіршої за мого, просто не буває.

23. а) секс приносить мені задоволення;
б) тепер секс мене цікавить менше, ніж раніше;
в) секс мене не цікавить, від нього - тільки самі неприємності;
г) у моєму становищі навіть безглуздо думати про секс.

24. а) в мене ніколи не було проблем через вживання алкоголю;
б) алкоголь допомагає мені знімати напруження;
в) алкоголь - джерело багатьох моїх життєвих проблем;
г) гадаю, що навіть алкоголь не допоможе мені забути про існуючі проблеми.

25. а) я не перестаю вчитися, працювати над собою;
б) життя інколи дає такі неприємні уроки, що залишається одне - робити з них вірні висновки;
в) допущені мною помилки так нічому мене і не навчили;
г) мені вже запізно вчитися.

26. а) у мене лагідний характер;

б) я не дуже товариська людина;
в) мій характер має помітні вади;
г) я - погана, нікчемна людина.

27. а) я розраховую прожити довге життя;
б) впевнений, що проживу ще не один десяток років;
в) я сподіваюся протягнути ще не один десяток років;
г) я незабаром помру.

28. а) вважаю, що я користуюсь великим авторитетом;
б) хто прислухається до моєї думки;
в) зі мною мало хто рахується;
г) я нічого не вартий у цьому житті.

29. а) я веду здоровий спосіб життя;
б) я не дуже піклуюся про своє здоров'я;
в) я вже давно занедбав своє здоров'я;
г) я давно перетворився на "руїни".

30. а) я маю досить грошей - щоб ні в чому собі не відмовляти;
б) мені ледве вистачає грошей на саме необхідне;
в) я змушений відмовляти собі навіть у самому необхідному;
г) через відсутність грошей я опинився за межею "виживання".

Інструкція для користувача.

Опитувальник "Осада" допомагає оцінити стан адаптації за 5 шкалами:

1. Задоволення собою, своїм психічним станом.
2. Задоволення ситуацією, її динамікою.
3. Задоволення сферою міжособистісних стосунків.
4. Задоволення своїм функціональним станом;
5. Задоволення життєдіяльністю.

Кожна шкала складається з 6 пунктів:

1. Пункт №1,6, 11, 16,21,26;
2. Пункт № 2, 7, 12, 17, 22, 27;
3. Пункт№3, 8, 13. 18, 23, 28;
4. Пункт № 4, 9, 14, 19, 24, 29;
5. Пункт № 5, 10, 15, 20, 25, 30.

Кожний пункт має 4 варіанти відповіді на вибір: а, б, в, г, яким відповідають бали: 0, 1, 2, 3.

Таким чином сумарна оцінка за кожною шкалою може змінюватися від 0 (всі відповіді - "а") до 18 (всі відповіді - "г") балів.

Інтерпретація дається за такою градацією:

0-3 бали - недостовірні результати через ігнорування реальних проблем, інфантилізм;

4-6 балів - вдала адаптація, відсутність значних проблем або їх успішне вирішення;

7-9 балів - рівень "нормального" напруження без загрози для здоров'я особистості, якщо таке напруження не є хронічним;

10-12 балів - субекстремальна напружена ситуація, загроза виснаження, незадоволення життям, є по треба у психічній консультації;

13-15 балів - складна життєва ситуація, є необхідність у психологічній допомозі, психотерапії;

16-18 балів - ситуація життєвої кризи, є загроза самогубства, потрібна термінова психологічна або навіть психіатрична допомога.

Слід звертати увагу на тих, хто в психологічному профилі має "піки" вищі за 13 балів, суму за всіма шкалами, вищу за 45 балів, будь-які відповіді літерою "г".

Апробація опитувальника на засуджених показала тенденцію зростання сумарного показника у тих, хто засуджений до 5 і років ув'язнення, має вік старше 35 років, має соматичні захворювання, не отримує підтримки з волі.

Додаток 2.
Приклад психодіагностичного висновку

Психодіагностичний висновок за даними психологічного дослідження засудженої В., 1987 р.н.

При проведенні психологічного дослідження підекспертна активно та охоче вступала в співробітництво, при виконанні завдань проявляла інтерес до роботи і результатів дослідження. Контакт з дослідником носив неформальний характер через міжособистісні стосунки, що склалися раніше, за змістом зберігся до кінця проведення діагностування. Більшість психодіагностичних завдань підекспертна виконувала самостійно, письмово, особисто заповнюючи надані їй електронні бланкові форми. Діагностичні задачі проведення дослідження кожної конкретної методики підекспертній не повідомлялись з метою підвищення надійності отриманих даних і мінімізації негативних ефектів дослідження (що знижують його достовірність та об'єктивність). Від виконання психодіагностичних методик підекспертна не відмовлялась, завдання виконувала правильно, своєчасно, відповідно логіці конкретного дослідження і запропонованої інструкції. Розуміння інструкцій точне, без викривлень і особистих внесень. Ставлення до дослідження і його підсумковим фактичним результатам позитивне. Мотив дослідження сформований, потреба виконання завдань достатньо висока, егоцентрична (з умовою передачі результатів і матеріалів дослідження після його завершення, підекспертній). Соматичні скарги в ході проведення дослідження від засудженої не поступали.

Темп діяльності при виконанні завдань диференціювався залежно від складності і обсягу завдань, відповідає наявним нормам, без відхилень. Продуктивність виконання завдань висока, без помилок (зокрема технічних), зберігалась протягом всього психологічного дослідження.

Фон настрою при виконанні завдань рівний. При оцінці запропонованих діагностичних методик керується критеріями: цікавість виконання завдань/висока творча участь/обсяг роботи. Найбільшу зацікавленість проявила до проективних малюнкових методик і дослідження процесів мислення.

Міміка багата, локомоція, координація рухів і тонкої моторики без порушень.

Мова правильна, експресивна, без вираженої патології, гарно модульована, обсяг активного словникового запасу високий. Побудова речень грамотна, активне використання складнопідрядних речень. Фонематичний лад мови без порушень, інтонаційний супровід висловлювань адекватний. Розуміння зверненого мовлення відмінне.

Порушень довільної уваги не спостерігається. Обсяг уваги при разовому пред'явленні стимульного матеріалу дорівнює 7, відповідає віковій нормі.

Обсяг слухової короткочасної пам'яті за методикою запам'ятовування 10 слів, дорівнює 8, відповідає віковій нормі. Обсяг зорової короткочасної пам'яті за методикою запам'ятовування 10 слів, дорівнює 7, відповідає віковій нормі. Процес опосередкованого запам'ятовування відповідає нормі, відтворює 8 слів з 12 за методикою «Піктограма».

Психодіагностичний аналіз процесу мислення засудженої, дає можливість констатувати у неї середній рівень узагальнення, переважне віднесення об'єктів до класу предметів на підставі функціональних ознак. Загальна оцінка процесу узагальнення – без порушень (за методикою «Виключення понять»). Характерна перевага абстрактно-логічного мислення над конкретно-ситуаційним (за методикою «Виділення істотних ознак»). Стан операцій аналізу і синтезу задовільне (за методикою «Порівняння понять»), при виконанні завдань з порівняння понять спостерігаються незначні включення в абстрактно-логічне мислення елементів конкретно-ситуаційного (не досягають ознак домінантності). Функціонування операцій мислення в межах припустимої вікової норми.

Методика діагностики темпераменту Я. Стреляу виявляє у підекспертній перевагу процесів гальмування над процесами збудження (58 і 24). В поведінковому аспекті домінування процесів гальмування виражається в швидкому реагуванні відповідною дією на прості сенсорні сигнали, гарною реакцією, високим самоконтролем, зібраністю. В поведінковому аспекті низькі показники за силою збудження виражаються в наявності слабкої реакції, що запізнюється, на збудження, швидкому досягненні позамежного гальмування, до ступору, відмови в роботі (при наявності психотравмуючої ситуації), повільному включенні в діяльність, високою втомлюваністю і низьким рівнем працездатності. При істотному зрушенні балансу нервових процесів в бік збудження (R дорівнює 0,41), вірогідні неврівноважена поведінка, сильні короткочасні емоційні переживання, нестійкий настрій, слабке терпіння, агресивна поведінка, переоцінка своїх здібностей. Разом з тим, неврівноваженість за силою збудження характеризується гарною адаптацією до змін середових факторів, ризикованістю, цілеспрямованістю. За методикою В.М. Русалова диференційно діагностується змішаний високоемоційний тип (ІПА=99; ИА=67; ІКА=82; ІОА=248; ІОЕ=136; ІОА=112). Підекспертній властиві: висока потреба в русі, «широка» сфера психомоторної активності, висока м'язова працездатність; гнучкість при переключенні з одних форм рухової активності на інші; середня швидкість моторно-рухових операцій; висока чутливість

з приводу розходження між очікуваним і реальним результатом ручної праці; низький рівень інтелектуальних можливостей, вузьке коло інтелектуальних інтересів; в'язкість мислення, стереотипний підхід до рішення проблем, ригідність у рішенні абстрактних задач; низька швидкість розумових процесів; середньо виражене прагнення до встановлення нових знайомств, середній ступінь товариськості; нормальна готовність до спілкування; низька мовленнєва активність; висока чутливість у випадку невдач в спілкуванні, відчуття постійної тривоги в процесі соціальної взаємодії; невпевненість, роздратованість в ситуації спілкуванні.

По співвідношення нейротизму і інтроверованості (методика «EPQ» Г. Айзенка) у засудженої діагностується меланхолічно-холеричний темперамент, що характеризується добросовісністю, примхливістю, нейротичністю, образливістю, неспокоєм.

Ймовірною моделлю поведінки в конфлікті (за методикою К. Томаса) є прийняття позиції співробітництва (пошук альтернативи вирішення конфлікту, що задовольняє всі сторони конфліктної ситуації) та уникання (відсутність як прагнення до кооперації, так і тенденцій до досягнення власної цілі). Найменш вірогідне для засудженої, обрання як модель поведінки в конфліктній ситуації відкритого протистояння, з метою задоволення власних інтересів на шкоду інтересам інших сторін конфлікту (суперництво).

Локус контролю засудженої – інтернальний (перевищення середніх значень за шкалами: Іс, Іп, Ім, Із), з відхиленнями в бік екстернальності в області досягнень та оцінки значущих життєвих подій (за методикою «УСК» Дж. Роттера). Досліджувана вважає: себя відповідальною за події її сімейного життя; свої дії важливим фактором в організації власної виробничої діяльності, в стосунках, що складаються в колективі, в своєму кар'єрному просуванні; себе в силах контролювати свої неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію; себе відповідальною за свій стан здоров'я. Разом з тим підекспертна приписує свої успіхи і досягнення зовнішнім обставинам і має розвинуте почуття суб'єктивного контролю по відношенню до негативних подій і ситуацій (проявляється в схильності звинувачувати саму себе в різноманітних невдачах, неприємностях і стражданнях).

Показник соціальної фрустрованості (за методикою Л.І. Вассермана), дорівнює 2,2, що вказує на непевний рівень соціальної фрустрованості, тобто відсутність невдоволеності соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності.

Дослідження агресивності засудженої (методикою А. Басса і Перрі) показало, що індекс агресивності знаходиться нижче межі норми агресивності (дорівнює 14), тобто відсутні агресивні тенденції в поведінці і діяльності. Індекс ворожості засудженої дорівнює 9, і відповідає статистичній нормі. Проективною методикою «Неіснуюча тварина» діагностовано можливий прояв захисної вербальної агресії, як домінуючого типу агресивної поведінки для особистості.

Показник алекситимії (за методикою «TAS» Г. Тейлора) у досліджуваної дорівнює 60, входить в діапазон статистичної норми і свідчить про відсутність алекситимії.

Самооцінка адекватна (r=0,46 – за методикою В. Стефансона; дані проективної методики «Неіснуюча тварина»), що відповідає середньостатистичній нормі. Ознаки некритичності в наслідок особистісних розладів, а також ознаки невротизації і депресивності відсутні.

Рівень вираженості суб'єктивного відчуття самотності – середній (визначений за методикою Д. Рассела, М. Фергюсона).

Підсумковий показник рівня тривоги, за методикою Дж. Тейлора, у досліджуваної склав 38, що свідчить про високий рівень тривожності. Для уточнення психодіагностичного висновку було проведене дослідження особистісної і реактивної тривожності методикою Ч.Д. Спілбергера. Реактивна і особистісна тривожність сильно виражені (СТ=63; ЛТ=55). В поведінковому аспекті це характеризується: високим неспокоєм, нервовістю, напругою; стійкою схильністю сприймати велике коло ситуацій як загрозливих, реагувати на такі ситуації станом тривоги (підтверджується також даними проективної методики «Неіснуюча тварина»).

Рівень мотивації уникнення невдач (визначений методикою Т. Елерса) високий (показник дорівнює 17). В поведінковому аспекті, високий рівень мотивації уникнення невдач характеризується перевагами досліджуваної у виборі завдань, вправ або дій – або з дуже низьким ризиком, або навпаки з дуже високим ризиком невдалого результату. Досліджувана буде віддавати перевагу тій діяльності, яка завчасно є легкою і може виконуватися великим контингентом людей через відсутність високих вимог до кваліфікації, досвіду, індивідуальним особливостям тощо, або навпаки, буде віддавати перевагу тій діяльності, яка на її думку є дуже важкою, вимагає глибоких знань, досвіду або специфічних індивідуальних особливостей (в зв'язку з чим виконується невеликою кількістю людей) – оскільки у випадку невдалого результату її виконання, буде можливість пояснити це рівнем складності завдання. Вибір завдань середньої складності,що мають середньостатистичний ризик невиконання, для досліджуваної є малоймовірним. У засудженої також

діагностований (методикою Т. Елерса) низький рівень мотивації до досягнення успіху. Припущення про те, що досліджувана буде з більшою ймовірністю обирати найбільш складні завдання і види діяльності, оскільки має високий рівень мотивації уникнення невдач (обирає крайні варіанти складності завдань – або дуже легкі, або дуже важкі) і не орієнтована на досягнення успіху (поведінка виражена формулою: «якщо все рівно переживу невдачу, то чому б не ризикнути і не спробувати виконати складніше завдання, тим самим хоча б збережу свій престиж»), не підтвердилось. Методика «PSK» А.М. Шуберта виявила низьку готовність до ризику (-30), що також опосередковано вказує на високу мотивацію до уникнення невдач. Найбільш вірогідним для досліджуваної є вибір найлегших завдань.

Тип поведінкової активності був досліджений методикою «ТПА» Л.І. Вассермана. Тип поведінкової активності засудженої в стресовій ситуації визначається як проміжний (АБ). Показник ТПА=420. В поведінковому аспекті діагностована стратегія поведінки в стресовій ситуації характеризується такими особливостями: активна і цілеспрямована діловитість, різнобічність інтересів, вміння збалансувати ділову активність, напружену роботу зі зміною занять і вміло організованим відпочинком; моторика і мовленнєва експресія помірно виражені. Характерним є емоційна стабільність і передбачуваність в поведінці, відносна стійкість до дії стресогених факторів, гарна пристосовуваність до різних видів діяльності.

У засудженої, методикою В. Смекала і М. Кучера, діагностується ділова особистісна спрямованість (спрямованість на задачу), перевага мотивів, що породжуються самою діяльністю, захоплення процесом діяльності. Підекспертна прагне співпрацювати з колективом і досягає найбільшої продуктивності групи, а тому старається довести точку зору, яку вважає корисною для виконання поставленої задачі.

Тест-оптитувальник самоставлення В.В. Століна діагностував: внутрішнє недиференційоване почуття «за» і «проти» самого себе не виражене; самоповага, самостійність, позитивна оцінка власних можливостей, самоінтерес, оцінка самоконтролю – не виражені; спостерігається бачення в собі переважно недоліків, низька самооцінка, готовність до самозвинувачення (підтверджується також даними проективної методики «Дім-дерево-людина»). Ауто-емоційні реакції: роздратування, самобичування. Очікуване ставлення інших людей до себе – негативне. Низька впевненість в своїй соціальній привабливості для групи.

Парне порівняння полярних показників в методиці Д. Кейрсі з визначення соціального типу особистості, виразило кодовий набір засу-

дженої: ISTJ, відповідний інтерпретаційній композиції «Опікун». Особистісні якості за кодом ISTJ: стриманість, замкнутість, спокій, пунктуальність, логічність, раціональність, упертість, наполегливість, неуважність до інтересів інших людей, економічність. Професійно значущі якості ISTJ: надійність, організованість, дотримання інструкцій, гарна пам'ять, вимогливість, обов'язковість.

Методикою «ПДО» А.Е. Личко у засудженої діагностований змішаний істероїдно-лабільний тип акцентуації характеру. Виражена реакція емансипації (індекс Е=4), ймовірно знаходить свій вираз не у відкритому протиставленні (що піддтверджується фактичними діями), а у вербалізованій формі (висловлюванні), що є характерним для домінантної істероїдної акцентуації. Реакції, зумовлені сексуальним потягом будуть мати основні тенденції: перевага флірту над фактичним сексуальним контактом (притаманно емоційно-лабільному типу); і необхідність визнання сексуальним партнером вмінь засудженої в цій сфері, а також егоцентризм в статевому контакті, зосередження на собі, а не на партнері (характерно для істероїдного типу). Найбільш вірогідно у засудженої, прояв такої дитячої поведінкової реакції, як реакція опозиції з метою привернення уваги (за істероїдним типом). Делінквентна поведінка засудженої не притаманна. З врахуванням наростання реакції емансіпації або формування на її фоні реакції опозиції, можливі уходи з дому за демонстративним типом, або погрози такого уходу, висловлювання про необхідність жити окремо без істинної мотивації до цього (підтверджується також даними проективної методики «Неіснуюча тварина»). Ознак соціальної дезадаптації за домінантним істероїдним типом у засудженої не виявлено. Ознак, що вказують на формування психопатії, в ході психодіагностичного аналізу не виявлено. Ризик депресії не виявлений, показник депресивних рис прийняв значення -1. Ризик зловживання алкоголем, наркотичними речовинами і психотропними засобами є помірним (показник дорівнює 2).

З боку лабільного типу, підекспертна відрізняється наступними характерологічними особливостями. Має надзвичайно високу мінливість настрою, з вираженими полярними переходами в максимально короткі строки. Відповідно настрою змінюється ставлення до свого майбутнього, минулого, оточуючим людям (від негативних до позитивних уявлень, і навпаки). В дружбі підекспертна шукає того, хто в хвилини суму і незадоволення здатен відволікти, втішити, розповісти щось цікаве, підбадьорити, переконати, що «все не так страшно», але в той же час в хвилини емоційного піднесення вміє відгукнутись на радість і веселощі, задовольнити потребу співпереживання (підтверджується також даними проективної методики «Дім-дерево-людина»).

Ставлення до дружби і налагодження соціальних контактів конкретизується результатами методики «Дім-дерево-людина»: вказує на складність вступу в соціальні контакти, наявність перешкод в спілкуванні, недовіра до людей, створення психологічних бар'єрів з метою забезпечення безпеки власного «Я». Люди приймаються засудженої не одразу, довго перевіряються за різними суб'єктивними критеріями. Ті, хто допускається до тісного контакту, стають дуже близькі, виникає сильне почуття емоційної прив'язаності, щирості і відкритості стосунків.

Підекспертна чутлива до різних знаків уваги, вдячності, схвалення і заохоченням – це приносить їй щирую радість, але не спонукає до пихатості. Негативна критика, осуд, догани здатні змінити емоційний фон, привести до пасивності і бездіяльності, апатії та зневірі. Дійсні неприємності, втрати, нещастя переносяться надзвичайно важко, виявляючи схильність до гострих афективних реакцій, реактивних депресій, важких невротичних зривів. Емансипаційна активність проявляється у вигляді коротких спалахів, зумовлених перепадами настрою, однак під домінуванням істероїдного типу, може носити більше виражений і затяжний характер. Тяга до групування підкорена змінам настрою. В групі схильна шукати в першу чергу емоційні контакти. Реакція захоплення зазвичай обмежується інформативно-комунікативними і егоцентричними хобі. Не схильна до азартних ігор, колекціонування, вдосконалення інтелектуальних здібностей, спритності і фізичної підготовки. Жодне хобі не триває довго і швидко змінюється іншим. Сексуальний потяг не відрізняється ні силою, ні напругою. Сексуальна активність обмежується фліртом і загравання, а потяг залишається малодиференційованим, внаслідок чого існує ймовірність виникнення транзиторного гомосексуалізму, що також зумовлено домінуванням маскулінних рис. Надмірні сексуальні ексцеси в більшості випадків будуть уникатися підекспертною, оформлюючись переважно у формі сексуальних фантазій.

Самооцінка адекватна, з невеликою тенденцією до підвищеної через домінування істероїдних рис. «Слабким місцем» є неприйняття з боку емоційно значущих осіб, втрата близьких, вимушена розлука з ними. Лабільна акцентуація може слугувати підґрунтям для гострих афективних реакцій (частіше імпунітивних або інтрапунітивних), неврозів, особливо неврастенії, реактивної депресії і для психопатичних станів за лабільно-істероїдним типом.

Істероїдний егоцентризм засудженої полягає в більш егоїстичних вимогах безмежної любові до себе і турботи з боку емоційно-значущих осіб, ніж жагою привертати до себе погляди всього оточення. Фантазії зазвичай позбавлені чарівно-авантюрної жилки. Вони мають більш

романтичне забарвлення, це швидше ідилічні мрії про звершення надій, про безтурботне щастя і блаженство. Нема наміру своїми видумками показати виключність своєї особи. Під дією психічних травм, особливо при відкиданні з боку емоційно-значущих осіб, і в складних ситуаціях гострі афективні реакції і реактивні стани набувають виразного істеричного забарвлення.

Ключова риса характеру – егоцентризм, жага постійної уваги до себе, захвату, подиву, шанування, співчуття (підтверджується також даними проективної методики «Неіснуюоча тварина»). У випадку відсутності задоволення позитивною увагою, можливе провокування оточуючих на негативні емоційні реакції. Зважаючи на змішаний тип акцентуації, таке негативне реагування, агресія з боку оточуючих спочатку викличе задоволення, але потім приведе до зниження настрою за лабільним типом.

Успіхи, заслуги в трудовій діяльності, можуть спонукатися не стільки бажанням інтелектуального чи кар'єрного зростання, скільки увагою, шануванням, обранням як взірець і любов'ю оточуючих. Схильна до суїцидальних демонстрацій, уходу з дому або з роботи з метою привертання уваги, зміни ставлення до себе, повного визнання своєї індивідуальності і виключної значущості (підтверджується також даними проективної методики «Неіснуюча тварина»). Вірогідний прояв іпохондрії, імітації затяжних захворювань.

В поведінці можливі реакції імітації, наслідування. Модель, обрана для наслідування, перш за все не повинна затуляти саму підекспертну. Тому для імітації може обиратися образ абстрактний або (частіше) особа, що користується популярністю в близькій малій групі (родині, трудовому колективі), але не має безпосереднього контакту з цією групою («кумир моди»). Можливе наслідування збірного образу. Реакція гіперкомпенсації менш властива, оскільки пов'язана з наполегливістю і завзятістю в досягненні мети, якої підекспертній не вистачає. Фантазії завжди призначені для певних слухачів і глядачів, тому вони мінливі, враховуючи їх інтереси, смаки, ситуацію. Підекспертна здатна легко вживатися у вигадану роль і поводити себе відповідно. Однак ключовим є не стільки просто привернення до себе уваги, скільки формування прив'язаності, позитивних емоцій у оточуючих. Слабкою ланкою, удар по якій може чітко виявити істероїдні риси або зумовити яскраву істеричну реакцію, частіше за все бувають ображене самолюбство, втрата уваги оточення чи особливо значущих осіб, крах надії на престижне становище, визнану виключність і важливість в групі (підтверджується також даними проективної методики «Неіснуюча тварина»).

За результатами діагностичного дослідження методикою 16 PF Р.Б. Кеттелла можна зробити висновок про індивідуально-психологічні властивості засудженої, за наступними інтегративними параметрами:

1. Екстраверсія-інтроверсія: Стриманість в міжособистісних контактах, складнощі в безпосередньому і соціальному спілкуванні, схильність до індивідуальної роботи, замкнутість, спрямованість на свій внутрішній світ. Інтроверсія.

2. Комунікативні властивості: М'якість, поступливість, прямолінійність, в малій групі прагнення до незалежності, до протиставлення себе по відношенню до неї. Настороженість по відношенню до людей, розвинуте почуття обов'язку і відповідальності.

3. Емоційні властивості: Генетична емоційна стабільність (біологічна залежність). Розвинутий вольовий компонент, висока саморегуляція, контроль емоцій і поведінки, стресостійкість – забезпечує врівноваженість в поведінці, характеризує емоційну зрілість особистості. Низька чутливість, певна емоційна спрощеність, прагматичність, орієнтованість на об'єктивну реальність, дотримання земних принципів. При цьому особистості притаманні невдоволеність собою, невпевненість в своїх силах.

4. Інтелектуальні характеристики особистості: Оперативність, рухливість мислення, високий рівень загальної культури, ерудованість. Має конкретну уяву, критичність і консервативність в прийнятті нового, спрямована на конкретне практичне мислення.

В результаті психодіагностичного дослідження (методикою «EPQ» Г. Айзенка) психотизм у засудженої не визначений (дорівнює 2). Тенденції до схильності до асоціальної поведінки, химерності, неадекватності емоційних реакцій, високої конфліктності, неконтактності – відсутні. Наявна тенденція до емоційної нестійкості (нейротизму). В поведінковому аспекті нейротизм (дорівнює 19) засудженої виражається в: надзвичайній нервовості, нестійкості, схильності до швидкої зміни настрою (лабільності), відчутті провини і неспокою, стурбованості, депресивних реакціях, розсіяності уваги, нестійкості в стресових ситуаціях. Нейротизму також відповідає емоційність, імпульсивність; нерівність в контактах з людьми, мінливість інтересів, невпевненість в собі, виражена чутливість, вразливість, схильність до дратівливості.

Проективною методикою «Неіснуюча тварина» у засудженої визначаються наступні індивідуально-психологічні особливості: незадоволення своїм становищем в соціумі, наявність претензії на просування і визнання, тенденції до самоствердження; егоцентризм; вірогідний острах перед активними діями і нерішучість; зацікавленості в інформації, значущості думки оточуючих про себе; легкість виникнення

побоювань і страхів, недовіри, підвищеної тривожності, ймовірно захисної вербальної агресії; акцентованість на своїй статевій надійності, орієнтування на свою сексуальну роль; перевага раціональності в прийнятті рішень, логічність суджень, спирання на істотні положення і значущу інформацію; наявність конформності в судженнях і установок в прийнятті рішень, їх стандартність; демонстративність поведінки, бажання брати участь в якомога більшій кількості справ оточуючих, зайняти більше вигідне становище в соціумі; домінує ставлення й аналіз власних думок і рішень (не дій), до власної нерішучості і втрачених можливостей; незадоволення собою, сумнів у власній правоті, шкодування про зроблене, сказане, елементи почуття каятті. Ознаки наявності шизофренії, шизофреноподібних розладів і шизоїдної акцентуації характеру – не діагностуються.

Проективна методика «Дім-дерево-людина» виявляє у засудженої виражені тенденції до фантазування, переваги уявлень над дійсністю, орієнтації на майбутнє. Діагностується: домінування батьків у внутрішньо-сімейних стосунках, психологічна залежність засудженої від членів сім'ї, прагнення бути захищеною; чутливість до тиску середовища, акцентованість на минулому і майбутньому; сильна стурбованість ставленнями з іншими, своїм зовнішнім виглядом; прагнення не приймати жодної критики, заглушити її; сильне прагнення уникати неприємних візуальних впливів; зануреність в себе; кокетливість, схильність зваблювати, демонструвати себе; нерішучість; наявність відчуття незахищеності і тривожності; допитливість і сентиментальність.

За результатами проективної методики «Психогеометричний тест» С. Делінгер, у засудженої діагностуються наступні особистісні риси: творча активність, креативність, образність; синтетичний стиль мислення; прагнення до постійної зміни діяльності; ілюзорність деяких уявлень, наївність, нестриманість, ексцентричність і демонстративність (підтверджується також даними методики «Дім-дерево-людина»; методикою «ПДО» А.Е. Личко). Не властивим є швидке формування соціальних контактів і емпатичність (підтверджується також даними методики «Дім-дерево-людина»; методикою «ПДО» А.Е. Личко; методикою «Неіснуюча тварина»; методикою Д. Кейрсі).

Психологічний діагноз: меланхолійно-холеричний темперамент (перевага гальмування над збудженням, нестійкість нервових процесів), істероїдно-лабільний тип акцентуації характеру, високий рівень реактивної й особистісної тривожності.

Навчальне видання

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА УСТАНОВИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧОГО ІЗОЛЯТОРА

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Укладачі:
Данильченко Тетяна Вікторівна,
Волеваха Ірина Борисівна,
Мірошниченко Оксана Миколаївна

Комп'ютерна верстка і макетування Олефіренко В. М.

Підписано до друку 02.03.2021 р. Формат 60×84/16.
Друк різографія. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк 16,62.
Тираж 100 пр. Зам. № 63/21.

Редакційно-видавнича група Академії Державної пенітенціарної служби
14000, м. Чернігів, вул. Гонча, 34.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5378 від 06.07.2017 р.